

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

О. С. КОМΠΑН

МІСТА УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVII ст.

З бібліотеки
Інституту історії
АН УРСР від
автора О. С. Компан
11/VI-63 р.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1963

З М І С Т

Вступ	
I. Загальна характеристика міст та їх населення	
Чисельність міст. Співвідношення міського і сільського населення	
Соціальний та національний склад міського населення	
II. Умови розвитку міст	
Міста України в адміністративно-політичній системі Речі Посполитої	
Міста Лівобережної України в складі Російської держави	
III. Міста як осередки промисловості і торгівлі	
Суспільний поділ праці як основа виникнення і розвитку міст	
Міське ремесло та його організація	
Зародження нових форм виробництва у феодальному ремеслі	
Промисли. Дрібне товарне виробництво і переростання його в мануфактуру	
Розвиток міської торгівлі і формування купецтва	
Джерела нагромадження купецького капіталу та початки організації ним промисловості	
Висновки	

ВСТУП

ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Історія феодальних міст України та їх населення є невід'ємною частиною історії всього українського народу. Поряд з основним виробником феодальної епохи — селянством важливу роль в розвитку суспільства відігравали міщани. Працею і умінням міського населення протягом століть розвивались промисловість, торгівля, наука і мистецтво. Визначаючи роль феодальних міст в історії людства, К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що міста втілювали в собі «дальший розвиток виробництва і обміну (Verkehr), освіти, соціальні і політичні установи»¹. Тут створювалась економіка та ідеологія майбутнього. Міста являють собою «факт концентрації населення, знарядь виробництва, капіталу, насолод, потреб, тимчасом як на селі спостерігається діаметральний протилежний факт — ізольованість і роз'єднаність»².

Міщани були верствою в багатьох відношеннях відмінною від селянства, хоч і походили з його середовища. Правда, на Україні ця відмінність не виступала так виразно, як в країнах економічно більш розвинutih. Міське виробництво і торгівля, особливо зовнішня, вимагали від людини певних знань і відповідного загального розвитку. Це сприяло формуванню тут людини більш розвиненої і обізнаної з навколишнім світом порівняно з селянином.

Міщанство, що користувалося певними привілеями, визискувало селянство, на плечі якого у феодальному

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, М., 1937, стор. 441.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1959, стор. 47.

суспільстві лягала «вся суспільна піраміда»¹. Проте, з другого боку, саме в місті визрівали сили, здатні очолити боротьбу з феодалізмом і феодальним визиском селян.

Виникнення і розвиток міст нерозривно пов'язані з процесом суспільного поділу праці, відокремленням промислово-торговельної діяльності від сільськогосподарської. Цей поділ був основою не лише все зростаючого обміну між містом і селом, а й дальшого соціально-економічного розвитку міста і села. Поділ праці, формування міського населення, його взаємини і кількісне співвідношення з сільським населенням, протилежність між містом і селом, що «проходить через всю історію цивілізації»², — все це становить одну з найбільш цікавих сторінок історії феодалізму. Без неї неможливе вивчення соціально-економічної історії села, оскільки історія села і міста становить діалектичну єдність.

Історія міст перебуває в тісному зв'язку з історією формування внутрішнього ринку в країні. Як відомо, початок формування загальноросійського ринку В. І. Ленін відносив до XVII ст., коли внаслідок зростання обміну між областями і концентрації невеликих місцевих ринків почалося злиття всіх «областей, земель і князівств в одне ціле»³. Головна роль в процесі формування єдиного внутрішнього ринку належала містам з їх промисловістю і торгівлею.

Таким чином, соціально-економічна історія міст України XVII ст. безпосередньо зв'язана з надзвичайно важливими питаннями загальної історії України і Росії.

Дана монографія є першою спробою дослідити найбільш характерні риси соціально-економічного життя міст не всієї України, а лише Правобережної і Лівобережної України другої половини XVII ст., точніше Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського і Подільського воеводств. Саме ця територія становила той центр, до якого протягом століть тяжіли всі роз'єдані частини України, що возз'єднались в одне ціле лише за радянських часів. Тут був центр формування української народності і пізніше нації, а також україн-

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 28.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 46.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

ської мови, в основу якої лягли київський і полтавський діалекти. Історія багатьох міст Подніпров'я і насамперед Києва, «матері городів руських», об'єднує в собі спільну історію народів-братів — українського, російського і білоруського. В цьому світлі історія міст названої території становить особливий інтерес.

Головним завданням даного дослідження є спроба, виходячи з ленінського положення про XVII ст. як «новий період» російської історії¹, визначити елементи нового в житті феодальних міст України XVII ст. В центрі уваги стоять питання чисельності і соціально-економічного характеру міст, рівня розвитку в них промисловості і торгівлі.

Наше завдання утруднюється не лише недослідженістю історії міст, а й розбіжністю поглядів радянських вчених в деяких теоретичних питаннях. Немає єдиної думки, зокрема, в такому важливому питанні, як визначення соціально-економічного змісту «нового періоду», а в зв'язку з цим і часу зародження і розвитку капіталістичних відносин.

В редакційній статті журналу «Вопросы истории», яка підсумовувала один з етапів дискусії з питання генезису капіталізму², говориться про те, що «існуюча сьогодні періодизація феодального і капіталістичного періодів історії СРСР, без сумніву, потребує серйозного перегляду. Особливо вимагає уточнення періодизація історії XVII—XVIII ст. — часу, коли в надрах феодального суспільства зароджувались капіталістичні відносини»³ (курсив наш. — О. К.). Як показала дальша

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

² К. Базилевич, Опыт периодизации истории СССР феодального периода, «Вопросы истории», 1949, № 11; Н. Дружинин, О периодизации истории капиталистических отношений в России, там же; Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР, «Вопросы истории», 1951, № 3; Е. Заозерская, К вопросу о сущности и основных этапах «нового периода» в истории России, «Вопросы истории», 1951, № 12; М. В. Нечкина, О «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодальной формации, «Вопросы истории», 1958, № 9; В. А. Голобуцкий, О начале «нисходящей» стадии феодальной формации, «Вопросы истории», 1959, № 9; И. В. Кузнецов, О «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодализма в России, «Вопросы истории», 1959, № 11, та ін.

³ Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР, «Вопросы истории», 1951, № 3, стор. 54—55.

дискусія, далеко не всі історики поділяють думку про зародження капіталістичних відносин в XVII ст.

Питання ускладнюється також розбіжністю думок щодо того, наскільки правомірним є поширення ленінської концепції «нового періоду» на історію України XVII ст. Якщо Лівобережжя після 1654 р. ввійшло до складу Росії і включилось таким чином в загальний напрям її економічного розвитку, то Правобережжя залишилось під владою Речі Посполитої і так чи інакше підлягало умовам життя цієї держави.

В зв'язку з цим дану монографію автор розглядає лише як початок великої і складної роботи по дослідженню історії українських феодальних міст.

* * *

В радянській історичній літературі ще немає жодної спеціальної праці з історіографії міст, пояснення чому, очевидно, слід шукати у загальному відставанні дослідження історії міст. Бідність історичної літератури з даного питання особливо впадає в око при порівнянні її з величезною кількістю досліджень з історії західно-європейських міст. Характерне для російської і в тому числі української буржуазної науки нехтування історією міст було зв'язане з поширенням в дореволюційній історіографії поглядом на історію українського і російського народів, як таку, що розвивалася якимсь своїм, особливим, шляхом. Згідно з цією теорією, українські міста розглядалися як щось неповноцінне, відмінне від справжніх європейських міст.

Для того, щоб скласти більш-менш чітку картину розвитку історіографії міст України, розглянемо в загальному плані головні етапи того шляху, що передував виникненню української радянської урбаністики.

Окремі відомості про древньоруські міста на території сучасної України зустрічаються вже в літературі Київської Русі, в літописах, публіцистичних і художніх творах. Але в цей ранній період розвитку феодальних міст, цілком зрозуміло, вони не викликали ще до себе спеціального інтересу. Пожвавлення інтересу до історії міст спостерігається в другій половині XVI ст., коли в міру дальшого розвитку продуктивних сил відбувався швидкий процес виникнення численних нових міст. Посилення антифеодального і визвольного руху в кінці

XVI ст. оживило в українському народі пам'ять про колишню славу руських міст.

В цей час помітно збільшилася питома вага городян в житті суспільства. Українські вчені і письменники, які брали участь в ідеологічній боротьбі з унією і католицизмом, в більшості своїй були вихідцями з міщанського середовища або давніми жителями міст. У виступах кам'янець-подільського міського писаря, а пізніше першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького, учителя Львівської братської школи Стефана Зізанія, блискучого полеміста того часу Івана Вишенського¹ звучить розуміння відповідальності за долю свого народу і разом з тим почуття національної самосвідомості. Герасим Смотрицький з обуренням говорить про тих, хто цілує у папи ноги, і заявляє, що український народ не дозволить принижувати свою гідність.

Христофор Філарет в «Апокрисісі» з гнівом розповідає про становище міщан під владою Польщі². Іван Вишенський, невідомий автор «Перестороги», Захарій Копистенський та інші представники плеяди полемістів того часу, захищаючи православ'я, так чи інакше торкалися питання про соціальну нерівність і становище народних мас сіл і міст.

Відзначаючи роль міського населення в боротьбі з унією, єзуїт Петро Скарга писав, що міщани, «і бурмистри руські, і ремісники, і жінки, і інший мотлох» застерігають народ від послушенства тим «проклятим владикам, що до унії пристали»³.

Таким чином, в творах полемістів кінця XVI — початку XVII ст. життя міського населення зайняло таке місце, якого воно до цього часу ще не займало в літературі. Відтепер увага до життя міст і міщанства весь час збільшується. Ремісничо-торговельне населення міст саме в цей час все наполегливіше вимагає звільнення міст з-під влади феодалів. Воно бере активну участь у боротьбі народних мас, яка в середині XVII ст. пере-

¹ І. Вишенський, Сочинения, М.-Л., 1955.

² «Русская историческая библиотека», т. VII, кн. 2. Памятники полемической литературы, СПб., 1882, стор. 1005—1819.

³ Там же, стор. 999.

рессла у визвольну війну українського народу¹.

По-різному відбито життя і боротьбу міщан цього періоду в літературних пам'ятках. На відміну від полемістів, у творах яких раз у раз проглядає співчуття до нижчих верств населення міст, представники панівного класу феодалів, як польських, так і українських, а також міської аристократії приділяють мало уваги міському трудовому населенню і ставляться до нього з неприхованою ворожістю.

Деякі відомості про українські міста XVII ст. подаються в «Хроніці» українця Іоахіма Єрліча, написаній польською мовою і з позицій польської шляхти², та в щоденниках різних урядових осіб і окремих художніх творах письменників-шляхтичів³. З почуттям глибокої ворожості до міських низів писав у своєму щоденнику львівський райця С. Кушевич про те, що під час облоги Львова військом Хмельницького плєбс був готовий в будь-яку хвилину перейти на бік повстанців і розправитись з патриціатом⁴. В щоденнику є чимало відомостей про міський уряд, передмістя, характер укріплень тощо.

Відомості про міське життя, особливо про міську торгівлю, подає в своїх записках єврейський купець і вчений Натан Ганновер з м. Заслава⁵. В описі України французького інженера Гільома Боплана названо чимало міст, в яких він сам побував або про які чув. Боплан розповідає про їх населення, ремесло, торгівлю⁶.

¹ Див. О. Компан, Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., К., 1954; П. М. Михайлина, Города Украины в освободительной войне 1648—1654 гг., автореферат. К., 1957.

² J. Jerlicz, Latopisiec albo kroniczka, t. I, Warszawa, 1853.

³ J. Michałowski, Księga pamiętnicza, Kraków, 1864; Фотокопія рукопису «Manuskripta Martini Goliński», т. I—IV (Бібліотека Інституту історії АН УРСР); «История хотинского похода Якова Собесского в 1621 г.», «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. II, К., 1896; S. Twardowski, Wojna domowa, Kraków, 1681 та ін.

⁴ «Kronika miasta Lwowa przez Dyonizego Zubryckiego», Lwów, 1844.

⁵ Jawen Mekula, t. j. Bagno głębokie, Kronika zdarzeń z lat 1648—1652, napisana przez Natana Hannovera..., в кн.: Rawa-Gawroński, Sprawy i rzeczy ukraińskie, Lwów, 1914.

⁶ Гильом Левассер Боплан, Описание Украины, СПб., 1832.

Венеціанський посол Альберт Віміна, який приїздив на Україну в 1650 р., писав про адміністративне управління українських міст.

Син антиохійського патріарха Павло з Алеппо, який двічі побував на Україні — в 1650 і в 1654 рр., залишив нам чимало цікавих відомостей про кількість міст на Україні, їх вигляд і торгівлю¹.

Використовуючи ці твори іноземців як джерело для вивчення історії міст, важливо пам'ятати про особливості сприйняття їх авторами того, що вони бачили на Україні. В той час як Боплан, приїхавши з Франції, країни більш розвинутої в економічному і культурному відношенні, міг недооцінити розвиток України XVII ст., і зокрема міст, Павло Алеппський безперечно неодноразово припускає перебільшення під впливом порівняння України з бідною, висохлою під південним сонцем пустелею його батьківщини.

В кожному з цих творів, написаних представниками української феодальної верхівки, а також авторами іноземного походження та духовенства, не розповідається про умови життя і праці простих трудівників міста.

В XVII—XVIII ст. з'являється міське літописання, зокрема літопис львівського братства². Поява його в приєднанні загального літописання не випадкова. Розвиток міст і увага до їх історії самі по собі свідчили про значні зміни в соціально-економічному житті країни. Новим умовам життя відповідав не тільки новий історичний жанр, що народжувався з старої форми літописання — історична повість, — а й нова тематика. З'являються перші праці з історії окремих міст. В цьому відношенні особливо пощастило одному з найбільших міст того часу — Львову. Львівському купцю і аптекарю Яну Алембеку належать праці «Записки лікаря під час пошесті 1623 р. у Львові» і «Опис м. Львова»³. З любов'ю писав про своє місто адвокат, поет і історик львов'янин Йозеф

¹ Павел Алеппский, Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века..., в. I—V, М., 1896—1900.

² «Летопись Львовского ставропигиального братства, по древним документам составленная Дионисием Зубрицким», Львів, 1926.

³ Lucja Charewiczowa, Historiografia i miłosnictwo Lwowa, Lwów, 1938, стор. 13—17.

Бартоломей Зіморович, що походив з незаможної передміської родини¹. Проте автори цих перших праць з історії міста приділяють увагу майже виключно життю міської еліти, патриціату. Основна маса міщанства в особі ремісничого населення, дрібного і середнього торгового люду, міської бідноти, що жила в випадковими заробітками, залишалась в тіні або зовсім не згадувалась.

Історія міст і міщанства не знайшла належної уваги також ні в так званих козацьких літописах XVII—XVIII ст., ні в історичних працях представників феодальної верхівки — старшини XVII — першої половини XVIII ст.

З другої половини XVII і у XVIII ст. українська історіографія розвивалась під впливом російської дворянської історіографії, представленої, зокрема, такими видатними істориками, як В. М. Татищев та М. М. Карамзін. Найбільш характерною рисою історичної науки XVIII ст. було зосередження уваги на історії держави та політичній історії, що висвітлювались з ідеалістичних позицій. Все це було властиве і українській історіографії тих часів.

Рушійною силою історії України, в інтерпретації козацької старшини, виступає козацтво, старшина, гетьмани. Сільське ж і міське поспільство займає підпорядковане місце, внутрішнє життя його взагалі не висвітлюється. Навіть міська верхівка не привертала уваги авторів так званих козацьких літописів, монастирської, мемуарної літератури та історичних творів П. Симоновського, С. Лукомського, А. Полетики та інших, які хоч і були жителями міст, але за своїм походженням і переконаннями належали до феодальної верхівки.

Однак наприкінці XVIII—на початку XIX ст. внаслідок розвитку буржуазних відносин і розкладу феодально-кріпосницької системи посилювався інтерес до питань промисловості і торгівлі, до питань міського життя. Російській історіографії, як і тогочасній західноєвропейській науці, було властиве шукання загальних закономір-

¹ Zimorowicz Jozeph i Bartolomaei opera quibus res gestal urbis Leopoldis illustrantur, ex mandato senatus eiusdem civitatis edidit D-r Korneli Heck, («Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (далі—«ЗНТШ»), т. LXXXVIII, Львів, 1899.

ностей історичного процесу, намагання зблизити історичну науку з так званими точними науками. В шуканні закономірностей історичного розвитку вчені не могли не звернути уваги на дедалі зростаючу роль міста в житті суспільства.

Українські поміщики, вчорашня старшина, в значній своїй частині займалися уже капіталістичним підприємництвом; їх промислово-торговельна діяльність була нерозривно зв'язана з життям міста. Все це чим далі, тим більше привертало увагу дослідників до міст і міського життя. Становище міської промисловості і торгівлі знайшло відображення в різних офіційних описах та переписах того часу¹. Недарма на початку XIX ст. автор великої праці з історії України з давніх часів до 60-х років XVIII ст. Д. М. Бантиш-Каменський², зосереджуючи увагу майбутніх істориків на дослідженні міст, зазначив в передмові, що на Україні «кожне місто, майже кожне містечко говорить про славу їх жителів». Правда, виконуючи соціальне завдання українського дворянства, Бантиш-Каменський на чільне місце в історії України поставив старшину і гетьманів, але майже в кожному розділі він спиняється на характеристиці становища міщан, політичній ролі міст, історії їх виникнення і загибелі. Цікаво, що в XXX розділі автор приділив окреме місце характеристиці торгівлі XVII ст. Аналогічно висвітлювалась історія міст і в п'ятитомній праці М. Маркевича³.

Названі праці в основному завершували дворянсько-старшинський період в українській історіографії і свідчили про початок переходу до буржуазної історіографії. З позицій науки XIX ст., з позицій буржуазії, що формувалась і множилась, була більш виразно помітна роль міст в житті Росії і в тому числі України. В середині XIX ст. один з найбільш видатних буржуазних вчених Росії С. М. Соловйов закликав дослідників всебічно вивчати «живе життя», отже, і життя міст. Протягом всього XIX ст. поряд з шуканням історичних за-

¹ Див. А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851.

² Д. Н. Бантыш-Каменский, История Малой России со времени присоединения к Российскому государству..., ч. I—IV, М., 1822.

³ Н. Маркевич, История Малороссии, т. 1—5, М., 1842—1843.

кономірностей, зростав і інтерес до питань політичної економії і народного господарства.

Завданням історика, згідно з поширеною в той час теорією позитивізму, було сумлінне описування фактів. Проте навіть зовнішній, позитивістський опис життя був кроком вперед, зокрема в галузі вивчення історії міст. Кращі представники буржуазної науки зафіксували в своїх працях важливі соціально-економічні явища, спостережені ними в містах, зокрема, дедалі зростаючу роль міст в розвитку економіки і техніки, а також факт існування на ремісничих і мануфактурних підприємствах значної категорії найманих робітників.

Увага до історії міст України з боку вчених XIX ст. проявилась, зокрема, в археографічній діяльності. Видання джерел з історії України і в тому числі з історії міст ще в першій половині XIX ст. багато уваги приділив прогресивний буржуазний вчений ліберального забарвлення М. О. Максимович¹.

Археографічна діяльність Максимовича, а також його сучасників М. О. Судієнка, М. М. Білозерського та О. М. Бодяньського була надзвичайно важливим моментом в розвитку історичної науки XIX ст. взагалі та історіографії міст зокрема. Видання документів продовжували представники буржуазної історіографії М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, І. М. Каманін, Г. Карпов та інші видатні археографи.

Археографічна діяльність вчених XIX ст. поклала початок нагромадженню російською і українською буржуазною історичною наукою фактичного матеріалу. Видання значної кількості документів з історії міст сприяло тому, що дослідники в своїх працях почали приділяти більше уваги містам, їх історії. Уже в першій половині XIX ст. поряд з Максимовичем і Бодяньським такі дослідники, як М. Ф. Берлінський, М. Закревський, Є. Болховітінов, І. Фундуклей та інші, видали ряд

¹ М. Максимович, *Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого*, Собр. соч., т. I, К., 1876; його ж, *Об участии и значении Киева в общей жизни России*, «Речь...», К., 1837; його ж, *Письма о Киеве...*, СПб., 1871, та ін. В 1840—1841 рр. Максимович видавав альманах «Киевлянин», в якому висвітлював історію Києва та його околиць.

праць з історії Києва¹. На новій документальній базі протягом ХІХ ст. були написані великі монографії з окремих питань історії інших українських міст. Деякі праці написані у вигляді передмов до відповідних документів, наприклад, розвідка В. Антоновича до тома «Акты о городах»². В цих працях висвітлювалась участь міського населення у визвольній боротьбі українського народу, організація самоуправління і торгівля міст, головним чином зовнішня.

Правда, представники як дворянської, так і буржуазної науки використали і пояснили більшість зібраних ними документів з своїх класових позицій. Буржуазна наука ХІХ ст. в цілому, порівнюючи з попереднім дворянським періодом, не внесла якісних змін в історіографію. В цьому відношенні для характеристики буржуазної історичної науки в Росії і на Україні ХІХ ст. цілком підходить визначення В. І. Леніним буржуазної науки, як такої, що змогла дати в кращому разі нові факти і зображення окремих сторін історичного процесу³.

Необхідно відзначити також еkleктизм і суперечливість поглядів як російських, так і українських буржуазних вчених ХІХ ст. Особливо яскравим прикладом цього є погляди П. Куліша. Вказавши на значну роль міщан у визвольній боротьбі українського народу в праці «История воссоединения Руси», Куліш заперечував пізніше цю роль в інших своїх працях. Зміна поглядів Куліша на роль міського населення в житті суспільства була пов'язана з нерозумінням ним причин тяжкого становища народу, а також історичної закономірності виникнення і розвитку міст. В певний період свого життя Куліш став вважати, що міста служать збагаченню і пануванню жителів міст над селянами. Куліш навіть закликав до знищення міст, як страшного зла на землі:

¹ М. Берлинский, Краткое описание г. Киева, СПб. 1820; Н. Закревский, Очерки истории города Киева, К., 1836; И. Фундуклей, Обзорение Киева в отношении к древностям, К., 1847; Е. Болховитинов, Описание Киево-Софийского собора, К., 1825; Описание Киево-Печерской Лавры..., К., 1831, та ін.; В. И. Аскоченский, Киев с древнейшим его училищем — Академиею, К., 1856.

² В. Б. Антонович, Передмова до «АЮЗР», ч. V, т. 1. Див. В. Антонович, Українські міста. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV—XVIII ст., ч. II, Львів, 1904.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

«Нехай би вся земля селом стояла, то що ж за біда така...?»¹.

Еклектизм і суперечливість, властиві ідеалістичним поглядам Куліша, були характерні і для М. І. Костомарова. Але праці останнього все ж таки вносили в дослідження історії українських міст певний вклад. Захоплення Костомарова етнографічними дослідженнями, які хоч і були пов'язані з його ідеалістичною концепцією «народного духу», не могло не привести до ближчого ознайомлення з побутом і працею городян. Однак, оскільки концепція Костомарова виключала наукову постановку питання про закономірність історичного розвитку міст, а також яку б то не було аналогію в розвитку українських міст з історією західноєвропейських міст, історія українських міст в його творах не посіла окремого місця, але нерозривно переплелася з загальною історією.

Серед буржуазних вчених, сучасників Костомарова, на Україні були поширені погляди буржуазного економізму. Останній, пише М. Л. Рубінштейн, «був відображенням в історії нового напрям буржуазної наукової думки. Він являв собою спробу оновити панівну буржуазну історичну концепцію державної школи з позицій нового, позитивістського вчення..., зв'язати історичну науку з розвитком точних знань»². Але позитивізм, який заперечував закономірність історичного розвитку і можливість пізнання світу, був неспроможний створити послідовну наукову концепцію історичного розвитку. Ось чому, будучи певним кроком вперед, буржуазний економізм не міг порвати з ідеалістичною концепцією. Новий матеріал лише вкладався в стару ідеалістичну схему. Вивчення економіки тільки розширяло сферу фактичних знань, але не вело до змін в самій системі поглядів на історію. Костомаров, прибічник дослідження історії «народного духу», під впливом економічного напрямку займався дослідженням російської торгівлі³. Саме на прикладі висвітлення буржуазними вченими

¹ «Основа», 1861, II, стор. 230.

² Н. Л. Рубинштейн, Русская историография, Госполитиздат, 1941, стор. 442.

³ М. И. Костомаров, Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях, Соч., кн. 8, т. XX, СПб., 1906.

історії торгівлі можна виразно спостерігати змикання ідеалізму з економізмом.

У висвітленні Костомарова, так само як і у інших буржуазних вчених того часу, торгівля розглядалась у відриві від розвитку продуктивних сил. Цей ідеалістичний підхід до питань економіки та торгівлі, нерозуміння того, що остання була фактом похідним від продуктивних сил, призвів до перебільшення ролі купецтва і торгівлі. Гіперболізація значення міської торгівлі представниками буржуазного економізму пізніше знайшла свій розвиток в концепції «торговельного капіталізму».

В працях представників буржуазного економізму в кращому випадку місто виступає як осередок торговельної діяльності, але не промислової. В переважній же більшості праць історія міст вивчалась відповідно до ідеалістичної теорії або теорії вульгарного матеріалізму, що заступав місце ідеалізму, в аспектах юридичному, політичному, воєнному, тобто з боку надбудови, а не економічного базису. «Починаючи від Карамзіна, — писав буржуазний історик М. Я. Аристов, — більшість істориків руської старовини захоплювалась політичною і адміністративною стороною російської історії. Їх увага була звернена на вивчення більш помітних явищ, які закривали собою інші, менш помітні, але не менш важливі явища історичного життя, як, наприклад, явища економічні»¹. Одним з таких більш помітних на поверхні життя явищ було міське самоврядування, яке і привертало до себе особливо великий інтерес вчених.

Першою великою працею на цю тему була магістерська дисертація М. Владимирського-Буданова². Ця книга, написана на значному фактичному матеріалі, ще й сьогодні є єдиною монографією на дану тему. Але питання в ній висвітлено з ідеалістичних позицій і, внаслідок цього, без належної глибини і точності. Владимирський-Буданов, так само як і інші буржуазні вчені, не був спроможний дати правильне визначення походження міста. На його думку, причиною «розриву єдності міста і села» було магдебурзьке право; воно відокремлює місто від села і дало змогу чужинцям захо-

¹ Н. Л. Рубинштейн, назв. праця, стор. 442.

² М. Владимирский-Буданов, *Немецкое право в Польше и Литве*, СПб., 1868.

пити по українських містах керівні позиції. Внаслідок цього українське міщанство збідніло і занепало, занепали ремесла і ремісничі цехи.

Аналогічну думку про магдебурзьке право на Україні висловлював у своїх працях про міста і В. Антонович¹.

Роботу Владимирського-Буданова по дослідженню міського самоврядування продовжували І. Каманін², а також Д. І. Багалій³. Цікаво, що Багалій вважав свою працю в цьому напрямі лише доповненням до праці Владимирського-Буданова. Нічого нового з точки зору теорії дослідження міст вона не вносила.

В плані юридичних норм міського життя написана і розвідка Г. Карпова про українські міста в період возз'єднання України з Росією⁴.

Поряд з висвітленням юридичних питань, характерною рисою буржуазної історіографії міст був її фактологічний, описовий характер. Особливо багато праць фактологічно-описового характеру вийшло в другій половині XIX ст. — на початку XX ст. До них відносяться, зокрема, короткий огляд поселень Київщини Л. Похилевича⁵. Сам автор писав у передмові, що книга його не витримає суворої наукової критики, але він вважає корисною справою зробити першу спробу систематичного опису поселень цілого краю на підставі розповідей самого народу. Такого ж типу була праця

¹ В. Антонович, Передмова до «АЮЗР», ч. V, т. I.

² И. Каманин, Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву, «Киевская старина» (далі — «К. С.»), К., 1888, V, VIII—IX; його ж, Материалы по истории Киевской городской общины, «Университетские известия», К., 1892; його ж, Новые данные для истории киевского городского самоуправления в XVII в., «Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову», К., 1904.

³ Д. Багалій, Магдебурзьке право на Лівобічній Україні, «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV—XVIII вв.», ч. II, Львів, 1904; його ж, Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII—XVIII вв., «Сборник статей в честь М. К. Любавского», Пг., 1917.

⁴ Г. Карпов, Малороссийские города в эпоху присоединения Малороссии к Великороссии, «Летопись занятий Археографической комиссии 1872—1875 гг.», в. VI.

⁵ Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1864.

більш пізнього часу з переліком найдавніших міст Волині¹ та цілий ряд інших.

Поряд з рисами, властивими буржуазній історіографії в цілому, для української буржуазної історіографії була характерна ідеалізація минулого українського народу і замазування соціальних суперечностей в українському суспільстві. Особливо це спостерігається в творах М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича і з певними особливостями в творах П. О. Куліша. Намагаючись довести існування якихось особливих рис, притаманних лише українському народові, і зокрема природженого нахилу до демократизму, ці вчені проводили штучну межу між характером російського і українського народів. Все це було потрібно для того, щоб забезпечити керівні позиції буржуазії, що нібито була виразником прагнень і настроїв українського народу.

Пізніше ці риси буржуазно-націоналістичної ідеології були поглиблені і знайшли широке застосування в працях представників махрового буржуазного націоналізму і контрреволюції.

По-своєму відбилися на історіографії України та її міст погляди народників, в основі яких лежало заперечення капіталістичного розвитку Росії. В 60-х роках народник О. К. Корсак твердив, що дрібне виробництво, яке передувало виникненню мануфактури, не мало нічого спільного з капіталізмом. Таким чином, реформи Петра I лише порушили природний некапіталістичний напрям економічного розвитку Росії². Не бачили народники розвитку капіталізму і в XIX ст. Міста як осередки промисловості, а значить, і осередки формування передпролетаріату і пролетаріату не могли потрапити в поле зору дослідників, які суворо додержувались народницької точки зору. Проте народники 60—70-х років XIX ст., незважаючи на антинауковість своїх теоретичних позицій, залишили певний позитивний слід в історіографії міст. Пояснення цього слід шукати в тому, що, заперечуючи розвиток капіталізму в Росії, а в зв'язку з цим і роль міст в цьому розвитку, народники, однак, відбили новий факт російської дійс-

¹ «Древнейшие города Волини», Почаев, 1913.

² А. Корсак, О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства, М., 1861.

ності — «протилежність інтересів праці і *капіталу*»¹. Під впливом цього факту на порядок денний було поставлено вивчення соціально-економічної історії населення міст і сіл.

На Україні, як і в Росії, в другій половині XIX ст. з'явився ряд вчених демократично-просвітительського напрямку. Яскравим представником цього напрямку був російський економіст В. В. Берві-Флеровський. Його праця про виникнення і формування робітничого класу, на думку Маркса, була «справжнім відкриттям для Європи»², а за визначенням В. І. Леніна — «азбукою соціальних наук». Автор не бачив ще в описаному ним робочому людові майбутньої революційної сили, здатної змінити світ соціальної несправедливості і експлуатації, але висвітлення подібних тем наближало вчених до розуміння справжньої ролі тих соціальних сил, які давно уже зростали в місті в результаті розкладу села.

Видатною постаттю серед буржуазних вчених демократично-просвітительського напрямку з виразними рисами буржуазного лібералізму був О. М. Лазаревський. Незважаючи на певну непослідовність і суперечливість поглядів, Лазаревський зробив значний вклад в розвиток історичної науки. Його праці в галузі соціально-економічної історії селянства були першим спростуванням буржуазно-націоналістичної точки зору про винятковість розвитку історії України, і зокрема в питанні виникнення і розвитку кріпацтва. О. М. Лазаревського по праву назвали істориком селянства, хоч деякі його праці присвячені і містам. Увага, виявлена ним до економіки села і загальних умов життя народу, не могла не вплинути і на більш ґрунтовне економічне дослідження історії феодальних міст. О. М. Лазаревському належить в цьому плані ряд праць і видань документів великої наукової ваги³. Можна цілком погодитися з ра-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 367.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, М., 1960, стор. 428.

³ А. Лазаревский, Исторический очерк Батурина (1625—1760), «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. VI; його ж, К истории Киевского музыкантского цеха, там же, кн. XXIII; його ж, Отрывки из нежинских магистратских книг (1657—1674), Чернигов, 1892; його ж, Малороссийские переписные книги 1666 г., «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XIII, та інші праці.

дянськими істориками, які оцінюють праці О. М. Лазаревського як великий крок вперед, як перехід «до історії економіки, станів і класів, до історії внутрішнього народного життя»¹.

Такий напрям історичної думки сам собою ставив на порядок денний вивчення життя міського населення, і уже серед того матеріалу, який О. М. Лазаревський знайшов у архівах та пустив у науковий обіг, було чимало такого, що безпосередньо відносилось до історії міст. Той факт, що частина матеріалів, опублікованих О. М. Лазаревським, сьогодні уже не існує, надає цим публікаціям ще більшої ваги.

Серед буржуазних дослідників, близьких в якійсь мірі науковими позиціями до О. М. Лазаревського, слід назвати також О. Левицького. Цей видатний архівознавець був далекий від розуміння законів історичного розвитку людства. На його світогляді виразно позначилися антинаукові «теорії» про «одвічність ідеалів» українського народу і особливий шлях його історичного розвитку. Роботи Левицького в значній мірі написані з ідеалістичних позицій. Але сумлінний виклад фактів сам по собі відтворює картину життя міст. В його «Очерках»² дані портрети ремісників, купців, лихварів, хабарників, суддів, судових виконавців тощо. Окремі картини життя українського феодального міста відтворені О. Левицьким з неабияким літературним хистом. Історичні оповідання Левицького про городян і дослідження старовинного побуту дають можливість ближче підійти до розуміння історії українського міста. В передмові до великої збірки документів «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв.» Левицький поставив собі завданням дати якнайповнішу картину сімейного життя в місті і на селі того часу³. Особливо цінною для дослідника соціально-економічної історії міст є праця Левицького

¹ М. І. Марченко, Л. К. Полухін, Видатний історик України О. М. Лазаревський, К., 1958, стор. 42.

² О. Левицкий, Очерки внутренней истории Малороссии во 2-й половине XVII в., в. I, К., 1875; його ж, Очерки старинного быта Волыни и Украины, К., 1891; його ж, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст., К., 1902.

³ О. Левицкий, Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв., «АЮЗР», ч. VIII, т. 3.

про суд і судочинство на Лівобережній Україні в кінці XVII ст.¹

Буржуазні вчені XIX ст. не бачили і не могли побачити прогресивної ролі міст в розвитку суспільства, і зокрема міст як осередків формування робітничого класу — керівної сили в соціальній перебудові суспільства. Не випадково в праці І. Каманіна про українські суспільні стани найменше місця приділено характеристичі міського населення².

Однак нові праці містили нові факти і відомості, розширяли коло знань про місто і спрямували думку дослідників у напрямі його дальшого вивчення. Багато розвідок і нових документів з історії міст було надруковано в кінці XIX — на початку XX ст. в журналі «Киевская старина»³. Ряд праць вийшов в різних періодичних⁴ та окремих виданнях⁵. Ці праці свідчили

¹ О. Левицький, По судах Гетьманщини, Харків, в-во «Рух».

² И. Каманин, Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн, К., 1914.

³ К. Василенко, Остатки братств и цехов в Полтавщине, «К. С.», 1885, IX; Ф. Кудринский, Цеховые братства в местечке Степани, «К. С.», 1890, VII; А. Андреевский, Войтовство Клим Сичевского, «К. С.», 1891, IV—VI; його ж, Киевский вооруженный мещанский корпус, «К. С.», 1891, VII; В. С. Иконников, Киев в 1654—1855 гг. «К. С.», 1904, IX—XII; И. Каманин, Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву, «К. С.», 1888, V, VIII, IX; його ж, Последняя самозащита Киева. 1882, VII; Л.—в П. Исторические заметки о Киеве, «К. С.», 1884, X; В. Б. Антонович, Паны Ходьки, воротили городского самоуправления в Киеве в XVI—XVII ст., «К. С.», 1882, II; А. С. Пищчевич, Южнорусский город в начале текущего столетия, «К. С.», 1886, I; П. Ефименко, Братства и союзы нищих, «К. С.», 1883, IX—X; його ж, Шпитали в Малороссии, «К. С.», 1883, IV; Н. Сумцов, Шпиталь в м. Боромле, «К. С.», 1883, IX—X, та ін.

⁴ Нариси з історії окремих міст періодично друкувалися в таких виданнях: «Епархиальные ведомости», «Журнал министерства народного просвещения», «Труды археологических съездов» тощо.

⁵ Е. Сецинский, Материалы для истории цехов в Подольи, Кам'янець-Подільський, 1904; Л. Добровольський, Повідомлення на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі, т. II, М., 1908; А. Верзилов, Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569, Чернигов, 1898; І. Крип'якевич, Матеріали до історії торгівлі Львова, «ЗНТШ», т. LXV; Н. И. Зуд, Описание города Старокопстантинова. 1884; Е. Сецинский, Город Каменец-Подольский, 1895; І. Созанський, З минушини м. Бродів, Львів, 1911; І. Крип'якевич, Львів, 1910; його ж, Княжий город Га-

про розширення кола вчених, яких цікавила міська тематика. В 1895—1913 рр. у Львові була видана багатотомна збірка документів — «Жерела до історії України-Русі», в яку увійшло чимало матеріалів про міста. Тут же видавався журнал «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» («ЗНТШ»), в якому друкувались праці з історії українських міст.

Протягом XIX¹ і на початку XX ст. з'явилося чимало праць польських учених з історії українських міст. Автори цих праць в більшості своїй поєднували традиційні погляди шляхти на її нібито культурну місію на Україні і погляди молодого польської буржуазії, що також намагалась виправдати загарбання шляхетською Польщею українських земель.

Одним з найбільш видатних представників польської історіографії України був О. Яблоновський. Йому і відомому польському вченому А. Павинському належить заслуга багатотомного видання «*Źródła Dziejowe*». Однак, заперечуючи можливість самостійного розвитку України, О. Яблоновський вважав, що українські міста ніколи б не піднялися з руїн після татарської навали без культурницького втручання польської шляхти. Характерною для Яблоновського та інших представників польської шляхетської і буржуазної історіографії є недооцінка ролі міст в житті України, зокрема недооцінка історичної ролі Києва. Той факт, що навіть в період найгіршого лихоліття народ продовжував вважати Київ центром землі Руської, Яблоновський пояснював виключно ореолом традиції, «містично-релігійними реліквіями сивої давнини». Сам же по собі Київ як місто, на думку Яблоновського, нічого не створив ні в економічному, ні в культурному відношенні. Він був просто зручним форпостом для боротьби з унією. Київська Академія XVII ст., на думку Яблоновського, була тільки посеред-

лич, Львів, 1923; Д. И. Багалей, История города Харькова за 250 лет его существования, Харьков, 1905; Ф. Д. Николаичик, Город Кременчук, СПб., 1891; В. Иващенко, Исторический очерк Умани, К., 1895, та ін.

¹ До першої половини XIX ст. відноситься праця А. Пшездецького «*Podole, Wołyń, Ukraina*» (t. 1—2, Wilno, 1841), в якій описуються замки феодальних міст на Україні і даються різні відомості господарського характеру.

ницею між Заходом і Сходом. Конфлікт мав виключно релігійний характер¹.

Більшість представників польської історіографії XIX — початку XX ст. в тій чи іншій мірі і формі повторювали подібні антинаукові і образливі для гідності українського народу твердження. Серед польських буржуазних вчених цього напряму необхідно назвати і таких, як Равіта-Гавронський та Ролле (д-р Антоні)².

Проте не всі польські буржуазні вчені поділяли погляди представників польського шовінізму. Відомий польський письменник і історик В. Лозинський першим піддав критиці антинаукові погляди на історичну роль шляхти щодо України. В працях Лозинського виразно виступають прогресивні демократичні тенденції. Серед його наукового доробку чимало праць, присвячених історії міст Західної України, головним чином Львова³.

Цікава за задумом книга В. Лозинського «Prawem i lewem» написана на підставі вивчення ним судових документів Галицької Русі. В ній, поряд із загальною картиною умов життя українських городян, подано численні відомості про адміністрацію і управління міст. Засуджуючи боротьбу народних мас з феодальним визиском, Лозинський відзначає, однак, наявність її як в місті, так і в селі⁴.

Дослідженням українських міст займалися й інші вчені польського походження. Для деяких з них історія

¹ A. Jabłonowski, Akademia Kijowsko-Mohilańska, Kraków, 1899—1900, стр. 134.

² Fr. Rawita-Gawroński. Sprawy i rzeczy ukraińskie..., Lwów, 1914; його ж, Zakon oo. dominikanów w Kijowie, Kijów, 1912; D-r Antoni J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie, ser. IX, Kraków, 1893; Zameczki podolskie na kresach multińskich, t. I—III, Warszawa, 1880.

³ W. Łoziński, Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach, Lwów, 1889; «Patrycjał i mieszczaństwo lwowskie w w. XVI—XVII», Lwów, 1890; «Kupiectwo lwowskie», Lwów, 1891; «Sztuka lwowska XVI i XVII wieku», Lwów, 1898; Oko proroka czyli Hanusz Bystry i jego przygody», Lwów, 1899; «Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej» («Sprawozdanie komisji do badania historii sztuki w Polsce», t. VII, wyp. 1—2); «Leopolitana», («Kwartalnik Historyczny», Rocznik IV, zes. III, Lwów, 1890), та ін.

⁴ W. Łoziński, Prawem i lewem, Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, t. I—II, Lwów, 1903, стр. 3.

того або іншого міста ставала предметом вивчення протягом цілого життя¹.

Польська буржуазна історіографія, так само як і дворянська і буржуазна історіографія ХІХ ст. в цілому, не була спроможна поставити вивчення історії міст на послідовно науковий ґрунт. Внаслідок цього історія міст здебільшого займала в їх працях підпорядковане місце в загальній, політичній і військовій історії. Якщо ж вона становила окремий предмет дослідження, то дослідження це провадилось в плані опису правових норм міського життя.

* * *

Поряд з дворянсько-старшинською і буржуазною історіографією в ХVІІ—ХІХ ст. в історичній науці розвивався і демократичний напрям. В творах представників цього напрямку спостерігається живий інтерес до життя нижчих верств населення, і зокрема до трудівників міст. Демократична література була продовженням кращих традицій письменників-полемістів кінця ХVІ—початку ХVІІ ст.; авторів численних інтермедій і народних пісень, дум та легенд. Видатне місце в цій літературі належить городянинові, синові старости луцького братства поету і громадському діячу Данилові Братківському. За демократичні погляди Братківський в 1702 р. «посеред ринку луцького був стятий». Прекрасний знавець умов життя села і міста, Братківський в 1697 р. видав у Кракові книжку «Świat po części przejrzanu»². В цій книжці, поряд з тяжким становищем селянства, Братківський розкрив і тяжке становище міщан в Речі Посполитій, їх безправ'я та залежність міст від феодальних владик. З великою реалістичною силою поет відтворив картину розвитку товарно-грошових відносин, що набирали все більшої сили. Окреме місце він приділив опису таких українських міст, як Київ, Кам'янець-

¹ L. Charewiczowa, Czarna kamienica i jej mieszkańcy, Lwów, 1935; його ж, Kłeski zaraz w dawnym Lwowie, Lwów, 1930; St. Kardaszewicz, Dzieje dawniejsze miasta Ostroga, Warszawa, 1913; A. Prusiewicz, Kamieniec-Podolski, Kijów—Warszawa, 1915; Sadok Barącz Wolne miasto handlowe Brody, Lwów, 1865; A. Czołowski, Historia Lwowa..., Lwów, 1927; його ж, Lwów za ruskich czasów, Lwów, 1891, та ін.

² Daniel Bratkowski, Świat po części przejrzanu, Kraków, 1697.

Подільський, Львів, де гроші, як він каже, були всім—джерелом слави і ганьби, щастя і нещастя¹.

Близькістю тематики віршів Братківського до життя народу пояснюється той факт, що навіть в тих своїх творах, які безпосередньо не торкаються історії міст і міщанства, Братківський розповідає про речі, які мають прямий зв'язок з діяльністю саме міського населення, його роллю у житті українського суспільства XVII — початку XVIII ст. Такими творами є вірші про систему оренд, про поборців, лихварів тощо. Всі ці відомості, які містять твори Братківського, хоч і мають певне значення для історії міст всієї України, більше, однак, стосуються міст Правобережжя. Що ж до міст Лівобережної України, то тут ми маємо таке особливо цікаве і багате джерело, як творчість Климентія Зінов'єва, одного з тих мандрівників-дяків, яких було так багато на Україні XVII—XVIII ст. Книжка² Климентія Зінов'єва є єдиною відомою сьогодні збіркою віршів одного з представників нижчого духовенства, яке зливаюся з міським плебсом³.

Значення творчості Климентія Зінов'єва як історичного джерела відзначав у свій час І. Франко, вказавши, що вона має «багато характерних рис для розуміння життя і побуту особливо нижчих верств народних мас Придніпровської України»⁴. Вірші Климентія Зінов'єва малюють яскраву картину умов життя трудів-

¹ «Данило Братківський — суспільний діяч кінця XVII ст.», «Літературно-науковий вісник», т. XLV, 1909, січень—березень.

² В. Перетц, Вірші Єром. Климентія Зінов'єва сина (далі—Климентій, «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. VII, Львів, 1912.

³ Для нас визначення соціальної приналежності поета має подвійне значення, бо він є не тільки автором цінного для історика джерела, а й типовим представником міського населення XVII — початку XVIII ст. Творчості цього цікавого письменника присвячена окрема розвідка, в якій автор даної монографії навів ряд доказів на користь того, що в особі Климентія Зінов'єва ми маємо представника нижчих верств міського населення, а не середніх, як твердять деякі літературознавці (О. С. Компан, Творчість Климентія Зінов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII ст. і початку XVIII ст., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, К., 1957).

⁴ І. Франко, Южно-русская литература, «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», т. 81, стор. 307; його ж, Нариси історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 80—81.

ників міст. Близько 100 ремісничих спеціальностей описав поет. Завдяки йому ми маємо можливість познайомитися з городянами XVII — початку XVIII ст. в обстановці, в якій вони жили, за роботою, на дозвіллі тощо. Серед літературних пам'яток феодальної України аж до кінця XVIII ст. навряд чи можна назвати ще якесь джерело такого пізнавального значення, як вірші К. Зінов'єва.

На початку XIX ст. прості трудівники міста були оспівані І. П. Котляревським, який зазнав на собі впливу передових ідей дворянських революціонерів, зокрема їх могутнього представника О. М. Радіщева. В героях «Енеїди» легко розпізнати типи городян феодальної України. Прикладом яскравої соціальної характеристики міського населення України може бути перелік тих, кого Еней побачив у пеклі:

...Були там купчики проворні,
Що їздили по ярмаркам
І на аршинець на підборний
Поганий продавали крам.
Тут всякі були пронози,
Перекупки і шмаровози,
Жиди, міняйли, шинкарі,
І ті, що фіги-миги возять,
Що в баклагах гаряче носять,
Там всі пеклися крамарі...

Шевці, кравці і ковалі;
Цехи: різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький, шаповальський
Кипіли в пеклі всі в смолі...

Тут всякі були цехмистри,
І ратмани, і бургомистри
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошки лупили
І одбирали хабарі¹.

Увага до простих людей, виробників матеріальних і духовних цінностей суспільства, говорить про те, що Котляревський наближався до правильного розуміння питання про русійні сили історичного процесу.

¹ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, К., 1952, стор. 136—137.

Погляди на роль народу в історії дістали дальший розвиток у творчості революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. Не можна не погодитися з думкою М. І. Марченка про те, що хоч «Т. Г. Шевченко не був істориком за фахом, але він виробив власні оригінальні революційно-демократичні погляди на минуле, сучасне і майбутнє українського народу»¹. У віршах і поемах, присвячених національно-визвольній і антифеодальній боротьбі XVII—XVIII ст. на Україні, Т. Г. Шевченко згадує міста Київ, Чигирин, Умань, Смілу, Канів, Медведівку, Черкаси, Звенигородку, Лисянку, Лебедин, Переяслав, Берестечко та інші.

Як і ідеологи російської революційної селянської демократії, Т. Г. Шевченко не дійшов до розуміння значення продуктивних сил у розвитку суспільства, отже, і не міг з достатньою чіткістю уявити собі роль міст у формуванні єдиного до кінця послідовного революційного класу. Але геніальний поет передбачав, що великі зміни придуть саме з міста з розвитком техніки і народженням нових революційних сил. Якось під час подорожі на пароплаві по Волзі, спостерігаючи роботу парової машини, він прийшов до висновку, що саме цій швидко зростаючій дитині великого Фултона і великого Уатта належить історична місія покінчити з багатами, престолом, поміщиками і всім тим, що становило світ гноблення і несправедливості. «Мое пророцтво безсумнівне», — закінчує поет свій запис в щоденнику².

Революційна демократія 60-х років XIX ст. в особі своїх найбільш видатних представників М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова також не розуміла історичної ролі пролетаріату, що в цей час лише почав розвиватися, набирати сили. Але революціонери-демократи приділили йому увагу, оскільки в центрі їх інтересів стояла історія трудящих мас міста і села в цілому. Вони висунули соціальний принцип вивчення життя народу. М. Г. Чернишевський, від творів якого віяло «духом класової боротьби», причини виникнення класів шукав в економіці. Підкреслюючи важливість дослі-

¹ М. І. Марченко, Українська історіографія, К., 1959, стор. 7.

² Т. Г. Шевченко, Твори, т. V, К., 1956, стор. 80.

дження історії трудящих, М. О. Добролюбов говорить: «Знищення дармоїдів і возвеличення праці — ось постійна тенденція історії»¹.

Таким чином, погляди на історію представників демократичного напрямку в літературі XVII—XVIII ст. і особливо революціонерів-демократів XIX ст. торували шлях до правильної наукової постановки питання про місто і його історичну роль.

* * *

В імперіалістичний період, що почався з кінця XIX ст., в буржуазній історичній науці настала криза. Вона полягала насамперед у запереченні кращих досягнень історіографії XIX ст. Представники позитивізму, які на початку століття не бачили закономірності історичного розвитку, але визнавали об'єктивну реальність світу і в якійсь мірі його пізнання, тепер заперечували всяку можливість наукового пізнання світу. Відбулось перетворення позитивізму у філософію суб'єктивного ідеалізму. Ідейна криза буржуазної історичної науки яскраво проявилась у працях П. М. Мілюкова. Ідеалістична концепція Мілюкова в застосуванні до історії міст привела його до заперечення будь-якої аналогії між російськими і західноєвропейськими містами. Російські міста, на його думку, були «повною протилежністю» європейським; у нас «місто раніш, ніж стало потрібним населенню, стало потрібним уряду»². В світлі цієї концепції не могло бути і мови про міста як осередки промисловості і торгівлі, осередки формування міських верств населення.

Реакційність згаданої концепції проявилась в багатьох працях буржуазних вчених різних напрямів. Так, представник легального марксизму М. Туган-Барановський своє заперечення можливості успішного розвитку мануфактури в Росії також будував саме на твердженні про відсутність тут тих умов, які були в Західній Європі³. Всі, хто намагався довести відсутність

¹ Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений, т. III, М., 1936, стор. 267.

² П. Миллюков, Очерки по истории русской культуры, ч. I, СПб., 1904, стор. 226.

³ М. И. Туган-Барановский, Русская фабрика в прошлом и настоящем, т. I, СПб., 1898, стор. 15—20.

в Росії кінця XIX — початку XX ст. революційної сили в особі робітничого класу і неможливість пролетарської революції, використовували в свій час антинаукове положення про особливий, некапіталістичний шлях розвитку російської історії.

В українській буржуазній історіографії цього часу зазначене антинаукове положення також знайшло свій ґрунт. Підміняючи науковий аналіз соціально-економічного життя міста і села традиційним описом торгівлі, цехової організації ремісників, юридичного становища міст тощо, частина дослідників продовжувала обстоювати і розвивати буржуазно-націоналістичну концепцію історії України, як історії, що розвивалась цілком відмінним від інших країн шляхом. Провідною ідеєю буржуазного націоналізму, представленого в українській історіографії «школою» М. Грушевського, була так звана «безкласовість» українського народу і зв'язана з цим пресловута «теорія» єдиного потоку.

Буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського на історію українських міст і в тому числі міст XVII ст. викладені в V і VI книгах його багатотомної праці «Історія України-Русі». Як у цій, так і в інших працях Грушевського соціально-економічної історії міст майже немає. Провідне місце в них зайняла історія магдебурзького права, характеристика національного складу міського населення, адміністрації, торгівлі і культурно-освітньої діяльності міщан. Саме в такому плані написано збірник з історії Києва під редакцією М. Грушевського¹. Аспект праць Грушевського включав науковий аналіз класової диференціації міщанства. Характерною рисою досліджень Грушевського, присвячених питанням торгівлі, як і досліджень з цього питання його однодумців І. Джиджори та М. Тищенка, є зосередження уваги на зовнішній торгівлі, розгляд історії розвитку торгівлі у відриві від розвитку виробництва². В їх працях замовчується той факт, що Російська дер-

¹ «Київ та його околиця», Держлітвидав України, 1926.

² І. Джиджора, Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр., «ЗНТШ», т. ХCVIII; М. Тищенко, Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст., «Записки Історико-філологічного відділу Української Академії наук» (далі — «ЗІФВ УАН»), кн. XXVII.

жава на відміну від Польщі створила більш сприятливі умови для розвитку торгівлі.

Подібну в своїй основі концепцію розвивав і буржуазний націоналіст О. П. Оглоблін, який в роки героїчної боротьби радянського народу з німецько-фашистською навалою зрадив і перебіг на сторону ворога. Заперечення капіталістичного розвитку України зв'язане у Оглобліна з глибоко помилковою оцінкою українських міст як цілком відмінних від західноєвропейських. Факт розвитку промисловості на Україні Оглоблін зображував як штучне насадження її російським урядом. В своїх міркуваннях з приводу терміну «мануфактура» Оглоблін не зміг дати наукового визначення мануфактури. Він всіляко намагався довести, що українська мануфактура була явищем цілком відмінним від тієї, яку описав Маркс в «Капіталі». Він твердить, що на Україні мануфактура виникла під якнайсильнішим впливом міжнародної політики Російської імперії і лише в цьому плані вона і має право на увагу історико-економічної науки. Потрібно дослідити, твердить Оглоблін, якими шляхами ця мануфактура вторглась в українське господарство.

В зв'язку з націоналістичною концепцією знаходиться і твердження Оглобліна про задушення української торгівлі в інтересах російського купецтва.

Невизнання правомірності застосування до історії України загальних законів розвитку людського суспільства, заперечення «фальшивих аналогій з західноєвропейськими феодальними відносинами»¹ мало на меті довести непридатність для України революційної теорії пролетаріату. Воно заперечувало капіталістичний розвиток України, оскільки не визнавало жодних передумов для цього в феодальний період.

З позицій, близьких до українського буржуазного націоналізму, була написана праця М. Слабченка², присвячена історії народного господарства Лівобережної України і зокрема XVII—XVIII ст. В другому томі цієї праці автор досить поверхово розглядає становище міст і цехову організацію українського ремесла, прагну-

¹ «Історія України-Русі», т. V, Львів, 1905, стор. 6.

² М. Слабченко, Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни, т. I—IV, Держвидав України, 1922—1925.

чи довести, що українські міста ніби уже напередодні визвольної війни переживали занепад, який тривав аж до появи в Росії «торговельного капіталізму».

* * *

Новий, якісно відмінний етап в розвитку історіографії українських міст був зв'язаний з зародженням на Україні марксистської думки. Революційна теорія К. Маркса і Ф. Енгельса показала, що історична наука може бути такою ж точною наукою, як і науки природничі. Матеріалістично-діалектичний метод відкривав перед дослідниками небачені ще перспективи і в тому числі в галузі урбаністики; він обумовлював необхідність вивчення феодальних міст як центрів промислової і торговельної діяльності, зв'язував їх історію з історією певних соціально-економічних формацій.

Однією з перших праць, написаних під впливом економічного вчення К. Маркса, було дослідження С. А. Подолинського про розвиток української промисловості¹. Незважаючи на те, що погляди Подолинського не були позбавлені окремих рис буржуазного світогляду, і зокрема народницького, він дотримувався марксистської точки зору на періодизацію людського суспільства і цим провів «чітку межу» між своєю позицією і позицією народників у головному питанні історичної науки². Подолинський правильно висвітлив причини занепаду цехів і братств на Україні. Його точка зору на процес історичного розвитку і революціонізуючу роль промисловості наближала вирішення питання про закономірність розвитку українського міста як певного етапу в історичному процесі, властивого в свій час всім країнам.

Популяризатор марксизму на Україні, відомий економіст М. Зібер так само розглядав цехи не як виняткове явище, а як цілком закономірне для певного етапу розвитку міст всіх країн. Він вперше поставив питання про те, що українські братства тотожні з цеховими

¹ С. А. Подолинський, *Ремесло і фабрики на Україні*, Женева, 1880.

² Л. Я. Корнійчук, І. М. Мешко, *Економічні погляди С. А. Подолинського*, К., 1958, стор. 63.

братствами інших слов'янських країн і ряду країн Західної Європи¹.

Кращі представники буржуазної історіографії зазнали впливу цієї точки зору, і в числі їх була О. Єфіменко. Вона також дійшла до правильного висновку про спільні соціально-економічні умови виникнення об'єднань міщан в братства у різних народів².

Так, починаючи з 80-х років ХІХ ст., намітився перехід до науково вірної постановки питання про походження і роль міст в історії людства. Проте в Росії і на Україні, як і в інших країнах світу, нове, революційне вчення розчищало собі шлях в боротьбі з помилковими поглядами старого, дворянсько-буржуазного світу. Заперечення закономірностей розвитку людства, намагання довести, ніби країни розвиваються кожна своїм відмінним шляхом, були, як відомо, вихідною позицією для різних буржуазних і дрібнобуржуазних «теорій», в тому числі буржуазного націоналізму та фашизму.

Боротьбу за нову теорію розпочали ще К. Маркс і Ф. Енгельс. Відповідаючи якось своїм теоретичним противникам, німецьким вченим, які твердили, що історія розвитку капіталізму в Англії не має нічого спільного з історією Німеччини, К. Маркс зауважив: «*De te fabula narratur*», тобто «ця історія про вас»³. Ця історія мала відношення і до Росії, особливо другої половини ХІХ ст. Однак представники буржуазної науки не могли побачити цього.

Історичній науці необхідно було спростувати погляди народників про нібито особливий устрій російського життя. Це було зроблено в 90-х роках, які відкрили в світовій історії нову сторінку — «ленінський етап в розвитку марксизму»⁴. З'явилися праці В. І. Леніна, спрямовані проти поглядів народників і легальних марксистів — «Хто такі «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» (1894), «Економічний зміст народництва і критика його в книжці П. Струве»

¹ Н. Зибер, Еще о братствах. «Слово», 1881, № 1.

² А. Ефименко, Южнорусские братства, «Южная Русь», т. I, СПб., 1905.

³ К. Маркс, Капитал, т. I, К., 1954, стор. 4.

⁴ «История Коммунистической партии Советского Союза», Госполитиздат, 1962, стор. 41.

(1895) та «Розвиток капіталізму в Росії» (1899). В них було доведено, що Росія розвивається в тому ж напрямі, в якому в свій час ішли всі передові країни Західної Європи: Поглядам реакційних буржуазних вчених початку ХХ ст., теоретичній еkleктиці і плутанині протистояла ясна, послідовна точка зору В. І. Леніна. Його праці служили утвердженню і захисту ідей марксизму в Росії, вони були їх творчим продовженням і дальшим розвитком.

В. І. Ленін своїми працями дав вченим-історикам могутню теоретичну зброю. Проблема історії російських та українських міст знайшла своє місце в стрункій ленінській схемі історичного розвитку нашої країни. Вчення марксизму-ленінізму про соціально-економічні формації вело до визначення характеру і ролі міст в кожній з цих формацій

Творче використання ленінських праць в дослідженні історії міст нашої батьківщини відбувалось дуже повільно, і навіть сьогодні в цьому плані далеко не все ще зроблено. Потрібно окремо спинитись на праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», оскільки в наш час нерідко виникає дискусія навколо питання, чи поширюються викладені в цій праці положення на більш ранній період історії Росії, і зокрема на XVII ст. На розбіжність точок зору щодо загальнометодологічного значення названої праці В. І. Леніна вказує чимало фактів. Так, радянський дослідник В. А. Якубовський в своїй рецензії на книгу польського вченого Г. Самсоновича «Сільське ремесло в Польщі» закидає авторові, що той, доводячи існування елементів капіталістичного розвитку в польському селі XVI ст., спирається на теоретичні положення В. І. Леніна, які, на думку рецензента, мають відношення тільки до XIX ст. і тільки для Росії¹. З'ясовуючи вихідні теоретичні позиції, необхідно вирішити, яка ж з вищезазначених точок зору правильна. Як відомо, книга «Розвиток капіталізму в Росії» була відповіддю народникам-економістам і теоретично спростовувала їх хибну точку зору на історичний процес в Росії. Народники не бачили численних проявів капі-

¹ G. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV—XVI w.*, Warszawa, 1954, та рецензія В. А. Якубовського в журн. «Краткие сообщения Института славяноведения», 1958, № 23, стор. 101.

талістичного розвитку в Росії і думали, що Росія може уникнути його. Ця хибна точка зору, зокрема, пояснювалася невмінням відрізнити капіталістичні форми господарства від некапіталістичних. Відомо, що в Росії другої половини XIX ст. поряд з капіталістичною фабрикою існувала або, вірніше, продовжувала існувати значно більша кількість різних дрібних підприємств мануфактурного і домануфактурного періодів, які народники відносили до некапіталістичних форм. Таким чином, виходило, що великі капіталістичні підприємства не виростили з більш ранніх, примітивних капіталістичних форм, а були чимсь штучним, неприродним в економіці Росії. В. І. Ленін, спростовуючи цю точку зору, показав непереможну ходу капіталізму в Росії в XIX ст. й початки його розвитку, розглянув, як він сам зазначив, *«весь процес розвитку капіталізму в Росії в його цілому»*¹ (курсив наш. — О. К.). Отже, В. І. Ленін мав на увазі всі етапи розвитку капіталізму від зародження і до остаточної його перемоги.

Важливо відзначити, що В. І. Ленін починає свій виклад з розгляду різних стадій капіталізму в землеробстві, які мали місце ще в надрах феодальної формації. Аналогічно розглядаються і різні стадії капіталізму в промисловості, починаючи від феодального ремесла і кінчаючи капіталістичною фабрикою. Оскільки в Росії XIX ст. поряд з фабрикою зберігались і елементи всіх попередніх стадій розвитку капіталістичної і навіть докапіталістичної промисловості, такий розгляд процесу капіталістичного розвитку в його цілому був дуже потрібним для розуміння російської дійсності того часу.

В. І. Ленін писав свою працю, спираючись на теоретичні положення «Капіталу» Маркса і творчо застосовуючи їх до історії Росії. Він не раз підкреслював «тотожність» основних рис загального історичного процесу в Західній Європі і в Росії, «незважаючи на величезні особливості останньої»². Однією з особливостей процесу розвитку капіталізму в Росії було те, що в Росії розвиток капіталізму відбувався не революційним шляхом, а дуже уповільнено, через масу різних перехідних форм. Панщинне господарство, вказував В. І. Ленін, не могло

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 5.

² Там же, стор. 7.

відразу зникнути, а капіталістичне — відразу виникнути. В XIX ст. продовжували існувати численні перехідні форми¹ напівкапіталістичної промисловості або напівкапіталістичного сільського господарства. В окремих галузях промисловості, зокрема в текстильній, «перехідна система тривала віками»². Таким чином, принаймні щодо цієї галузі, можна з повним правом сказати, що зародження капіталістичної промисловості відноситься щонайменш до XVII ст.

Але є в праці В. І. Леніна й інші висловлювання, які вказують на зародження капіталістичного укладу в Росії задовго до XIX ст. Зокрема, це вказівки на існування уже в XVI ст. категорії поденщиків. У зв'язку з цим В. І. Ленін зазначає, що навіть при натуральній формі ренти залежний від феодала і визискуваний селянин в певній сприятливій ситуації може набути «засобів для того, щоб у свою чергу прямо експлуатувати чужу працю... Отже, ще при пануванні натурального господарства, при першому ж розширенні самостійності залежних селян, постають вже зародки їх розкладу»³.

Про те, що В. І. Ленін мав на меті показати весь процес розвитку капіталізму в цілому і що він вбачав можливість розвитку елементів капіталізму навіть в умовах кріпацтва, говорять також висловлені ним думки з приводу того, що лише фабрика вимагає повністю вільного робітника⁴.

Нарешті, велике значення для правильного розуміння думки В. І. Леніна про процес розвитку капіталізму в Росії має його пряма вказівка на формування внутрішнього національного ринку в Росії XVII ст. Показово, що працю «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін почав саме з питання про ринок. На його думку, це питання самостійно, поза питанням про розвиток капіталізму, не існує. Згідно з теорією Маркса, вказував В. І. Ленін, «ступінь розвитку внутрішнього ринку є ступінь розвитку капіталізму в країні»⁵. Для народників внутрішній ринок існував сам по собі, незалежно від капіталістичного розвитку. Для того щоб спросту-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 158.

² Там же, стор. 167.

³ Там же, стор. 142.

⁴ Там же, стор. 417—418.

⁵ Там же, стор. 48.

вати цю антинаукову точку зору і пояснити явища капіталістичного розвитку в XIX ст., В. І. Ленін подав їх як частину довготривалого процесу, що почався ще в надрах феодальної формації задовго до XIX ст. Без цього неможливо б було в загальній масі дрібних промислових підприємств, які народники об'єднали під штучною назвою «кустарні промисли», виділити і показати фактично різні стадії зародження і розвитку капіталістичної системи виробництва, бо генезис цих «кустарних промислів», як і процес формування внутрішнього ринку сягає своїм корінням в глибину віків.

Критикуючи своїх теоретичних противників, В. І. Ленін відзначав, що «для абстрактної теорії капіталізму існує лише розвинений і цілком сформований капіталізм, а питання про його походження усувається»¹. Сам він показав не абстрактну, а реальну картину розвитку капіталізму в Росії, тобто різні етапи його, що не могли вкластися у вузькі рамки XIX ст. В зв'язку з цим працю В. І. Леніна слід розглядати як методологічну основу для вивчення зародження і розвитку капіталізму в цілому, починаючи з його зародків ще в надрах феодальної системи. Отже, праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» є для нас неоціненним прикладом творчого застосування теорії Маркса до вивчення конкретної історії. В такому ж плані, незважаючи на певні відмінності історичного розвитку і хронологічну розбіжність подій, працю Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині» з успіхом використовують сьогодні дослідники антифеодальних рухів на Україні, в Росії, Польщі, Чехословаччині та інших країнах. Праця Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» стала методологічною основою для дослідників історії зародження і формування робітничого класу різних країн. Таким чином, історія зародження і розвитку капіталізму, простежена К. Марксом і Ф. Енгельсом на прикладах ряду країн Західної Європи, а В. І. Леніним — на прикладі історії Росії, дає радянським дослідникам ключ до вирішення аналогічних питань з історії України.

Радянська історична наука розвивалася в боротьбі за чистоту марксистсько-ленінської теорії. Вона переборювала і переборює труднощі на цьому шляху. В свій

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 535.

час в боротьбі з пережитками старої, буржуазної історіографії значну роль відіграли праці видатного історика-марксиста М. М. Покровського. Як справедливо відзначено в передовій статті журналу «Вопросы истории», М. М. Покровський прищеплював своїм учням смак до праці над соціально-економічними проблемами. Але в той же час сам він не завжди був послідовним марксистом. Наслідком цього були помилки, які перешкоджали засвоєнню ленінської концепції історичного розвитку Росії¹.

Виходячи з аспекту нашої праці, необхідно згадати концепцію «торговельного капіталізму», якої дотримувався М. М. Покровський. Він визнавав розвиток капіталізму в Росії до XIX ст., але вважав, що в надрах відсталого кріпосної Росії розвивався не промисловий капіталізм, а торговельний. Промисловість XVIII ст. у вигляді мануфактури, на його думку, не була підготовлена попереднім періодом і оголошувалась на цій підставі «мертвонародженою». Звідси за першими мануфактурами і закріпилася назва кріпосних². Сьогодні спростування даної концепції відбулося до певної міри теоретично і ще далеко недостатнім є спростування фактами на прикладах конкретної історії нашої країни. Про це говорить хоч би той факт, що нерідко в працях істориків положення В. І. Леніна про хазяйнування на внутрішньому ринку в Росії XVII ст. «капіталістів-купців» уживається з твердженням про відсутність в цей час будь-якого капіталістичного розвитку. Якщо в РРФСР уже є цілий ряд праць з історії народного господарства і міст, які можуть служити справі подолання подібних суперечностей³, то на Україні в цьому відношенні зроблено ще дуже мало.

¹ «Вопросы истории», 1962, № 1, стор. 10.

² М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. 1, Соцэкгиз, М., 1933, стор. 215.

³ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956; К. Н. Сербина, Очерки социально-экономической истории русского города, М.-Л., 1951; Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1953, розділ «Предпосылки образования городов на Руси»; Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, М., 1948; Н. В. Устюгов, Солесварная промышленность Соли Камской в XVII веке, М., 1957; С. Г. Струмилин, История черной металлургии в СССР, М., 1954; його ж, О внутреннем рынке России XVI—XVIII вв., «История СССР», 1959, № 4, та ін.

Одним з перших радянських вчених, хто звернувся до питань соціально-економічної історії і закликав до цього інших, був П. Клименко. Закидаючи М. Слабченку нехтування історією українських міст, П. Клименко відзначав, що історики перебільшували слабкість цих міст і що вони розвивалися за зразком західно-європейських міст. Підкреслюючи важливу соціально-економічну і культурну роль міст, П. Клименко твердить, що вони завжди були «тим нервовим вузлом, що в'яже в єдину суцільну сітку всесвітній розвиток»¹. Однак і сам Клименко не був послідовним в своїх поглядах. Головну увагу в своїх працях він приділив не соціально-економічному дослідженню міста, а питанням організації ремісників, політичному і правовому становищу міського населення. Це була дань старій історіографії². Проте несхідно відзначити, що роботи П. Клименка та ряду інших дослідників³ містили важливі елементи нового, особливо у висвітленні цехового ремесла. Так, наприклад, вперше розглядалися різні категорії ремісничого населення, їх становище і права в зв'язку з соціальною диференціацією.

До перших спроб соціально-економічного аналізу життя українського міста належать також праці М. М. Ткаченка⁴, та О. І. Барановича⁵.

Для розвитку молоді радянської урбаністики на Україні надзвичайно важливе значення мало і має визначення правильних вихідних позицій. В зв'язку з цим не можна не згадати загальні праці з історії України, в яких подано, хоч і в дуже схематичній формі, але з науково вірних позицій, основні вирішальні моменти

¹ П. Клименко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини, «ЗІФВ УАН», кн. VII—VIII, стор. 1—2.

² П. Клименко, До історії м. Ніжина, «ЗІФВ УАН», кн. XV; його ж, Цехи на Україні, т. I, вип. 1, К., 1929; його ж, Западнорусские цехи XVI—XVIII вв., К., 1914.

³ Див. А. Ершов, До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв., «Записки Ніжинського інституту народної освіти», кн. VI, 1926; кн. IX, 1929; В. Модзалецький, Гути на Чернігівщині, К., 1926, та ін.

⁴ М. М. Ткаченко, Остер в XVII—XVIII вв., «ЗІФВ УАН», кн. VI; його ж, Канівська сотня Переяславського полку за Румянівської ревізії, «ЗІФВ УАН», кн. VII—VIII.

⁵ А. И. Баранович, Новый город Западной Украины XVI в., «Ученые записки института славяноведения», АН СССР, 1951, № 3.

історії українських міст¹. Серед досліджень, написаних останнім часом і присвячених спеціально історії окремих міст, перше місце належить віддати двохтомній монографії з історії Києва², авторами якої є досить значний колектив науковців. Історія Києва XVII ст. висвітлюється Н. С. Сидоренко у VI—VII розділах першого тома цієї праці.

Радянськими істориками зроблено спробу по-новому висвітлити історію міського самоуправління і його роль в розвитку міст. Цьому питанню, зокрема, присвятив свою докторську дисертацію і статтю В. Д. Отамановський³. Проте ґрунтовне дослідження основ міського життя у феодальній Україні ще тільки почалось. Необхідно відзначити, що більшість праць з історії міст, написаних в радянський час, присвячена питанням, які фактично були найбільш висвітлені і в дореволюційній історіографії. Це питання цехового устрою⁴ та правового становища міст⁵. Найменш висвітленою залишалась соціально-економічна історія міст, хоч і в цьому напрямі є певні зрушення, особливо останнім часом⁶.

¹ К. Гуслистий, Нариси з історії України, в. II, К., 1939; в. III, К., 1940; «Історія Української РСР», т. I, К., 1953; О. К. Касименко, Історія Української РСР. Популярний нарис, К., 1960.

² «Історія Києва», т. I—II, К., 1959—1960.

³ В. Д. Отамановский, Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право, «Вопросы истории», 1958, № 3.

⁴ Новий аспект дослідженню цехової організації ремісників надав К. А. Пажитнов в праці «Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма», М., 1952.

⁵ Див. М. Пегровський, Надання м. Ніжину магдебургського права у 1625 р., зб. «Чернігів і північне Лівобережжя», К., 1928, а також згадувана вище робота П. Клименка та ін.

⁶ Соціально-економічна історія міст стала темою дисертаційних робіт: С. Т. Білецького — «Класова боротьба в м. Львові в середині XVII в.»; Я. Кися — «Крестьяне львовских городских сел в XV—XVII веках», Я. Ісаєвича — «Місто Дрогобич в XVI—XVII ст.» та П. Михайлини — «Міста України у визвольній війні 1648—1654 рр.» Цій темі присвячено також статті: С. Т. Білецький, Боротьба плебейів і селян міста Львова проти міського патриціату напередодні визвольної війни 1648—1654 рр., зб. «Віковічна дружба народів-братів», Вид-во АН УРСР, К., 1954; його ж, Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст., зб. «З історії західноукраїнських земель», в. 2, Львів, 1957; Я. Ісаєвич, З історії суспільно-політичної боротьби у місті Дрогобичі в XVI ст., «З історії західноукраїнських земель», в. 5, К., 1960; І. Крип'якевич, Боротьба нецехових ремісників проти цехів

Важливі моменти характеристики соціально-економічного життя міст України напередодні визвольної війни подає І. П. Крип'якевич¹, а також В. В. Веселаго².

В розвиткові радянської урбаністики на Україні велике значення мають дослідження історії міст братніх республік. Успіхи російських вчених у цьому плані ми уже відзначали. Не можна не згадати в даному відношенні і роботу по дослідженню білоруських міст³. Спільні з українськими дослідниками інтереси мають також польські урбаністи, що за післявоєнний період досягли значних успіхів⁴.

Так стоїть справа щодо історіографії українських міст, і зокрема міст XVII ст. В даному огляді названо чимало історичних праць, які сьогодні стали для нас історичним джерелом. Проте характеристики джерел в більш вузькому і спеціальному розумінні слід приділити окреме місце.

у Львові 1590—1630 рр., «З історії західноукраїнських земель», в 1, Львів, 1957; В. Грабовецкий, Армянская колония в Станиславе в XVII—XVIII вв., «Известия АН Армянской ССР, Общественные науки», № 6, Ереван, 1958; Н. Кривонос, В. Грабовецкий, Армянская колония во Львове в XIV—XVIII вв., «Известия Армянской ССР. Общественные науки», Ереван, 1958, № 12; брошура П. Михайлини, «Прогресивне значення воз'єднання України з Росією для розвитку українських міст», Чернівці, 1958; Маугусу Ногн, Towarzysze cechów lwowskich w walce z wyzyskiem mistrzów w pierwszej połowie XVII wieku, „Kwartalnik Historyczny», rocznik LXVI, Warszawa, 1959, N 2.

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954.

² В. В. Веселаго, Принципи економічної політики Богдана Хмельницького, «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956.

³ Э. М. Загорульский, Общая планировка и застройка феодального города на территории БССР по археологическим данным («Труды Института истории АН БССР», в. 3, Минск, 1958); З. Ю. Копыцкий, Из истории общественно-политической жизни городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII вв. (там же); В. И. Мелешко, О торговле и торговых связях Могилева в XVII в. (там же); А. М. Карпачев, Города западной окраины Русского государства как торгово-промышленные центры и участие в торговле и промыслах различных разрядов их населения в первой половине XVII в. (там же), та ін.

⁴ Rewski Zbigniew, Majstersztyki Krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI—XIX wieku, Wrocław, 1954; S. Piękarczyk, Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w., Warszawa, 1955; Jan Pachonński, Zmierzch sławetnych. Kraków, 1956; M. Bogucka, Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku, Wrocław, 1956, та ін.

В розпорядженні дослідника міст України XVII ст., і зокрема другої половини, є досить значна кількість матеріалу. Це актові книги, гродські і земські, документація ремісничих цехів, державні переписи, панські інвентарі тощо. Деякі з цих матеріалів видані¹.

Важливим джерелом для дослідження міст України періоду литовсько-польського панування є документи Литовської і Коронної метрик. Частина їх видана, а більшість зберігається в Центральному державному архіві давніх актів в Москві та в Головному архіві давніх актів у Варшаві.

Своєрідним джерелом вивчення історії міст XVII ст., зокрема кількості міського населення і його економічного становища, є податкові документи та переписи населення у фіскальних цілях. Частина цих документів видана², а в більшості своїй вони зберігаються в архівах Радянського Союзу і Польщі.

¹ «Актовая книга стародубовского городского уряда 1693 года. Чернигов, під ред. В. Модзалевського; «Актовые книги полтавского городского уряда XVII века», в. I — «Справы поточные 1664—1671 гг.», Чернигов, 1912; в. II — «Справы вечистые 1664—1671 гг.», Чернигов, 1912; в. III — «Справы вечистые 1672—1680 гг.», Чернигов, 1914, під ред. В. Модзалевського; «Стародубовского магистрата книга справ поточных (1690—1722)», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 6, Харьков, 1894; «Пирятинські актові книги 1683—1719 рр.», «Фамільний архів Стороженків», т. VI, К., 1908; «Местечко Борисполь в XVII в. Акты мейского уряда 1612—1699 гг.», К., 1892; «Отрывки из нежинских магистратских книг 1657—1674 гг., под ред. А. Лазаревского», «Черниговские губернские ведомости», Чернигов, 1887; «Отрывки из стародубовской мейской книги за 1664—1673 гг., под ред. В. Модзалевського», «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии», в. 9, Чернигов, 1912, «Протокул до записования справ поточных на рік 1690», Чернигов, 1914, під редакцією В. Модзалевського; «Протокул справ поточных 1683 р.», «Черниговские губернские ведомости», 1857, «Акты греческого нежинского братства», К., 1884, а також численні актові документи в багатотомних зібраннях, таких, як «Архив Юго-Западной России» та «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России».

² «Переписні книги 1654», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (далі — «Акты ЮЗР»), т. X; «Переписні книги 1666 р.», К., 1933, під ред. В. О. Романовського; «Малороссийские переписные книги 1666 года», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. X, отд. III, К., 1899, публікація О. Лазаревського; Люстрації, а також поборові та подимні реєстри українських воєводств, що частково опубліковані в різних томах таких видань, як «АЮЗР» та «Zróżła Dziejow». ».

Досліднику історії міст другої половини XVII ст. можуть стати в пригоді також більш-менш систематичні матеріали ревізій, які провадилися на Україні у першій половині XVIII ст. Ревізії підлягали як посполиті, так і козаки у фіскальних цілях. Підставами для визначення обов'язків і розмірів оподаткування були посотенні подвірні списки, попередні переписи і «сказки», тобто усні відомості, які давали старожили, в зв'язку з чим у ревізіях XVIII ст. зустрічаються дані за XVII ст.

Цінним джерелом для вивчення цехового ремесла є цехові книги, в які записувались всі події в житті членів цеху, а також його прибутки і витрати. У свій час П. Кліменко та К. О. Лазаревська опублікували дві з таких книжок — ремісників м. Кам'янець-Подільського¹ та м. Глухова².

Серед опублікованих джерел не можна не згадати документи надзвичайної ваги, які містять «Книги законів» («*Volumina Legum*») Речі Посполитої³ Як зазначив автор передмови до названих книг, вони є «історією законодавства, змін урядів, релігії, звичаїв, освіти, могутності, слави і ганьби, розвитку і занепаду, доброчесності і злочинів...», отже, вони становлять ту канву соціальних і політичних умов, яка полегшує історикові справу зображення життя міст Речі Посполитої.

Аналогічного значення матеріали містить «Збірник законів Російської імперії».

Відомості найрізноманітнішого характеру і змісту з історії українських міст феодальних часів, і в тому числі XVII ст., містять різні документи, що зберігаються в архівах СРСР, а також в архівах ряду інших країн. Частина цих документів вперше використана в даній роботі. Зокрема, автор користався документами таких архівів і фондів, як:

Центральний державний історичний архів УРСР (ЦДІА УРСР), фонди: Київський городовий магістрат; Житомирський гродський суд; Овруцький гродський суд; Кам'янецький гродський суд; Кам'янецький магістрат;

¹ «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'яця-Подільського від 1601 до 1803 р.», К., 1932.

² К. О. Лазаревська, Книга глухівського цеху калачницького, «Український археографічний збірник», т. I, К., 1926.

³ «*Volumina Legum*», т. 1—8, Пб., 1860.

Кременецький городовий магістрат; Ратуша міста Ратне; Дубенський магістрат; Летичівський гродський суд; Ковельський магістрат.

Центральний державний архів давніх актів СРСР в Москві (ЦДАДА СРСР), фонди: «Разрядный приказ», книги і стовпці різних столів — Московського, Білгородського, Севського, Київського, Денежного тощо; «Малороссийский приказ», «Малороссийские дела». Справи цих двох фондів містять дані про охорону міст, кошториси їх, «строельные книги», документи про торгівлю і ремесло, класову боротьбу, різні воеводські справи.

Головний архів давніх актів у Варшаві (Archiwum Głównie Akt Dawnych), фонди:

1. «Метрыка Когонпа», книги № 201—204, що містять інвентарні записи Коронного скарбу, перелік обов'язків підданих, тестаменти, різні фіскальні документи, королівські грамоти на організацію цехів, опис правил і норм поведінки в цехах, а також описи екзаменаційних робіт на право одержання звання ремісничого майстра;

2. «Rewizje i Lustracje dóbr królewskich», що містить відповідні матеріали про стан королівських маєтностей;

3. «Archiwum Skarbu Kogonnego», що містить справи про побори і видатки королівщин, ревізії, люстрації та інвентарі староств, різну документацію староств, рапорти і реєстри державних митників, опис війтівств, замків, укріплень міських тощо.

Важливі документи зберігаються в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна в Москві, зокрема «Войска запорожского козацкого Прилуцкого полка справа книга» за 1696—1718 рр. Книга ця містить протоколи численних судових справ, які розглядалися в прилуцькій ратуші в присутності полкової старшини. Аналогічні документи, а саме «Козелецька книга» і «Лохвицька книга» зберігаються в Харківському філіалі Історичного архіву.

Проте, незважаючи на досить широке коло джерел, найбільш важливі для нас факти соціально-економічної історії міст розсіяні в них серед величезної кількості різномірних відомостей. Ці відомості, за винятком переписів населення з метою оподаткування, ніколи не охоплюють більш-менш значну територію.

Внаслідок цього для з'ясування, скажімо, чисельності промислово-торговельного населення, його питомої ваги в суспільстві, поширеності ремесла і промислів доводиться використовувати вибірковий метод, вдаватися до різних аналогій і зіставлень, спиратись у висновках на розрізнені і неоднотипні факти.

Труднощі, які зустрічає дослідник міст України XVII ст., стануть особливо зрозумілими, коли врахувати, що сьогодні в руках істориків немає жодного фонду документів, на підставі яких можна було б відтворити більш-менш повну картину життя хоча б одного міста України XVII ст. Дати відповідь на питання, чим було тогочасне українське місто, яким було його населення і яке було його становище, можна тільки на підставі аналізу найрізноманітніших фактів, що мають відношення до різних міст, і до того ж фактів, які здебільшого відносяться до різних років.

Особливу трудність при розробці даної теми становить відшукування потрібних матеріалів у документах ЦДАДА СРСР. Протягом багатьох років після возз'єднання російський уряд займався на Україні переважно справами військово-політичного характеру, зв'язаними з обороною країни, налагодженням постачання гарнізонів і організацією управління. Природно, що справи внутрішнього життя міст, організації виробництва і соціальних взаємин всередині ремісничо-торговельної верстви відбилися в російській документації дуже мало. За винятком «Переписних книг 1666 р.» важко назвати хоча б один значний в цьому плані документ.

Враховуючи всі ці обставини, автор з самого початку розглядав дану роботу як певного роду експеримент, спробу визначити у загальних рисах роль і особливості міст у житті України на підставі складного для дослідження і в певному розумінні обмеженого матеріалу.

Говорячи про джерела дослідження історії феодальних міст, не можна забувати і таке надзвичайної ваги джерело, як народна творчість. Українські думи та історичні пісні, названі Добролюбовим «святиною українського народу», були його неписаною історією, бо відбивали думки і прагнення народу, історію його праці, героїчної боротьби за краще життя. Ця історія народу відбилась не тільки в піснях і думках, а й в такій скарб-

ниці народної мудрості, які численні прислів'я та приказки. В свій час І. Франко писав, що «докладної границі» між народною творчістю як історичним джерелом і тими матеріалами, якими звичайно користуються дослідники, фактично немає¹. Отже, нема підстав вважати народну творчість менш достовірним джерелом, ніж будь-яке інше.

¹ І. Франко, Студії над українськими народними піснями, «ЗНТШ», т. ХСVIII, стор. 34—35.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІСТ ТА ЇХ НАСЕЛЕННЯ

ЧИСЕЛЬНІСТЬ МІСТ. СПІВВІДНОШЕННЯ МІСЬКОГО І СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Для того, щоб скласти уявлення про населення феодальних міст, його роль і питому вагу в житті всього суспільства, необхідно насамперед з'ясувати, скільки ж було міст і міських жителів, яким було співвідношення між міським і сільським населенням та якою була залюдненість країни в цілому. Не можна забувати, що з густотою заселеності країни нерозривно зв'язаний розвиток міст, промисловості і торгівлі, оскільки люди є невід'ємною частиною продуктивних сил.

Однак до цього часу в радянській історичній науці не визначена не лише чисельність населення міст, але, за винятком окремих припущень, і взагалі чисельність українського народу до кінця XVIII ст. Отже, не маючи потрібних демографічних відомостей, так би мовити, в готовому вигляді, спробуємо розв'язати питання, наскільки це можливо, в даній роботі.

Основним джерелом для вивчення чисельності населення, кількості міст і сіл на Україні феодального періоду є документи загальнодержавного оподаткування—поборові, подимні та поголовні реєстри, або, як вони звалися, «тарифи», а також люстрації староств, інвентарі панських маєтків тощо. Потрібно сказати, що дати навіть приблизно точну картину заселеності України на підставі документів другої половини XVII ст. сьогодні ще неможливо, але з документів першої і другої половини століття можна скласти про це більш-менш правильне уявлення.

Кожне досліджуване нами воєводство мало свої демографічні особливості. Найбільш складною є проблема

заселеності Київського воєводства. Висновки вчених щодо цього дуже суперечливі, а часом і зовсім неймовірні. Вони випливають в основному з даних подимного реєстру 1629 р. О. Яблоновський, який першим звернувся до цього джерела з метою визначення кількості населення на Україні, вважав, що на Правобережній і Лівобережній Україні, за винятком Чернігівщини, жило не більше 1 млн. чоловік, а на 1 кв. км в середньому припадало п'ять-шість жителів. Такої низької залюдненості не знали інші країни тогочасної Європи. Так, наприклад, густина заселеності Померанії, що вважалася дуже низькою, дорівнювала 8,2 чоловіка на 1 кв. км. У більшості ж європейських країн вона коливалася від 12 до 45 жителів на 1 кв. км¹. Особливо малонаселеним, як твердить О. Яблоновський, було Київське воєводство, яке налічувало 234 тис. жителів, або 1,9 чоловіка на 1 кв. км².

Демографічні дослідження України О. Яблоновським тісно пов'язані з його твердженням про культурницьку місію польської шляхти. За його підрахунками, на Волині і Поділлі в той час було 391 516 мешканців³, а на в шість разів більшій території Київського і Брацлавського воєводств тільки 545 280 жителів⁴. Та навіть і цю незначну заселеність українських земель О. Яблоновський вважав наслідком діяльності польської шляхти⁵. Слідом за Яблоновським твердження про малозаселеність і «пустині» на Україні повторювали й інші буржуазні вчені. М. Владимирський-Буданов виступив проти теорії цивілізаторської ролі польського панства на Україні, але заселеність її також вважав дуже низькою. На його думку, на території південної Брацлавщини і Київщини в другій половині XVI ст. жило лише кілька десятків тисяч чоловік⁶. Щоправда, як О. Яблоновський, так і М. Владимирський-Буданов, вражені надзвичайно малими цифрами людності в джерелах, довільно

¹ О. Баранович, Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волицьке воєводство, К., 1931, стор. 19.

² «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 73.

³ Там же.

⁴ Там же, т. XX, стор. 86—87.

⁵ Там же, т. V, стор. VI.

⁶ М. Владимирский-Буданов, Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569); «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 33.

збільшили їх в кілька разів. І хоч, незважаючи на це, виходила дуже мала кількість населення, свої висновки вони вважали за максимум припустимого¹.

Радянський вчений О. Баранович першим довів значно більшу заселеність Волині на початку XVII ст. і висловив припущення про досить густу заселеність південної Київщини і Брацлавщини². На безпідставність думки про надзвичайно малу заселеність цієї території вказували також і інші радянські вчені. Однак спеціальних досліджень з цього питання, крім праць О. Барановича, досі немає. Питання про заселеність Київського воєводства є найбільш неясним. Причини цього криються, як побачимо, в невірному розумінні відповідних джерел. Отже, потрібно розглянути насамперед стан заселеності Київського воєводства. Оскільки ж податкові документи Київського воєводства містять відомості і про заселеність території Чернігівського воєводства, кордони якого не були точно визначені, ми розглянемо становище в обох воєводствах. Потрібно сказати, що лівобережна частина Київського воєводства разом з Чернігівським становить досліджувану нами лівобережну частину України.

Київське та Чернігівське воєводства

Припущення О. Барановича про те, що Київське і Брацлавське воєводства в кінці XVI — першій половині XVII ст. були заселені значно більше, ніж вважали буржуазні вчені, ґрунтувалося на вибіркових даних по окремих районах. Цей цілком правомірний метод дослідження не дає, однак, більш-менш точної і цілісної картини в зв'язку з нерівномірністю розселення людей. Висновки ж, зроблені на його підставі, матимуть особливо гіпотетичний характер. Ось чому важливо одержати відомості на підставі таких джерел, дані яких стосуються країни в цілому або принаймні більш-менш значних частин її. Таким джерелом є тарифи загальнодержавного оподаткування. Особливо важливі для першої половини

¹ М. Владимірський-Буданов, Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569), «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 33.

² О. Баранович, Залюднення України перед Хмельниччиною, I; Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки», АН СССР, № 32.

XVII ст. тарифи подимного 1629 р.¹, бо вони найбільше збереглися і охоплюють більшу частину України, ніж інші.

Проте з самого початку реєстр подимного Київського воеводства за 1629 р. викликав у дослідників подив надзвичайно малою кількістю димів² порівняно з аналогічними реєстрами інших воеводств. Вчені, яких вражала ця невідповідність, нерідко просто відмовлялись брати до уваги дані Київського реєстру, як незрозумілі і суперечливі. О. Яблоновський з приводу співставлення ним даних по Київському і Брацлавському воеводствах, зазначав, що вони настільки нерівномірні, «що можна було б прийняти їх за документи різних епох»³. Використавши різні джерела іншого характеру, Яблоновський, як уже зазначалось, збільшив кількість димів, дану у реєстрі 1629 р. Проте і ця цифра залишилась мізерною. Не заперечуючи тенденційності праць О. Яблоновського, можна, однак, припустити, що підставою для його концепції «пустинь» і мниму безпорадність українського народу, зв'язану з його малою чисельністю, послужили саме подимні реєстри Київщини, насамперед реєстр подимного 1629 р. Цей реєстр має загадкову назву — «Реєстр вибирання 12 поборів». Загадковість полягає в тому, що хоча він і називається реєстром поборів, податковою одиницею в ньому є дим, а не побор, в основі якого було дворище. При співставленні даних реєстрів Київського і Брацлавського воеводств виходило, що в суміжних районах цих воеводств при однакових економічних, географічних і політичних умовах в поселеннях Брацлавщини зазначалось приблизно в дванадцять разів більше населення, ніж в поселеннях Київщини.

Крім того, зіставлення нами даних норми податку на дим показало, що на Київщині порівняно з Брацлавщиною вона була в дванадцять разів більша. Якщо на Брацлавщині з одного диму в середньому збирали по 0,5 злота, то на Київщині — по 6 злотих. В дійсності такої розбіжності в оподаткуванні окремих вое-

¹ «Zródła Dziejowe», t. XX, стор. 65—88; «АЮЗР», ч. VII, т. I, стор. 356—411.

² Дим у системі подимного оподаткування, яке прийшло на зміну поборовій системі, означав дим, сім'ю, господарство.

³ «Zródła Dziejowe», t. XX, стор. 82.

водств не могло бути. Стало ясно, що під поняттям дим в київському реєстрі криється якась певна група оподаткованих одиниць. Що це за одиниці і скільки їх було, нам вдалося вирішити в окремій праці¹. Виявилось, що протягом XVII ст. на Україні були в ужитку не лише реєстри (квити) населення, що платило податок згідно з подимним універсалом 1629 р., а й старі, поборові реєстри населення, яке платило податки згідно з поборовим універсалом 1578 р. В таких випадках фіскальна одиниця — дим — у поборових реєстрах означала не дим-родину, а дим-дворище, що об'єднувало певну групу димів-родин. Таким поборовим реєстром був Київський реєстр 1629 р., використовуваний державним скарбом у 1631 р. і, очевидно, в інші роки.

Як у поборових реєстрах типу 1578 р., так і в подимних 1629 р. зміни щодо кількості димів-родин в одній фіскальній одиниці вносились щоразу спеціальною ухвалою сейму про кількість поборів, або подимних. Число останніх зазначалося в преамбулі до реєстру формулою «12 поборів», «двойга подимних», «тройга», «чворга» і т. д.² і показувало, скільки насправді слід розуміти димів-родин під одним фіскальним димом.

У першій половині XVII ст. норма подимного на кожний окремий дим становила в середньому півзлотого. Оскільки власники маєтків, подаючи відомості про кількість підлеглих їм димів, завжди занижували їх, уряд намагався збільшити кількість подимних, щоб наблизити дані реєстрів до реального стану речей, але загальна сума подимного ніколи не перевищувала можливості воеводств і окремих шляхетських володінь. Тому загальна сума подимного може служити правильним орієнтиром щодо визначення відповідної їй кількості димів.

Подимні реєстри ніколи не охоплювали все населення воеводств і можуть служити лише для визначення можливого мінімуму населення, тобто такої кількості, менше якої не могло бути, а більше могло.

Дим в реєстрі «12 поборів» на Київщині дорівнював не одному дому, або господарству, а 12. Звичайно, на

¹ О. С. Компан, До питання про заселеність України в XVII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 1.

² Ці формули через незрозумілість до цього часу або не бралися до уваги, або невірно трактувались.

практиці це не означало рівномірного поділу димів-господарств по окремих групах. Визначена на всі димидворища сума податку всередині маєтків розподілялась згідно з якимсь внутрішнім принципом, який нас в даному випадку не цікавить.

Розглянуті нами реєстри подимного Київського та Чернігівського воєводств за 1629, 1631 і 1640 рр., як виявилось, містять відомості головним чином про правобережну частину Київщини, до того ж неповні. Але ці реєстри дають основу для визначення мінімуму населення на всій досліджуваній території і в поєднанні з іншими відомостями, що їх містять панські інвентарі та присяжні списки українського населення 1654 р., показують досить густу залюдненість Київщини і Чернігівщини напередодні визвольної війни, а саме: на загальній площі 153 700 кв. км було мінімум 1750 тис. жителів, або від 10 до 12 чоловік на 1 кв. км¹.

Цей висновок повністю спростовує твердження О. Яблоновського та інших буржуазних вчених про виняткову малозаселеність і «пустині» на Київщині в першій половині XVII ст. В світлі даної розвідки стає ясным багато з того, що раніше було незрозумілим. Виявляється, наприклад, що зазначені в одному з документів «4 человека» і «две корчмы» в с. Мезянові на Вінниччині зовсім не свідчать про те, що там жили тільки чотири особи або навіть чотири сім'ї, яких обслуговували аж дві корчми². Тепер очевидно, що кожний «человек» становив групу сімей, яка була повинна сплатити певну суму податку.

Поряд з уже наведеними нами доказами можна згадати ще чимало фактів, які підтверджують висновок про 1750 тис. населення як мінімум для Київського і Чернігівського воєводств XVII ст. Коли вірити відомостям В. Томкевича, то Ярема Вишневецький з своїх лівобережних маєтностей збирав щороку *inraty*, тобто прибутки на суму 600 тис. злотих³. Зібрати такий податок з слабозаселеного краю було б неможливо⁴.

¹ О. С. Компан, До питання про заселеність України в XVII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 77.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 1, стор. 608.

³ Wł. Tomkiewicz, Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651), Warszawa, 1933.

⁴ Подимне Вишневецький сплачував державі в розмірі 6 тис. злотих, тобто соту частину своїх прибутків (там же, стор. 93).

Цікаві відомості, що свідчать про неповноту даних податкових документів Речі Посполитої, наводяться в праці польського дослідника Йозефа Клечинського. Оподатковувалися лише нижчі стани. Якщо ж якась виняткова обставина вимагала оподаткування вищих станів, то документи про це намагались якнайшвидше знищити, щоб не було прецеденту в майбутньому для порушення привілеїв. Про інструкцію до такого оподаткування 1662 р. в ухвалі сейму сказано, що вона повинна бути видана в дуже обмеженій кількості і «після закінчення збирання податку має бути вилучена з гродів»¹.

Про неповноту використаних нами даних свідчить також і відсутність в них відомостей про кількість єврейського, вірменського, караїмського та іншого населення, яке оподатковувалось окремо. Не врахованим залишилось і російське та польське військове населення, хоч відомо, що в окремих містах в другій половині XVII ст. перебувало по кілька тисяч «ратних людей».

Якщо у визначенні чисельності населення Київщини першої половини XVII ст. найбільшу трудність становило розшифрування податкових документів і відсутність їх для більшої частини Лівобережжя, то для другої половини століття ця трудність полягає у відсутності таких документів для Правобережної і неповнота їх для Лівобережної Київщини.

Оскільки більш-менш точну картину заселеності Правобережної Київщини в другій половині XVII ст. відтворити без відповідних документів неможливо, доводиться, спираючись на дані різного характеру, зробити лише деякі припущення.

Відомо, що після воз'єднання України з Росією Лівобережжя стало районом приходу населення з Правобережжя, а також до певної міри і з Росії. Проте, цей приплив не мав безперервного характеру. В окремі періоди відбувався і відхід звідси населення на Правобережжя, на Запоріжжя та в південні райони Росії. Ці припливи і відпливи населення були зв'язані із змінами економічної і політичної ситуації в країні. Недарма Климентій Зінов'єв відзначав, що прислів'я, «голова

¹ Jozef Kleczyński, Spis ludności w Rzeczy Pospolitej Polskiej, «Rozprawy Akademji Umiejętności», Wydział historyczno-filozoficzny, ser. II, t. V, Kraków, 1894, стор. 241.

місце шукає» відповідало тогочасному життю і що мало хто з його сучасників вмирав там, де народився¹.

Однак з Правобережжя, очевидно, приходило більше населення, ніж ішло туди. Факти, з якими ми ще будемо не раз мати справу, говорять про те, що, за винятком окремих південних районів Правобережної Київщини, в цей час більш-менш тривалого запустіння не спостерігалось. Війна в тогочасних умовах, хоч і була великим лихом, не могла привести до масового винищення людей. Протягом другої половини XVII ст., незважаючи на переселення, загибель і полон людей, Правобережжя не тільки не спустіло, а було місцем де функціонували численні ярмарки, торги, промисли, розвивались ремесла. Відносно спустошені були окремі райони, але навіть такі особливо зруйновані райони, як південна Брацлавщина і Поділля, не були зовсім знелюднені². Відсутність конкретних даних про зменшення населення на Правобережній Київщині в другій половині XVII ст. в цілому змушує думати, що воно не було значним і коливалось в межах 200—250 тис. чоловік. Уже таке зменшення населення протягом 50 років повинно було б відчуватись досить гостро.

Питання про заселеність Лівобережжя в другій половині XVII ст. ще досить неясне. Першу борозну в дослідженні його проклав В. О. Романовський³. Він провів величезну і скрупульозну роботу над переписними книгами 1666 р. Систематизувавши і критично проаналізувавши дані перепису, він прийшов до висновку, що на Лівобережжі в 1666 р. було 756 поселень і з них 85 міст. Цифри далеко не точні, тому що в них не ввійшли відомості про Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів, Полтаву, списки яких загублені, а також про значні старшинські і монастирські маєтки. На думку В. О. Романовського, неописаних поселень в 1666 р.

¹ Климентій, № 15.

² Слід погодитися з думкою О. Барановича про необхідність критичного ставлення до тверджень буржуазної науки про спустошення і «руїну» на Правобережжі внаслідок воєн («История СССР», 1960, № 5, стор. 149—150, 154).

³ В. А. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в., докторская диссертация, Державна публічна бібліотека ім. В. І. Леніна в Москві (далі—ДБЛ), відділ рукописів. За редакцією В. О. Романовського вийшли «Переписні книги 1666 р.», К., 1933.

залишилось не менше 400. Таким чином, всіх поселень на Лівобережжі він нарахував 1156.

Згідно з переписними книгами, в усіх містах і селах було 24 604 двори. До цього числа В. О. Романовський вважав за потрібне додати 5—6 тис. міських дворів, списки яких були загублені, та 8 тис. дворів тих 400 поселень, які не ввійшли в перепис (кількість дворів підрахована В. О. Романовським виходячи з 20 дворів на поселення). Таким чином, описаних і неописаних дворів вийшло близько 40 тис. Приймаючи середню кількість членів родин за 5, а не 6, Романовський налічив у результаті до 200 тис. чоловік податкового населення. До цього він додав 300 тис. козаків, оскільки всього в 1654 р. переписано 60 тис. козацьких господарств. Отже, населення Лівобережжя, за підрахунками В. О. Романовського, становило 500 тис. чоловік.

Віддаючи данину сумлінній і дуже плідній праці В. О. Романовського, слід, однак, зроблені ним на підставі вищеназваного джерела висновки дещо уточнити в плані нашого дослідження. Зробити це сьогодні дозволяє зіставлення цінних відомостей В. О. Романовського з даними наших документів.

Переписні книги 1666 р. так само, як і всі податкові документи того часу, були дуже неповні з точки зору даних про кількість податкових одиниць.

Згідно з висновками, зробленими на підставі даних цих книг, на Лівобережжі, площа якого становила 82 900 кв. км, на 1 кв. км припадало лише 6 жителів. Як свідчать дані, наведені в згадуваній уже статті, в першій половині XVII ст. тут було в середньому щонайменше 10 чоловік на 1 кв. км. Пояснити таку різницю в цифрах зменшення населення не можна. Прихід з Правобережжя якщо не перекривав відхід і кількість людських жертв під час війни, то в усякому разі урівноважував.

Надзвичайно малий строк виконання перепису — з 7 червня 1666 р. по січень 1667 р. — сам по собі говорить про можливу неповноту і неточність останнього. Поряд з володіннями старшини, духовенства і бояр в перепис, очевидно, не ввійшло багато поселень з величезної кількості малих сіл і промислових селищ, особливо на півдні. Саме на південь Лівобережної Київщини стікалася маса втікачів від феодального гніту.

Тут не було багато великих міст, але була безліч «ефемерних», що виникали то тут, то там, городищ, сілець, хуторків, уходів, «пасік», буд, слобід і слобідок. Тим часом слід пам'ятати, що в таких поселеннях могло жити чимало людей. Про одну таку пасіку сучасник говорив, що «її і з селища не варт»¹. Сюди тікали не лише з різних областей України, а й з Росії. В 1656 р. російський уряд вживав заходів, щоб заборонити українцям приймати селян-втікачів з Росії, а також вимагав видати тих втікачів, які вже оселились в українських містах і містечках. З цього приводу в урядових паперах зазначалось, що багато втікачів живе по р. Псьол та інших сусідніх річках, від українців же їм «от того заказу нет потому, что у них люди вольные»². В 1672 р. один російський поміщик скаржився, що на Україні ніколи не видають втікачів і звідти «хіба тільки хто з шибениці приходить»³. Приблизно в цей час в українські міста, зокрема в Глухів⁴ і Козелець, були розіслані грамоти Олексія Михайловича про спіймання російських втікачів⁵.

Думається, що все це «люзне» населення та жителі старшинських і монастирських маєтків становили значно більше дворів, ніж згадані В. Романовським 8 тис. Що ж до кількості поселень, не описаних в 1666 р., то їх також, очевидно, було більше, ніж 400. Адже згідно з даними ревізій 1729—1730 рр. на Лівобережжі лише в руках старшини і представників російського уряду перебувало понад півтори тисячі поселень⁶. Якщо при-

¹ Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 185.

² Державна публічна бібліотека АН УРСР (далі — ДПБ АН УРСР), відділ рукописів, П — 15557—15561, стор. 145.

³ «Акты ЮЗР», т. IX, стор. 857.

⁴ ЦДАДА СРСР (далі — ЦДАДА), ф. 210, Разрядный приказ, стовп. 389, I, арк. 99—101, 119—120.

⁵ ДБЛ, відділ рукописів, «Опись ценностей библиотеки императорского Общества истории и древностей российских», кн. 1, М., 1845, стор. 9, № 23; ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, стовп. 667, арк. 28—35, 53—55.

⁶ «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 гг.», Чернигов, 1901, «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенко», в. I; «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730 гг.», Чернигов, 1908, там же; «Генеральне слідство про маетності Стародубського полку», «Український архів», т. I, К., 1929; «Генеральне

пустити, що в руках духовенства і на становищі вільних «государевих» поселень залишалось вдвічі менше, то всього їх в 1729—1730 рр. було не менше 2250. В такому разі навіть якби кожного року приріст поселень дорівнював 10—12 одиницям, то в 1666 р. їх повинно було бути не менш як 1500.

На нашу думку, цифра 20 дворів, взята Романовським як середня для одного поселення на Лівобережжі, занадто мала: для міст, наприклад, слід брати не менше 50—60 дворів.

Цілком можливо, що і козацького населення було більше. Те, що в 1654 р. всього було зареєстровано 60 тис. козаків, не значить, що вони порівну ділилися між Правобережжям і Лівобережжям. Крім того, нема гарантії, що все козацьке населення ввійшло в 60-тисячний компут. Адже мала місце досить значна плутина, викликана тим, що весь час тривав процес вписування до козацьких компутів і виписування з них¹. Люди шукали, де краще, і часом, як відзначали сучасники, ледве вписавшись в козаки і побачивши, що простому козакові не так-то легко живеться, знову виписувались².

Не можна погодитися з визначенням кількості членів однієї родини з 5 чоловік. Якщо, згідно з думкою академіка В. М. Птухи, при 4—5 членах сім'ї в умовах України XVII ст. уже не могло бути приросту населення, то звичайну картину повинна була являти собою для тих часів сім'я в 6 і більше чоловік³. Та і де ж би була та великородинність, про яку говорять сучасники. Важливо нагадати тут відомості про 100 тис.⁴ підлеглого населення лише в маєтках гетьмана Мазепи.

Відомо, що в XVI—XVII ст. максимальний приріст населення за сто років по окремих країнах

слідство про маєтності Лубенського полку», там же, т. IV, К., 1931; «Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка 1729—1730 гг.», Полтава, 1893; «Генеральное следствие о маєтностях Полтавского полка», мікрофільм, ДБЛ, відділ рукописів.

¹ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, стовп. 153, арк. 109—112, 359—360 та ін.

² Климентій, № 52.

³ М. В. Птуха, Очерки по истории статистики в СССР, т. I, М., 1955, стор. 159.

⁴ В. Шутый, Измена Мазепы. «Исторические записки», АН СССР, № 31, стор. 160.

дорівнював 25—30%. В той час в середньому по Європі він становив 13—16%, в тих же країнах, які переживали великі війни або пошесті, — 10%¹. Отже, за півстоліття населення Лівобережної України повинно було збільшитися щонайменш на 50 тис. чоловік. Оскільки, на думку деяких вчених, народна армія під час визвольної війни становила приблизно 100 тис. чоловік, то навіть у випадку загибелі половини її приріст населення тільки на Лівобережжі повинен був уже перекрити ці людські втрати.

Враховуючи все це, цілком правомірно припустити, що на Лівобережжі в другій половині XVII ст. жило не менше людей, ніж до визвольної війни, а можливо і більше. Зростання населення, слід думати, відбувалося в основному за рахунок приходу з Правобережної Київщини.

Швидке зростання поселень, виникнення нових сіл і міст протягом другої половини XVII ст. дає підстави вважати, що на кінець століття, порівняно з першою половиною його, населення збільшилося приблизно на 200 тис. чоловік. Інакше кажучи, в цілому кількість населення в обох частинах Київського воеводства разом з Чернігівським на кінець століття не зменшилася. Зменшення населення в правобережній частині компенсувалося збільшенням в лівобережній. В цьому зв'язку варто пригадати заяву П. Тетері представникам російського уряду про те, що Київщина може давати чималі прибутки і що він, Тетеря, до війни сам збирав тут «поборів 120 тисяч польських злотих»². Тетеря, як видно, не вважав, що обставини змінилися на гірше. Усталена норма податку в Речі Посполитій (півзлотого на дим) означає, що до війни на Київщині Тетеря збирав податок принаймні з 240 тис. димів, або з 1440 тис. чоловік. Якщо додати до цього населення Чернігівського воеводства, а також реєстрових козаків, слобожан тощо, то кількість жителів обох воеводств наблизиться до визначених нами для першої половини століття 1750 тис.

Використані для цих підрахунків податкові документи містять списки міських і сільських поселень. Зістав-

¹ А. И. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки», АН СССР, № 32, стор. 212.

² «АЮЗР», т. XI, стор. 745.

лення їх дає можливість встановити з приблизною точністю кількість міст і сіл, а також чисельність їх населення. Щодо міст, то наші підрахунки ми мали можливість звірити з підрахунками І. П. Крип'якевича, зробленими на підставі тих самих і аналогічних джерел.

Отже, в Київському і Чернігівському воєводствах з 3 тис. поселень 409¹ були міськими, що становило 13,6%. Одне поселення припадало на 53 кв. км, одне місто—на 373 кв. км.

Відсутність окремих відомостей про кількість населення по містах і селах утруднює визначення співвідношення, яке існувало між сільським і міським населенням, однак скласти про це уявлення можна на підставі даних реєстру подимного 1640 р. Згідно з ними в 222 містах жило 460 872 чоловіка, що по відношенню до зазначеної в реєстрі кількості людей (816 тис.)² становило близько 57%.

Цілком можливо, що неповнота даних реєстру не дає точної картини співвідношення міських і сільських поселень. Але одержаний нами процент дуже наближається до реальної цифри. Про це свідчать і висновки інших вчених, зроблені на підставі інших джерел. Так, підтвердження цього, здавалось би, неймовірно високого проценту ми знаходимо у В. О. Романовського, який вважає, що в 1666 р. міське населення на Лівобережжі становило 46%.

Специфічні умови виникнення міст на Україні, зокрема на Київщині, були причиною того, що тут по містах жило особливо багато, так би мовити, неміського населення. Але до цього ми ще повернемося. В даному разі цифри свідчать про те, що приблизно половину населення Київського і Чернігівського воєводств становили жителі міст і містечок.

В цілому чисельність населення міст коливалась від кількох сотень і навіть десятків до 5—6 тис. чоловік. Виняток становив Київ, в якому лише за даними податних реєстрів налічувалося понад 10 тис. жителів,

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 34.

² О. С. Компан, До питання про заселеність України в XVII ст., «Український історичний журнал», 1960, № 1, стор. 74—75; ЦДІА УРСР, ф. 11, Житомирський гродський суд, спр. 9, арк. 604—613, 912—914.

а разом з козаками і неоподаткованими підданими духовенства і старшини — не менше 15 тис. чоловік.

Села на Київщині і Чернігівщині були також досить значними. Згідно з нашими підрахунками, на підставі реєстру 1640 р. на одне село тут припадало 47,5 диму, або 285 чоловік. Цілком можливо, що сіл було більше, ніж нараховані нами 2568 сіл, в такому разі середня кількість людей в кожному з них могла бути дещо меншою.

Дані реєстрів показують досить густу сітку сіл, сілець, слобід, слобідок, хуторків, «пасік», «рудень», «гут», розташованих навколо більшості міст і перш за все навколо великих міст. Розкидані по всій території Правобережної і Лівобережної Київщини, ці гнізда поселень становили так звані «волості». Наявність і розміри цих волостей, як ми ще переконаємось, відігравали не останню роль в соціально-економічному житті країни.

Волинське воєводство

Висновок О. Барановича про те, що кількість населення Волині становила 655 тис. чоловік, зроблений ним на підставі реєстру подимного 1629 р., підтверджується і відомостями джерел другої половини століття. Є дані, що в 1658 р. внаслідок тяжкого становища Речі Посполитої в зв'язку з війною замість простого подимного¹ — 0,5 злогого — було ухвалене підвищене подимне, а саме: в 7 разів більше за просте. В податковому реєстрі поборці зазначили суму простого подимного 54 400 злотих, а семикратного — 380 тис. злотих². Оскільки просте подимне становило 0,5 злогого з диму, слід вважати, що на Волині в 1658 р. було 108 460 димів, тобто майже стільки ж, скільки і в 1629 р. Так само, як і тоді, це був лише можливий мінімум населення. Цілком можливо, що в другій половині XVII ст. населення було більше, ніж в першій. Про це свідчать, зокрема, документи поголовного оподаткування. На жаль, списків оподаткованих ми не маємо, але є вка-

¹ Просте подимне, яке дорівнювало 0,5 злогого, називалося ще справедливим подимним.

² Archiwum Głowne Akt Dawnych (далі — AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), dz. I, ks. 141, арк. 30.

зівка на те, що, наприклад, в 1673 р. на Волині мало бути зібрано 164 982 злотих¹. Цей податок збирався з усіх верств населення: з духовенства, як православного, так і католицького, різного рангу державних урядовців, починаючи від воеводи і кінчаючи простим митником або сільським війтом, з козаків і козацької старшини, ченців, ксьондзів і попів, навіть з жебраків і калік. Поголовне поборці повинні були стягти і з тих, хто був на цей час відсутнім, наприклад, з купців, фурманів, які могли бути у від'їзді з товаром, «люзних» людей. «Від цього податку поселення різні, старі і новоосаджені, а також ті, з яких до цього часу поборів не плачено, вільні бути не можуть, — говорилось в конституції, — а якби хтось з підданих був такий убогий, що не спромігся б заплатити або мало заплатив би, то пани самі повинні були за такого заплатити»². За винятком окремих магнатів, вищих і державних духовних осіб, в масі своїй населення сплачувало поголовного 1 злотий. В примітках до норми поголовного різних категорій міського і сільського населення говориться, що треба регулювати обкладання так, щоб в середньому «кожна особа на 1 злотий виходила»³.

Нам відомо, що по 300 злотих із загальної суми ухваленого податку сплачували в 1673 р. митрополити і єпископи, воеводи, коронні гетьмани, коронні митники; по 150 злотих—каштеляни вищого рангу, від 10 до 75 — писарі митних комор, великі купці, власники друкарень, судові старости, державці, гетьман Війська Запорізького, обозні полковники, різні митні службовці.

Всі разом ці категорії населення могли внести максимум до 40 тис. злотих. Якщо відняти цю суму від загальної суми поголовного, то залишиться 124 982 злотих. Оскільки за кожним злотим поголовного стоїть людина — глава родини, ми одержимо таку ж кількість родин, або 749 892 чоловіка.

Через десять років, в 1683 р., шляхта Волинського воеводства знову «дозволила» подимне двічі по 128 782 злотих⁴. Якщо на рахунок внесків окремих осіб воеводства, як і в попередньому випадку, віднести

¹ AGAD, ASK, dz. I, ks. 160, арк. 18.

² «Volumina Legum», v. V, a. 1673, f. 179.

³ Там же.

⁴ Там же, а. 1683, ф. 680.

40 тис. злотих, то залишиться 88 782 злотих, які могли сплатити 88782 родини, або 532 692 чоловіка.

Сьогодні важко сказати, чому в одному випадку податкові документи показують збільшення в другій половині XVII ст. населення на Волині, а в другому зменшення. Можна здогадуватись, що, оскільки шляхта в 1683 р. двічі платила поголовне, вона особливо намагалася зменшити належну з її маєтностей суму, чому допомагала й непорядкованість податкової справи. З цього приводу Йозеф Клечинський писав, що поголовне в Польщі до кінця XVII ст. збиралось за реєстрами 70-х років, тобто періоду найбільшого безладдя в адміністративному апараті і руху населення. Природно, що реєстр 1683 р. відбивав далеко не повну картину чисельності населення в Речі Посполитій і в тому числі, очевидно, і на Україні. В зв'язку з цим збирання податку за неповними списками давало можливість шляхті частину податку залишати собі (оскільки оподатковувала вона все населення, а державі сплачувала тільки згідно з реєстровими списками). Державне оподаткування, твердить Клечинський, стало «джерелом прибутку для шляхти»¹.

Є всі підстави думати, що в 1683 р. населення на Волині було не менше, ніж в першій половині XVII ст., а судячи по даних поголового оподаткування 1673 р., могло бути і більше. Збільшення могло статися за рахунок переселення сюди людей з інших районів, де умови життя трудящих ставали нестерпними, зокрема з Галичини і Холмської землі². Крім того, мало місце переселення з південно-східних воєводств, які зазнали особливого розорення під час визвольної війни 1648—1654 рр., а також пізніше внаслідок турецько-татарських нападів та воєнних сутичок, зв'язаних з війною між Польщею і Росією, що виступила на захист українських земель. Згадаймо, як в 1672—1673 рр. після загарбання Поділля значна частина його населення змушена була тікати в інші воєводства. Порівняно з цими землями Волинь щодо зовнішньої безпеки знаходи-

¹ Jozef Kleczyński, Spis ludności w Rzeczy Pospolitej, «Rozprawy Akademji Umiejętności», Widział historyczno-filozoficzny, ser. II, t. 2, Kraków, 1894, стр. 252.

² Wł. Tomkiewicz, Wołyń w Koronie (1569—1795), «Rocznik Wołyński», t. II, Rowno, 1931, стр. 54.

лась в більш сприятливих умовах. Вона була, як відзначає О. Яблонівський, «захищена від кочовників з одного боку непрохідними лісами, а з другого — своєю безграничною Україною. Поділля ж, навпаки, ...було Україною для всієї верхньої Червоної Русі і, як таке, частіше і більше спустошувалось»¹.

Отже, не дивно, що населення із зруйнованих районів переселялось на Волинь. Якщо з Правобережної Київщини люди йшли головним чином в лівобережні міста і села, то з Поділля і Брацлавщини — на Волинь. Правда, тут також була польська шляхта, але певні обставини робили її визиск менш відчутним. На особливу увагу в цьому відношенні заслуговують численні «волі» і «слободи», які існували не на далеких окраїнах держави, а тут же, поруч, всередині країни, і створювали умови для втеч і переселення в межах одного або суміжних воеводств.

Про Волинь як центр притягання населення із зруйнованих війною 1648—1654 рр. районів, де становище трудящих було особливо тяжким, свідчить також і той факт, що ще в перші роки визвольної війни тут не відчувалось, як в інших центральних воеводствах, зменшення населення. Документи показують, що і пізніше вихідці з Київщини осідали на Волині. Так, в розпал міжусобної боротьби, піднятої на Подніпров'ї козацькою старшиною, населення Вишгорода, Межигір'я і навколишніх сіл пішло «в Литву, Волинь і до кордонів Запоріжжя»².

Звичайно, що і з Волині населення переходило у інші воеводства, але часом відхід тут, очевидно, не перебивався приходом. Збезлюднення окремих поселень дуже часто відбувалось за рахунок внутрішньої міграції і заснування нових поселень, що можна бачити на прикладі Кременця, жителі якого, ховаючись від татар, поробили просіки в навколишньому лісі і оселились там. Повертатись назад вони, очевидно, не поспішали, бо це їх поселення вважалося новою осадою, в зв'язку з чим вони користувалися певними пільгами.

Відомі нам документи другої половини XVII ст. не містять даних про кількість міст і сіл на Волині. В зв'язку

¹ «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 75.

² «Киево-Межигорский монастырь», «Киевские епархиальные ведомости», 1863, № 23, стор. 708—709.

з цим для визначення співвідношення кількості міст і сіл, а разом з тим міського і сільського населення доводиться орієнтуватись на дані 1629 р. Це до певної міри виправдано тим, що війни і міжусобна боротьба шляхти, яка майже не припинялась на Правобережжі протягом другої половини століття, виключають можливість скільки-небудь значного приросту населення. Що ж до поміченого нами збільшення населення в другій половині століття, то воно підтверджує, що напередодні визвольної війни на Волині було менше населення, ніж в 1629 р.

Отже, згідно з цими міркуваннями, для середини XVII ст. можна прийняти чисельність населення, підраховану О. Барановичем для 1629 р.; з 2200 поселень Волині 114 були містами, що становило 5%, з 650 тис. чоловік, які жили на цій території, 194 тис. були жителями міст, що становило 30%. В середньому на 1 кв. км припадало 15,3 жителя.

За дуже неповними даними 1637 р., кількість міських димів становила близько 35% всіх димів воєводства. Ця досить незначна розбіжність в даних порівняно з 1629 р. свідчить, що на Волині міське населення в середині століття становило не менше 30% всієї кількості населення.

На одне поселення в середньому припадало 54,5 диму, або 327 жителів; на одне місто — 174 дими, або 1045 чоловік; на одне село — 44 дими, або 496 чоловік. На 19 кв. км припадало одне поселення; на 373 кв. км — одне місто.

Так само, як і на Київщині, навколо волинських міст існували скупчення сільських поселень, що становили волості.

Подільське воєводство

Обчислення кількості населення Подільського воєводства особливо ускладнюється через відсутність потрібних джерел для першої половини XVII ст. і значну неповноту їх для другої половини. В зв'язку з цим висновки про заселеність цього воєводства можна зробити лише дуже гіпотетичні. Підставою для них мають бути податкові документи XVI ст. і окремі документи другої половини XVII ст.

У поборовому реєстрі Поділля 1583 р. названо 602 поселення і серед них 66 міст. Згідно з цим реєстром податковими одиницями на селі в реєстрі показані «плуги», в містах збирався податок з горілчаних напоїв — «шос». Всього в реєстрі плугів налічується 7008¹. О. Яблоновський говорить, що подільський «плуг» (аратрум) відповідав за своїми розмірами волинській волоці або дворищу. Волинське ж дворище, на думку вченого, дорівнювало приблизно 3,5 диму². Ми знаємо численні факти, коли волинське дворище нараховувало і більше димів³, а тому сміливо можемо вважати середню кількість димів на кожний плуг за 3,5. В такому разі 7008 подільських плугів дорівнюватиме 24 528 димам, або 147 168 душам сільського населення.

Що ж до міст, яких згідно з реєстрами оподаткування другої половини XVI ст. нараховувалось 66⁴, то, зваживши на наявність серед них досить значних з багатотисячним населенням, як Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Сатанів, Летичів тощо, не буде помилкою вважати середньою кількістю жителів для міст як мінімум 50 димів-родин. Це становитиме 19 800 міських жителів. В цілому населення Поділля дорівнюватиме на кінець XVI ст. 166 968 чоловікам, тобто 7 чоловікам на 1 кв. км.

Найменший приріст населення за століття — 10% — означає, що в XVII ст. на Поділлі кількість населення повинна була наблизитись принаймні до 200 000 чоловік.

В ухвалі сейму про податок в 1659 р. говориться, що подільська шляхта має сплатити замість 25,5 побору 4 подимні, причому простого подимного на суму 23 239 злотих⁵. Оскільки норма простого подимного на одну господарчу одиницю становила півзлотого, виходить, що в 1659 р. на Поділлі було не менше 46 478 оподаткованих господарств, або 278 868 жителів. Разом з неоподаткованим населенням вони становили щонайменше 280 тис. чоловік.

¹ «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 241—307.

² Там же, стор. 28—29.

³ «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 303—304, 308, 309—310.

⁴ І. Крип'якевич, назв. праця, стор. 34.

⁵ AGAD, ASK, dz. 1, ks. 141, арк. 32—57.

Про наявність приблизно такої кількості оподаткованого населення на Поділлі в середині XVII ст. свідчить і швидке зростання поселень. Якщо за даними XVI ст. міст було 66, то в 40-х роках XVII ст. їх стало уже 111¹. Всього на підставі різних податкових документів XVII ст. вдалось нарахувати 760 поселень. Серед них міські поселення становили 15%.

Ми не маємо відомостей про кількість димів в цих 760 поселеннях, бо більшість їх внаслідок розорення була звільнена від податку або просто не сплачувала його. Так, наприклад, в реєстрі 1667 р. податок сплатила ледве третина всіх поселень. В 1668 р. в реєстрі подимного просто зазначено, що внаслідок «загальної руїни» у воеводстві подимне збирається «одне з 6 димів»².

Про пусті міста, збезлюднення і «руїну» Поділля внаслідок війни говорять як численні документи, так і дореволюційна історична література. Проте ці відомості слід розглядати як перебільшені, бо якого б розорення не зазнавали міста і села, люди в них зовсім не зникли. В умовах XVII ст. війна не могла привести до масового винищення населення цілих районів. Воно тікало в більш безпечні місця, зокрема на Волинь, але більшість ховалась тут же, а потім поверталась на старі місця. Свідченням цього може бути той факт, що в 1699 р., відразу ж після відходу турків, у Кам'янці-Подільському з'явилися його колишні жителі і пред'явили свої права на будинки і садиби.

Виходячи із загальної площі Подільського воеводства, можна визначити, що на 1 кв. км припадало 11,6 чоловіка.

Хоча дані відомих нам подимних реєстрів про кількість димів на Поділлі дуже неповні, уявлення про співвідношення сільського і міського населення вони дають. В 1667 р. з 285 зареєстрованих поселень міст було 40, тобто 14,2%. Дані реєстру 1667 р. майже збігаються з даними вищенаведеного документа про 15% міського населення. Цей документ дозволяє визначити і співвідношення населення міст і сіл. Це реєстр «пів'ятнадцятого подимного», тобто, згідно з нашим попе-

¹ І. Крип'якевич, назв. праця, стор. 34.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 525.

реднім поясненням, в ньому 14,5 господарської одиниці виступає як одна податкова одиниця. Отже, зазначені в реєстрі 1549 димів необхідно помножити на 14,5. В результаті одержимо 22 460 димів-родин, або 134 760 душ оподаткованого населення. З цього населення 46 284 становить населення міст, тобто 34,4% ¹.

На 31 кв. км припадало одне поселення, а на 217 кв. км — одне місто. В середньому на одне поселення припадав 61 дим, або 368 чоловік; на одне село— 60 димів, або 361 чоловік, на одне місто — 69,6 диму, або 417 чоловік.

Як показують наведені цифри, села і міста на Поділлі не дуже різнилися щодо кількості населення. В середньому кількість населення в них була майже однаковою. Географічні умови і постійна небезпека зовнішнього нападу спричинилися до виникнення відносно невеликих, але краще захищених як самою природою, так і зусиллями людей поселень. Міста і містечка, села і хутори ховалися серед численних дібров, по берегах річок і озер.

На Поділлі далеко не кожне місто було центром волості. Населення, ховаючись від небезпеки, засновувало невеличкі поселення в різних потаємних куточках, захищених від ворога самою природою.

Брацлавське воєводство

Навіть дуже неповні відомості, які є в нашому розпорядженні, свідчать про те, що населення Брацлавщини, починаючи з середини XVI ст., весь час невпинно зростало і що поселення тут були численними і багатолюдними.

В XIX ст. був опублікований реєстр, або «тарифа» подимного Брацлавського воєводства за 1629 р. ². Частина цього реєстру була загублена ще в XVII ст., але, незважаючи на його неповноту, ним користалися поборці не лише XVII, а й XVIII ст. Цей факт зайвий раз свідчить про невпорядкованість скарбових справ Речі Посполитої і зв'язану з цим невідповідність даних документів реальному стану речей.

¹ AGAD, ASK, dz. I, ks. 65, арк. 699—726.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 394—412.

Згідно з подимною тарифою Брацлавського воєводства 1629 р. податок було зібрано з 319 поселень в сумі 37 тис. злотих, що відповідає 74 тис. димів, або 444 тис. чоловік. Але ця цифра включає далеко не все населення Брацлавщини. В реєстр, наприклад, не ввійшли дані про частину козацького населення. Уже на початку XVII ст. тут було багато козацького населення. Частина його була вписана в державний реєстр і становила, так би мовити, легальне козацтво, що перебувало на державній службі. Більшість же козаків не мала таких прав, але, незважаючи на це, кількість їх не тільки не зменшувалась, а зростала. По окремих містах — в Брацлаві, Вінниці, Ладжині, Немирові, Тетіївці, Погребищі та інших — козаків жило по кілька сот, а можливо, навіть і тисяч чоловік. Якщо вважати, що в середньому в кожному поселенні було тільки по 15 козацьких димів, то загальна їх кількість становитиме близько 5 тис. димів, або 30 тис. чоловік.

Поряд з козацьким населенням в тарифі не враховано духовенство з підлеглим йому населенням, а також ченці. Умовно будемо вважати, що всіх їх було також до 30 тис. чоловік. Додамо до цього і приблизну кількість населення, що було записане на сторінках, які пропали. Скільки було цих сторінок, невідомо. «Можливо, одна сторінка, а можливо, і більше», — говорить канцелярист початку XVIII ст., що поставив свою печатку на документі. Якщо порівняти рукописні сторінки аналогічних тарифів XVII ст., що зберігаються в архівах, з сторінками виданих подібних документів, то легко переконатись, що в середньому рукописна сторінка відповідає сучасній друкарській. Припустимо, що в нашому документі 1629 р. відсутня одна сторінка в середині і одна в кінці. Ці сторінки могли містити дані приблизно про 40 тис. населення. Можливо, що саме на цих двох сторінках була зазначена і частина 24 міст, назви яких зустрічаємо в інших документах цього часу.

Отже, всього населення нараховується 544 тис. чоловік. О. Баранович на підставі вибіркового даних висловив думку про те, що на Брацлавщині в середині XVII ст. жило щонайменш 550 тис. чоловік на 26 700 кв. км, тобто 21 чоловік на 1 кв. км. Незначне розходження наших підрахунків з підрахунками Бара-

новича не має істотного значення. Цілком можливо, що висновки його більш правильні. В даному випадку, як і в усіх попередніх, визначена чисельність населення є тим мінімумом, який безперечно мав місце, а насправді ж могло бути і, очевидно, було більше. Таким чином, орієнтовно для першої половини століття можна взяти цифру 550 тис. чоловік.

Серед згаданих в реєстрі 319 населених пунктів є міста, які поборці вписали, зазначивши, що в загальну кількість їх димів ввійшли і дими навколишніх сіл. Так, в м. Погребищі зазначено разом з усією волостю 7514 димів, в Немирові — 2294 дими, в Ладижині — 1294, в Прилуках — 1456. Якщо в названих містах рахувати по 1000 димів, а решту віднести до сільських поселень, то при містах Немирові, Ладижині і Прилуках разом з названих сіл в реєстрі було щонайменш від 120 до 150. В Погребищенській волості, якщо виходити з такого ж розрахунку, сіл було не менше 120. Разом з даними, які містили втрачені сторінки реєстру, все це становило не менше 500 поселень. Міст в цей час на Брацлавщині нараховується 122, тобто 24,4%.

Міське населення становило 345 360 чоловік — 63,5%.

Неймовірний на перший погляд процент міського населення пояснюється особливостями цього краю, де містом звалось дуже часто звичайне село, але укріплене і не підлегле панщині, краю, де поселення, особливо міські, безперервно зростали внаслідок масового припливу населення з інших воєводств. Аналіз даного документа показує, що середня кількість людей по окремих поселеннях Брацлавщини в 1629 р. була винятково велика порівняно з поселеннями інших воєводств. На одне поселення в середньому припадало 174 дими, або 1044 чоловіка. На одне село в середньому припадало 124 дими, або 744 чоловіка. Таких великих сіл в той час майже не було в інших воєводствах Правобережної і Лівобережної України. Навіть по новоосаджених слободах тут нараховувалось по кілька сот людей.

Беручи до уваги, що неточність податкових документів завжди, як правило, має тенденцію в сторону заниження, цим даним слід довіряти лише як мінімуму. Правда, певне збільшення цифри, яка показує чисельність населення в окремих пунктах, може бути наслідком заниження загальної кількості поселень. Але

ряд фактів свідчить про те, що відносна багатолюдність сіл і міст на Брацлавщині безперечно мала місце. Деякі села в реєстрі 1629 р. показують по 300—400 димів — кількість зовсім надзвичайну для сіл тих часів.

Це був край, який здавна притягав до себе втікачів з півночі і заходу України. В першій половині XVII ст., а тим більше в XVI ст. шляхта ще не встановила тут тієї жорстокої системи експлуатації, яку вона здавна запровадила на Поділлі, а з другої половини XVI ст. — і на Волині. Тут майже не було фільварків, виникнення яких всюди вело до покріпачення селян і погіршення становища міського населення. Отже, внаслідок великого припливу людей Брацлавщина була винятково багатолюдною. Постійна загроза татарських нападів спричинилася до будівництва багатьох міст-укріплень, які спочатку були не стільки осередками торгівлі і ремесла, скільки військово-адміністративними опорними пунктами в управлінні і захисті краю.

Багатолюдність Брацлавщини впадала в око вченим уже давно. «Брацлавщина, — писав О. Яблоновський, — всім відрізняється від інших земель України»¹. За його підрахунками, середня кількість димів у брацлавському селі коливалась в різних частинах воєводства від 45,1 до 76,3 диму, а в окремих селах досягала 100 і більше димів, в той час як в селах Київщини було не більше від 2 до 20 димів². Але дані Яблоновського щодо середньої кількості димів на Брацлавщині безумовно занижені. Про це говорить хоч би той факт, що територію цього воєводства Яблоновський поширив далеко на південь в незаселений степ. Дані ж реєстру про населення Брацлавщини до неї не мають відношення. В результаті такого неправильного методу були одержані занижені дані як про загальну густоту населення Брацлавського воєводства, так і про середню кількість димів в брацлавських містах і селах.

В першій половині XVII ст. на 53 кв. км в Брацлавському воєводстві припадало одне поселення, на 218 кв. км — одне місто.

Сьогодні ми не маємо відомостей про стан залюдненості і кількості поселень на Брацлавщині в другій по-

¹ «Zródła Dziejowe», t. XX, стор. 70.

² Там же, стор. 71.

ловині XVII ст. Протягом ряду років уряд Речі Посполитої не оподатковував ні державні, ні шляхетські маєтки Брацлавщини з огляду на «руїну». В податкових книгах державного скарбу після старанно виписаного заголовка «Воєводство Брацлавське» ми бачимо пусті поживклі від часу аркуші, залишені цисарем на той випадок, що, може, доведеться колись щось вписати¹. Проте ці пусті сторінки є німим свідченням не тільки розорення війною великого і колись багатого краю, а й гострої класової боротьби, що точилася на його території. Численні окремі відомості про життя на Брацлавщині цього часу говорять про те, що край цей не являв собою цілковитої пустелі і що тут продовжувало жити, працювати і боротись немало населення. Але для Речі Посполитої, для шляхти і магнатів цей край став пустелею, бо не давав більше прибутків.

Наскільки можна судити з даних тарифи 1629 р., міста на Брацлавщині часто не мали навколо себе дрібних селищ. Складається враження, що їх поглинули, увібрали в себе міста. І це цілком природно, бо великий приплив людей і постійна небезпека примушували населення, в основному рівнини, шукати притулку тільки в межах укріплень. Міста тут розросталися за рахунок населення, яке в інших воєводствах осідало навколо міст і утворювало села.

Брацлавське воєводство другої половини XVII ст. шляхта ніяк не могла повернути під свою цілковиту владу. Якщо тут здавна було особливо багато «люзних» і козаків, то тепер і поготів. Все говорить про те, що місцеве населення в більшості своїй не піддавалося обліку, оподатковувалась лише незначна його частина.

Син антіохійського патріарха Павло Алеппський, проїжджаючи через Україну в 1652 і 1654 рр., відзначав, що тут «кожне місто і містечко має дуже багато жителів», особливо на Брацлавщині, де багато міст і сила народу, а діти «численні, як мурашки, і незліченні, як зірки»². Як бачимо, Алеппський не говорить про безлюддя на Брацлавщині. Навпаки, на його думку, людей тут було багато, хоч він і відзначає, що окремі райони

¹ AGAD, ASK, dz. 1, ks. 142, арк. 35—70, 151—152; ks. 160, арк. 21—22 і т. д.

² Павел Алеппский, назв. праця, в. II, кн. IV, стор. 15, 30—31.

уже в той час були дуже розорені. Зокрема, від Умані до Дністра Алеппський їхав «страшною дорогою» через ті міста, що їх спалила і спустошила шляхта разом з татарами¹.

* * *

Беручи до уваги сказане, ми маємо право зробити такі, поки що орієнтовні, висновки про можливий мінімум заселеності досліджуваної території в XVII ст.

I. Все населення Київського, Чернігівського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств в середині XVII ст. становило щонайменше 3,2 млн. чоловік.

Правильність цих підрахунків підтверджується і при зіставленні їх з даними пізніших часів. Відомо, що на початку XIX ст. загальна кількість населення Правобережної і Лівобережної України дорівнювала 7,5 млн. чоловік². Якщо виходити із зазначеної кількості населення для середини XVII ст., це становитиме близько 50% приросту. Беручи до уваги, що у XVIII ст. темпи приросту повинні були зрости порівняно з попереднім часом, слід вважати цей приріст можливим. Для того, щоб в кінці XVIII ст. могло бути 7,5 млн. душ населення, в середині XVII ст. його повинно було бути не менше зазначеної кількості. Згадаємо, що в Англії населення з 1600 по 1700 р. виросло вдвічі³.

По окремих воєводствах картина заселеності така:

Воєводства	Площа воєводства в кв. км	Кількість населення в тис. чол.	Густота населення на 1 кв. км.
Київське і . . . Чернігівське	153700	1750	11,3
Волинське . . .	42600	650	15,3
Подільське . . .	24100	280	11,6
Брацлавське . .	26700	550	21,0
Разом	247100 ⁴	3230	13,0

¹ Павел Алеппский, назв. праця, в. IV, кн. XII, стор. 195.

² «Історія Української РСР», т. I, стор. 386.

³ И. М. Кулишер, Лекции по истории экономического быта Западной Европы, изд. 6, ч. II, Пг., 1920, стор. 7—8.

⁴ Площа воєводств визначена шляхом нанесення на сучасну географічну карту поселень, зазначених в податкових реєстрах 1629—1640 рр.

Таким чином, згідно з нашими підрахунками чисельність населення на Україні була вдвічі більшою, а в Київському воєводстві разом з Чернігівським — майже в 6 разів більшою, ніж твердили буржуазні вчені.

Отже, заселеність України в XVII ст. не була винятково низькою для даного рівня історичного розвитку. В Англії — країні, яка в середині XVII ст. переживала буржуазну революцію, уже в 1600 р. на площі 244 тис. кв. км жило 4,5 млн.¹ населення, тобто 18,4 чоловіка на 1 кв. км. Як відомо з праць сучасних польських вчених, на території Малої Польщі і Мазовші уже в кінці XVI — на початку XVII ст. на 1 кв. км припадало 21,3 чоловіка². Відомо також, що Польща цього часу являла собою децентралізовану державу з винятково розвиненим самоуправством класу феодалів — шляхти і магнатів.

Якщо порівняти заселеність Польщі і в тому числі України з заселеністю Росії XVII ст., цієї могутньої централізованої держави, що здатна була не тільки сама вистояти проти численних ворогів, а й подати допомогу українському народові в його визвольній боротьбі, то цифри покажуть відносно меншу густоту заселеності. На всій європейській частині Росії в кінці 70-х років XVII ст. жило приблизно 6,5 млн.³ чоловік.

Вищенаведені факти ще раз підтверджують ту істину, що густота населення, будучи дуже важливим фактором прогресу, вирішального значення не має. Розвиток продуктивних сил, важливий елемент яких становлять люди, лежить в основі всякого розвитку людства.

II. Чисельність міст як осередків найбільш інтенсивного розвитку продуктивних сил і чисельність городян відіграють свою важливу роль. За підрахунками І. П. Крип'якевича, на Україні перед визвольною війною було близько 1000 міст і містечок. З них на тери-

¹ Е. Пристер, Краткая история Австрии, М., 1952, стор. 42.

² W. Kula, Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski, «Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych», Poznań, XIII, г. 1951, стор. 69.

³ П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. I, М., 1952, стор. 367; «Русская история в очерках и статьях», под ред. М. Довнар-Запольского, т. II, стор. 67—69.

торії Руського і Белзького воєводств — 209, в Холмській землі — 23, а решта — в східних воєводствах¹. З незначною поправкою щодо Волинського воєводства ми приймаємо дані проф. І. П. Крип'якевича, оскільки вони не розходяться і з нашими підрахунками². Всіх поселень на досліджуваній нами території нараховується 6468. Отже, співвідношення міських і сільських поселень по наших воєводствах виглядатиме так:

Воєводства	Кількість поселень	Кількість міст	% міст щодо всіх поселень
Київське і Чернігівське	3000	409	13,6
Волинське	2200	114	5,0
Подільське	760	111	14,6
Брацлавське	500	122	24,4
Разом	6468	756	12,0

Правильність підрахунків населених пунктів для середини XVII ст. підтверджують пізніші відомості. В 1867 р. лише в Полтавській і Чернігівській губерніях було 8215 поселень³.

Кількість поселень, і зокрема міст, на 1 кв. км становила таку картину:

Воєводства	Кількість кв. км на 1 поселення	Кількість кв. км на 1 місто
Київське і Чернігівське . .	51	375
Волинське	19	373
Подільське	31	217
Брацлавське	53	218

В середньому на Правобережній і Лівобережж України на 38 кв. км припадало одне поселення, а

¹ І. П. Крип'якевич, назв. праця, стор. 34.

² У Волинському воєводстві ми беремо не 97 міст, як І. П. Крип'якевич, а 114, які нараховував і О. І. Баранович.

³ «Россия, Полное географическое описание нашего отечества под редакцией В. П. Семенова», т. VII, Малороссия, СПб, стор. 96.

327 кв. км — одне місто. Впадає в око велика густота міських поселень. Відомо, що процес виникнення міст особливо пожвавився з кінця XVI ст. Значна частина підрахованих Крип'якевичем міст виникла протягом першої половини XVII ст. Лише на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині за цей час виникло близько 300 нових міст і містечок¹. Причому містечок було особливо багато. На півдні України вони становили 17% усіх населених пунктів².

Все, що відомо про рівень розвитку промисловості і торгівлі на Україні тих часів, навіть при найсміливіших припущеннях, викликає сумнів у тому, що вся ця маса нових і відбудованих міст і містечок становила результат поділу праці, відокремлення промислово-торговельної діяльності від землеробства. В кожному феодальному місті міська діяльність поєднувалася з землеробством і домашнім промислом, але на Україні XVII ст. міста, очевидно, мали більш аграрний характер, ніж це було в інших країнах. Природно, що при наявності такого великого числа міст і виняткових темпах їх дальшого приросту вони не могли бути особливо багатолюдними. Однак внаслідок чисельності міст в цілому міське населення становило дуже високий процент, що і показує нижченаведена таблиця.

Воеводства	Чисельність всього населення в тис.	Чисельність міського насе- лення в тис.	% міського населення
Київське і Чернігівське . .	1750	844	48
Волинське . .	650	194	30
Подільське . .	280	96	34
Брацлавське .	550	345	63
Разом	3230	1479	46

Слід думати, що високий процент міст і міського населення, так само як і густота заселеності країни, далеко не завжди свідчить не тільки про відповідно високий економічний розвиток країни в цілому, а й зокрема

¹ І. П. Крип'якевич, назв. праця, стор. 34.

² А. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки», АН СССР, № 32, стор. 21.

самих міст. Не беручи цього до уваги, неможливо було б зрозуміти той факт, що інші феодальні країни, так само або навіть більш розвинені в економічному відношенні, ніж Україна, мали набагато менший процент міського населення. Якщо в 1650 р. на європейській території Росії П. Смирнов нараховував лише 226 міст, а протягом всього XVII ст. приріст їх дорівнював 59, то це, очевидно, слід віднести не за рахунок відсталості Росії в порівнянні з Україною, а за рахунок більшої відповідності російського міста поняттю «промислово-торговельний центр».

В Малій Польщі і Мазовші в кінці XVI ст. на 2 680 820 жителів 610 230¹ було міських, що становило близько 24% всього населення. Дуже вірогідно, що з кінця XVI до середини XVII ст. різниця в процентному співвідношенні міського населення і сільського населення в Польщі і на Україні дещо скоротилась, але не зникла.

У більш розвиненій в економічному відношенні Франції на початку XVI ст. 90% населення жило по селах і лише 10% в містах². З другого боку, в не менш розвиненій Голландії в містах проживала половина населення, в зв'язку з чим вона називалася «країною міст»³. Все це мало свої пояснення. Щодо України, то причини високого проценту міського населення тут можна звести в основному до таких моментів:

1. Багато міст, особливо в південних районах Київщини і Брацлавщини, виникло в результаті потреб оборони і мало характер оборонних пунктів. Постійна небезпека турецько-татарської агресії змушувала уряд до будівництва міст-укріплень, куди негайно сходилося населення з навколишніх сіл. Але, ховаючись від ворога за стінами міських укріплень, вчорашні селяни, хоч і починали зватися міщанами, дуже часто продовжували займатись винятково або головним чином землеробством.

2. Чимало міст становили в основному козацькі поселення, особливо на Брацлавщині і півдні Київщини.

¹ W. Kula, назв. праця, стор. 64—65.

² «История средних веков», т. II, под. ред. С. Д. Сказкина, М., 1954, стор. 275.

³ Там же, стор. 171.

Недарма Богдан Хмельницький повертався сюди після боїв з шляхтою для поповнення резервів війська. Кожний, хто назвався козаком, прагнув оселитися у вільному козацькому місті. На Брацлавщині та півдні Київщини на кілька десятків послухного населення нерідко припадало по кілька сот непослушного, козацького і «люзного». Правда, не можна забувати того, що серед козаків також було немало людей, що жили з ремесла, промислів і торгівлі, але здебільшого за своїм заняттям це було землеробське населення.

3. В плані пояснення причин виникнення численних міст важливо відзначити і таку особливість процесу заснування міст на Україні, як надання міських прав селам під тиском антифеодальної боротьби народних мас. І. П. Крип'якевич пише, що утворення містечок було «своєрідною поступкою селянству з боку панів, так само як і заснування слобід»¹.

Відоме марксистське положення про те, що вільне населення феодальних міст вийшло з кріпаків-утікачів², щодо України XVII ст. має особливе значення, оскільки тут втечі кріпаків у міста набрали виняткових розмірів. На Україні міське повітря не робило людину вільною в західноєвропейському розумінні, але полегшувало її становище порівнюючи з становищем селянина-кріпака і цього було досить в тогочасних умовах, щоб маса селян прагнула стати мешканцями міст.

4. Свою роль в цьому процесі виникнення фіктивних і напівфіктивних міст відігравала все зростаюча жадоба грошей у польської шляхти. Не завжди можна було примусити селян до панщини. Місто, навіть найбільш аграрне, було часом не менш прибуткове для землевласника, ніж кілька сіл. Власник міста мав можливість збирати чинш з населення, данину за проїзд через місто, за право торгу, ярмарки, за місце на ринку і т. п.— і все це грошима. В. Томкевич наводить приклад, коли Ярема Вишневецький, взявши в борг у якогось шляхтича 65 тис. злотих, віддав йому за це на 4 роки частину м. Брагіня. Цей факт свідчить про значну прибут-

¹ І. П. Крип'якевич, назв. праця, стор. 35.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, К., 1948, стор. 51.

ковість навіть таких не дуже великих і багатих міст, як Брагін¹.

Таким чином, в основі швидких темпів містобудівництва в значній мірі було шляхетське свавілля, можливе лише в країні, де клас феодалів мав виняткові права і свободу дій.

Міста були більш-менш однакові за розмірами. Проте чисельність населення окремих міст не була винятково малою, як це твердили буржуазні вчені О. Яблонівський, В. Томашівський, М. Владимирський-Буданов та ін. Їх дані про численні міста, які ніби мали лише 1—2 десятки господарств, були взяті з невірно трактованих податкових документів. Правильне розуміння цих документів міняє картину до невпізнання. Та і як можна собі уявити місто, скажімо, з 20 будинків: маленькі тогочасні будиночки, розташовані в дві лінії разом з садибами, становили б одну вуличку довжиною в кілька сот кроків. Хіба ж такі «міста» могли справляти те враження на іноземців, про яке ми довідуємося хоч би з записок П. Алеппського, який пише, що «кожне місто» на Україні мало багато населення, а в окремих, великих на той час, містах жило по 40—50 тис. чоловік².

Звичайно, П. Алеппський багато чого перебільшував з баченого ним на Україні, але якби населення міст було винятково малим, він знайшов би інші слова для висловлення своїх вражень або просто обминув би це питання. Не боячись перебільшення, можна сказати, що середня кількість жителів в більшості українських міст коливалась від 1 до 3 тис. Максимальною кількістю жителів міста, очевидно, слід вважати на досліджуваній частині України XVII ст. 15—20 тис. До міст з приблизно такою кількістю населення слід віднести Київ і, можливо, Кам'янець-Подільський.

Серед міст, що мали понад 5 тис. жителів і які можна вважати найбільшими, в Київському і Чернігівському воеводствах за різними відомостями були: Київ — 15 тис., Любеч — 7800, Коростишів Старий і Новий —

¹ Wł. Tomkiewicz, Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651), Warszawa, 1935, стор. 113.

² Павел Алеппский, назв. праця, в. II, кн. IV, стор. 15, 30—31.

7 тис., Біла Церква — 10 760, Любомир — 10 200, Павловичі Нові — 10 тис., П'ятка — 7200, Бихів — 5 тис., Яготин — 5 тис., Янушпіль — 6 тис., Дубно — 7 тис., Сенча — 5 тис., Пириятин — 8400, Варва — 6572, Прилуки — 8280, Чуднів Новий — 6240, Кубарів — 6 тис., Бердичів — 6 тис., Володарка — 8700, Переяслав — 6572; у Волинському воєводстві: Луцьк — 5 тис., Острог — 10 тис., Корець — 6700, Кременець — 6700, Остропіль — 6 тис. (цілком можливо, що в Луцьку було більше населення, ніж 5 тис., оскільки в 1651 р. луцькі багатії випросили собі гарнізон в 3 тис. вершників. Таку кількість вершників могло утримувати тільки велике місто); у Подільському воєводстві: Кам'янець-Подільський — мінімум 10 тис., Меджибіж — 12 тис., Сатанів — 550, Бар — 5200; в Брацлавському воєводстві: Брацлав — 6400, Животів — 10 100, Жорнища — 6400, Кошів — 12 400, Липовець Старий і Новий — 6 тис., Ладижин — 6 тис., Немирів — 6 тис., Прилуки — 6 тис., Погребище — 6 тис., Умань — 9600, Чернівці — 5400.

Згідно з даними О. Барановича, у Брацлавському воєводстві в другій половині XVII ст. було 6 міст з кількістю населення понад 6 тис., 16 міст з кількістю димів понад 500, тобто понад 3000 чоловік, і 8 міст з кількістю димів понад 400, тобто понад 2400 чоловік¹.

Зазначена кількість людей в містах не включає населення неукраїнських національностей, частину козацького населення, духовенства тощо. Дані цифри мають мінімальний характер, оскільки взяті з податкових реєстрів. Це підтверджують і інші джерела. Є, наприклад, відомості про 14 тис. чоловік в 1648 р. в осадженому Кривоносом Барі, про 8 тис. «опришків і козаків» в Могильові на Поділлі в 1660 р.² Тільки по великих містах могло перебувати навіть тимчасово стільки людей. В м. Ладижині на Брацлавщині в XVII ст. було 17 церков і 9 кладовищ³, що також говорить про відносно велику кількість людей в ньому.

¹ А. Баранович, Україна накануне освободительной войны середины XVII в., М., 1959, стор. 136.

² Wł. Pobóg Gurski, Powiat Mohilowski w gubernii Podolskiej, Kraków, 1903, стор. 33, 206.

³ «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 17, неофициальная часть, стор. 660.

Наші висновки щодо чисельності населення окремих міст України XVII ст. підтверджуються також і даними інших дослідників українських міст, зокрема міст Західної України¹.

Але, заперечуючи можливість існування на Україні в XVII ст. більш-менш помітної кількості фантастично малих міст по 10—20 димів, слід, однак, відзначити відносну малолюдність українських міст і відсутність окремих великих міст західноєвропейського типу.

Історія свідчить, що для справи економічного об'єднання країни і централізації політичної влади головне значення має економічний розвиток міст, їх чисельність та чисельність населення цих міст. Уже представники «політичної арифметики», як називалася статистика XVII ст., англійці Джон Граунт і Вільям Петті відзначали роль великих міст в справі об'єднання країни та її могутності².

В зв'язку з цим варто згадати, що Ф. Енгельс свою характеристику становища в Німеччині напередодні селянської війни 1525 р. і причин поразки останньої почав саме з розгляду становища і рівня розвитку міст. Одним з вирішальних факторів у названому плані Енгельс вважав відсутність в Німеччині таких великих і розвинутих міст, як, наприклад, Лондон, наявність «осторонь від річок і торгових шляхів» багатьох дрібних міст, які, «бувши виключеними з широкого обміну, продовжували безтурботно животіти на рівні життя пізнього середньовіччя»³.

Економічний розвиток міст України ми спробуємо з'ясувати в наступних розділах, але деякі зауваження напрошуються самі собою в зв'язку з питанням про чисельність населення окремих міст. Україна, як колонія Польщі, в першій половині XVII ст. була приречена плестися в хвості її економіки. Але і сама Польща належала до країн відносно відсталих. Її найбільші міста — Краків (близько 70 тис. жителів), Познань

¹ А. П. Кісь, Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу, «Питання історії СРСР», Львівський державний університет, Львів, 1958, стор. 97.

² М. Птуха, Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков, М., 1945, стор. 71.

³ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 20.

(30 тис. жителів)¹, Гданськ (на початку XVII ст. 50 тис. жителів)² — не могли рівнятися ні з Москвою³, ні з Лондоном, ні з Парижем. До того ж деякі міста Польщі і насамперед Гданськ розвинулися і збагатіли завдяки посередницькій торгівлі продуктами землеробства, а не завдяки інтенсивному ростові виробництва.

Розквіт і багатство міст в таких випадках мали паразитичний характер, і зміна ситуації, зокрема зміна напрямків торговельних шляхів, негайно позначалася на економічному становищі подібних міст і вела до скорочення їх населення.

Відносна відсталість польських міст, відсутність такого міста, яке знайшло б в собі сили об'єднати країну, були головною причиною децентралізації Польщі. Королівська влада не знаходила достатньої підтримки у польського бюргерства з тієї причини, що воно само було недостатньо сильне.

Німецька колонізація польських міст ослабила їх, зазначає Ф. Енгельс, більш спритні і вмілі німецькі купці і ремісники заповнили найбільші міста, загальмували розвиток національної буржуазії. В світлі цієї характеристики стає зрозумілим, де слід шукати причини того, що український народ, незважаючи на весь свій героїзм і величезні жертви, не зумів в 1648—1654 рр. завершити процес утворення української державності, що почався в ході боротьби за визволення України. Сам собою напрошується приклад Росії, могутньої централізованої держави, де населення міст становило в середині XVII ст. понад 0,5 млн. чоловік, тобто 5% усього населення⁴. Але це було в більшості своїй справді міське населення, а в центрі країни знаходилась Москва з 200-тисячним населенням⁵ і величезним посадом, зв'язаним з посадами Пскова, Новгорода, Казані, Нижнього Новгорода, Ярославля та ряду

¹ «История Польши в трех томах», т. I, М., 1954, стор. 210.

² Magia Boguska, Szkice gdańskie, Warszawa, 1955, стор. 70.

³ Історія Москви може бути яскравим прикладом неспроможності буржуазної теорії примату географічного фактора в розвитку економіки. Віддаленість від Москви головних світових шляхів того часу не змогла перешкодити її бурхливому росту.

⁴ С. Г. Струмилин, Экономическая природа русской мануфактуры, «Вопросы истории», 1948, № 6, стор. 61, 67.

⁵ «История Москвы», т. I, М., 1952, стор. 446.

інших міст, значно менших, ніж Москва, але достатньо великих і економічно могутніх, щоб допомогти їй об'єднати країну в одне ціле.

Для соціально-економічного і політичного розвитку Росії Москва і кілька менших, але також сильних міст значили більше, ніж вся решта — близько 200 — менших і зовсім незначних міст. Про те, що переважна більшість російських міст не були великими з точки зору чисельності населення, говорять такі підрахунки: населення самої Москви з десятком-двома найбільш значних міст становило щонайменше 300 тис. жителів. Якщо відняти це число від загальної кількості міського населення Європейської Росії, то на долю решти 200 міст припаде не більше 200 тис., тобто в середньому по 1 тис. чоловік на місто. В тій або іншій мірі подібне явище, очевидно, мало місце і в інших країнах, що досягли політичної централізації. Серед найбільших міст Західної Європи слід назвати Париж, де в XVI ст. уже було 300 тис. жителів¹, а також Лондон, де було 200 тис. жителів². Ці міста-гіганти, так само як і Москва, становили виняток серед маси інших міст. Звичайним числом жителів західноєвропейського середньовічного міста було 5—10 тис.³

Отже, наявність міст-гігантів в окремих країнах не означала, що і всі інші міста даних країн становлять значні за кількістю населення міста. Згадуваний уже Джон Граунт писав про Лондон, що це «голова непропорціонально велика для тулуба» і що вона росте значно швидше за тулуб⁴. Підтверджують думку Граунта різні факти. Відомо, наприклад, що в такому значному ремісничому центрі, як Шеффільд, в 1615 р. було тільки 2200 осіб⁵, а в цей же час в Лондоні тільки однієї міліції нараховувалось до 6 тис. чоловік⁶.

Нерідко і головні міста багатьох країн Західної і Східної Європи мали населення в межах 7—10 тис.

¹ «История средних веков», т. II, стор. 275.

² Там же, стор. 259.

³ БСЭ, т. 12, «Город».

⁴ М. Птуха, Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков, стор. 30—31.

⁵ А. Н. Савин, Лекции по истории английской революции, под ред. Е. Косминского, М., 1924, стор. 111.

⁶ Там же, стор. 125.

Так, у Вільно було 10 тис., у Варшаві в XVII ст. — від 10 до 12 тис., в Стокгольмі — 9 тис.¹ Багато міст Курляндії нараховувало в середині XVII ст. понад 1 тис. жителів². Проте для добре розвинутої економічно та густонаселеної Швеції Стокгольм з його 9 тис. жителів був достатньо могутнім економічним і політичним центром, щоб об'єднувати навколо себе всю країну. Цього не міг зробити більш багатолюдний Київ в XVII ст. Таким чином, справа полягає не просто у відсутності винятково багатолюдних міст, а міст з достатньо сильними економікою і національним бюргерством.

Вивчаючи роль великих міст в історичному розвитку країн, важливо поставити питання і про те, чи означала відсутність єдиного економічного і політичного центра в країні разом з тим і відсутність будь-якого більш-менш сталого зв'язку між її окремими елементами, зокрема між містами. На це питання відповідь дадуть інші розділи нашої роботи, а в даному разі можна лише припустити, що чисельність українських міст в якійсь мірі компенсувала недостатність їх економічного розвитку. Адже вони не могли існувати без постійного економічного зв'язку не тільки з своєю волостю, а й до певної міри з іншими містами. Кожне новоутворене місто одержувало права на торги і ярмарки, як воно і здійснювало в міру своїх сил. Міста, навіть найбільш аграрні, не могли існувати в абсолютній ізольованості від решти світу. Велика густота міських поселень полегшувала зв'язок між ними. Якщо уявити собі відстань від одного міста до другого на Волині (при умові, що на 373 кв. км. припадає одне місто), то це буде щонайбільше 40 км. Таку відстань зрештою можна було подолати за день пішки.

Пізніше, як видно, відбувався процес відмирання тих міст, які не відповідали або перестали відповідати своєму призначенню. Велика кількість міст перетворилася в звичайні села. Інакше не можна пояснити той факт, що сьогодні на території всієї України нараховується лише 350 міст та 744 селищ міського типу³.

¹ «История Латвийской ССР», т. I, Рига, 1952, стор. 235.

² Там же, стор. 247.

³ «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на перше січня 1962 року, К., 1962, стор. 6.

Причина цього полягає не лише в тому, що в епоху феодалізму на Україні не всі міста відповідали своєму призначенню, а й в різному розумінні економічних основ міста і головним чином поняття промисловості в різні епохи. Щоб забезпечити міськими товарами населення феодальної країни, потрібно було, щоб кожне більш-менш значне поселення мало своє виробництво цих товарів. У капіталістичну ж епоху одне місто може забезпечити певними товарами, скажімо взуттям, якщо не всю, то майже всю країну. Отже, коли промисловість була представлена дрібними ремісничими майстернями і промислами, кожне більше або менше ремісничоторговельне поселення мало підставу одержати права міста. На Україні цей економічний момент був посилений рядом вищезгаданих додаткових факторів. У результаті і виникла така порівняно велика кількість міст і містечок. Коли наступила епоха фабрик і заводів, міста і містечка, що залишались на рівні села або феодального міста з примітивним ремеслом і відповідно слаборозвинутою торгівлею, приречені були на відмирання.

На початку XIX ст. кількість міського населення по відношенню до всього населення України зменшилась до 5%. Тут відбувалось протягом XVIII і XIX ст. фактично те саме, що і на Заході в період капіталізму, коли феодальні міста занепадали, на зразок Брюгге і Аугсбурга, або перетворювались в капіталістичні міста. Природно, що міст, які не могли піднятися до рівня капіталістичного міста, на Україні було значно більше. Відомо, що в Німеччині у XIII ст. було засновано 400 міст, в XIV ст. — 300, а в XV ст. — не більше 100, всього ж на кінець середньовіччя їх було 3 тис.¹

Отже, на перший погляд здавалось би парадоксальне явище зменшення кількості міст в капіталістичний період є закономірним.

Запізнілий промисловий переворот в Росії, і в тому числі на Україні, приніс нове піднесення міст. В середині XIX ст. міське населення становило уже 8%². В 1923 р. при 27 300 тис. населення 5045 тис. становили міщани,

¹ И. М. Кулишер, История экономического быта Западной Европы, т. I, М.—Л., 1931, стор. 171.

² Ф. О. Ястребов, Розклад і криза феодально-кріпосницької системи. Зростання капіталістичних відносин на Україні, «Історія Української РСР», т. I, стор. 422.

тобто 13,3%¹. Це вже були інші міста, що існували в інших соціально-економічних умовах. Ці міста, принаймні найбільші з них, виростили на базі не феодального ремесла, а великої машинної індустрії.

СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

На Україні, як і в інших країнах, з розвитком торгівлі і ремесла по містах розвинулися три відмінні одна від одної соціальні групи населення. Це були:

1) міська верхівка, аналогічна західноєвропейському патриціату і в зв'язку з цим іменована так в ряді міст Західної і Правобережної України;

2) міське поспільство, що в польських документах того часу зветься по латині *communitas civium*. Ця група становила основну частину міського населення. Ядром її були ремісники і купці;

3) міські низи — *plebs*, найбідніша, без прав міського громадянства маса населення.

Чітко проведеної межі між цими трьома групами на Україні не було. Відбувалось проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки — деградація представників вищих груп до становища нижчих.

Міська аристократія ще задовго до XVII ст. захопила в містах України керівні позиції. Члени міських урядів кооптувалися головним чином з її середовища. Міські багатії охоче ріднилися з обіднілою шляхтою. Відома на Київщині в першій половині XVII ст. шляхтянка Хованська була онукою київського вїйта Яцка Булиги². В 1683 р. шляхтич полковник Максиміліан Булига з родини nobілітованих Булиг одержав від короля Яна III Овруцьке вїйтівство³. Київські вїйти Ходики

¹ «Статистичний бюлетень ЦСУ України», ч. 16(48), 1923; «Червоний шлях», X., 1924, № 7, стор. 160.

² ЦДІА УРСР, ф. 11. Житомирський гродський суд, кн. 12, арк. 324.

³ «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 168—169.

ще в XVI ст. почали збирати документи для одержання шляхетства¹. В Барському ж старостві нобілітація міської верхівки набрала таких розмірів, що у XVIII ст., підкреслюючи своє справжнє шляхетство, пани говорили: «Я шляхтич коронний, а не барський». Протягом XVII ст. по судах розглядалось чимало справ про «самозваних» шляхтичів. Так, «шляхтич» Поповський виявився сином барського міщанина Омеляна Колодія. Міщани Бара, п'ять братів Войтовичів, іменувалися в документах шляхтичами Михайловськими від назви набутих ними ґрунтів—Михайлівських². Нобілітація міської верхівки не тільки не припинилась після визвольної війни, а, навпаки, збільшилась. Найбільш економічно сильні представники міської верхівки протягом визвольної війни і в післявоєнні роки прибрали до своїх рук великі земельні багатства, серед них і шляхетські маєтки, власники яких загинули або не повернулись. Користуючись цим, нові господарі маєтків почали називатися дідичами цих володінь, присвоївши собі герби та імена колишніх власників. Нескінченні судові процеси на початку XVIII ст., викликані скаргами шляхти на проникнення в їх середовище міщан, свідчать про успіхи міської верхівки в домаганнях шляхетства.

Аналогічне явище з деякими рисами місцевої специфіки ми спостерігаємо в XVII ст. і на Лівобережжі. Ще в 1651 р. лубенські заможні міщани почали скуповувати не лише приміські «нивки, гайки і ставки», а й цілі хутори і швидко ставали «славетними урожоними панами і знатними мешканцями лубенськими», а їх діти уже займали вищі урядові посади в полковому уряді³.

Становище козацької старшини в очах лівобережних багатих міщан мало ту саму принадність, що і становище шляхти на Правобережжі. Поріднившись з полковницькою родиною, багатий міщанин одержував широкі можливості дальшого збагачення і здобуття високих посад, урядових відзнак і нагород. В кінці XVIII ст. ці

¹ В. Б. Антонович, *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*, т. I, К., 1885, стор. 205.

² «АЮЗР», ч. VIII, т. 2, стор. 77—78.

³ А. М. Лазаревский, *Люди старой Малороссии*, К., 1882.

суперновітні аристократи уже нерідко мали права дворянства.

Таким чином, український патриціат весь час мав тенденцію до нобілітації і в певній мірі поглинався шляхетським класом. Поступово відриваючись від міщанського стану, він все менше був зв'язаний з корінними інтересами міста і маси його населення. Ця частково нобілітована міська верхівка ослабляла опір міст феодалам. Згадаймо, як обережно і непослідовно брали участь в боротьбі з шляхтою київські багатії і урядовці міста¹. Ця верхівка була насамперед зайнята власними справами, в жертву яким вона з легкістю приносила інтереси своїх міст і маси міщанства.

Польський уряд до певної міри розраховував на міську аристократію в справі придушення опору міщан. Так, підтверджуючи призначення Ходики війтом, Владислав IV зауважив, що робить це для того, щоб Ходика запобігав «шкідливому неспокою» міщан².

Міська аристократія і найбільш заможна частина міського поспільства відчували постійну тривогу за своє майно і гроші, часто приумножені саме в завірюсі класової боротьби. Ця тривога також зумовлювала обережність їх дій.

В той час як біднота ставала на бік антифеодальної, антишляхетської і антистаршинської опозиції, заможніша частина намагалась виграти час і зорієнтуватись в обстановці. Інакше не можна зрозуміти, наприклад, лист міщан м. Зінькова наказному гетьману Лівобережжя Сомкові, який разом з Василем Золотаренком очолював антипольську коаліцію на Лівобережжі. Зіньківці, виправдовуючись в тому, що вони не підтримали Сомка під час боїв з польсько-татарським військом зимою 1661 р., писали, явно прибіднюючись: «Хотя сердце наше жаждало к тебе, возбраняли нам наступающие поганские, также войск казацких и людских силы, ибо нам, бедным своеванным и вконец розоренным, немочно малой горсти всякому противитца... а потом в невинности своей погибать прежде времени»³.

¹ О. Компан, Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., стор. 91.

² «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego» (далі — «SGKP»), t. IV, стор. 85.

³ «Акты ЮЗР», т. V, стор. 67.

Міська верхівка нерідко прямо зраджувала інтереси міст і народу. В зв'язку з цим, очевидно, знаходився і описаний К. І. Стецюк факт спроби глухівських робітників винокурень і буд разом з іншим «бідним людом» розправитися з глухівським сотником, війтом та різними «начальними людьми» міста¹. Аналогічні випадки мали місце в цей час і по інших містах Лівобережжя.

До міського поспільства відносились вся маса ремісників і торговельного люду великого і середнього достатку. Саме з цього середовища на Україні, як і в інших країнах, формувалось феодальне бюргерство, трудом і коштом якого розвивались і жили міста. Але воно не мало тих прав і привілеїв, якими користувалася міська верхівка. Представників міського поспільства, як правило, не було в міських урядах. Соціальні протиріччя між масою ремісничо-торговельного населення і міською верхівкою дають себе відчувати протягом всього XVII ст. Про це яскраво свідчить вищенаведений епізод боротьби в Глухові в кінці 50-х років XVII ст., а також численні факти класової боротьби в містах Правобережної України. Проте ця частина міщанства ніколи не виступала беззастережно проти існуючих феодальних порядків. Її позиції, правда, в дещо менш виразній формі були характерні взагалі для позиції європейського бюргерства, про яке Енгельс сказав, що воно становило «помірковану» опозицію² до феодальних порядків. Пояснювалось це тим, що буржуазний елемент в цій опозиції був ще занадто слабим.

Найбіднішим і найбільш безправним було плебейство, або, як воно здебільшого звалось на Україні, «городова чернь». Саме про цю категорію міського населення Ф. Енгельс писав, що в Німеччині початку XVI ст. вона стояла «поза общиною, поза феодальними зв'язками і поза цеховим союзом»³. «Вона з'єднувала в собі розкладені складові частини старого феодального і цехового суспільства з ще нерозвинутим, ледве виявленим на поверхні пролетарським елементом сучасного буржуазного суспільства, яке саме зароджува-

¹ К. І. Стецюк, Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960, стор. 177.

² Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 26.

³ Там же, Додатки, стор. 142.

лося. З одного боку, це були збіднілі члени цехів, своїми привілеями все ще зв'язані з існуючим міським ладом, з другого — викинуті із своїх насиджених місць селяни і звільнені слуги, які ще не могли стати пролетарями. Проміжне становище між тими і другими займали підмайстри: тимчасово вони стояли поза офіціальним суспільством і умовами життя настільки наближалися до пролетаріату, наскільки це було взагалі можливе при тодішній організації промисловості...»¹. Все це в основі своїй має відношення і до українського міського плебсу другої половини XVII ст.

Зародження пролетаріату саме в цьому середовищі міського плебсу надає йому в очах історика особливу вагу. Коли К. Каутський написав книгу «Попередники новітнього соціалізму», то як один з основних недоліків її Ф. Енгельс відзначив недостатність дослідження ролі розвитку елементів, з яких «поступово, з розпадом феодальних зв'язків», утворився «передпролетаріат»².

Сумішшю різнорідних елементів плебейської верстви в західноєвропейських містах пояснюється її нестійкість і непослідовність у боротьбі. Нам здається, що відсутність виразних класових позицій, розпливчатість соціально-економічних форм життя, зв'язані з відсталістю соціально-економічного розвитку України, робили цю категорію міського населення менш строкатою за своїм складом і вимогами, ніж у містах на Заході. Під презирливою назвою «чернь» вона здебільшого разом з селянством виступає на протязі всієї другої половини XVII ст. проти шляхти, старшини, російських воевод. Однак документи вказують і на хиткість позицій міського плебсу на Україні, на наявність боротьби представників різних політичних сил за «городовую чернь»³.

Поділ міського населення на три групи далеко не висчерпує проблеми соціального складу міщанства на Україні XVII ст. Необхідно мати також на увазі ті групи жителів міста, що не підлягали міській владі. Найбільш численними з них були козацтво, козацька старшина, шляхта і духовенство. Оскільки цим і подібним групам населення в даній роботі не буде приділено спе-

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 27.

² Там же, Додатки, стор. 142.

³ «Акты ЮЗР», т. V, стор. 100.

ціальної уваги, належить з'ясувати їх роль і місце в житті городян в загальних рисах. Це необхідно хоч би з тих причин, що життя названих категорій населення було нерозривно зв'язане з життям ремісничо-торговельного населення міста.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених в тій або іншій мірі козацтву, до цього часу ще немає такого дослідження, яке б більш-менш повно показало його соціально-економічну роль в житті України після возз'єднання з Росією, роль в розвитку промисловості і торгівлі міст. Історія козацтва другої половини XVII ст. висвітлена в основному з політичного боку. Праця В. О. Голобуцького, в якій дається соціально-економічна характеристика козацтва, на жаль, територіально не включає історію городового козацтва Правобережної і Лівобережної України. Але вона дає важливу для нас загальну характеристику напряму господарчої діяльності козацтва. Автор висловлює ту думку, що козацтво, яке виникло в результаті антифеодальної боротьби трудящих, в масі своїй об'єктивно прагнуло до знищення феодалізму, і його господарча діяльність не могла не мати у XVIII ст. буржуазних рис. Цей висновок напрошується сам по собі в результаті всебічної характеристики господарства козаків на Запоріжжі і Кубані¹. Нам здається, що в основі своїй ця характеристика економічної і соціальної ролі козацтва має відношення і до городового козацтва. Козаків в українських містах не можна вважати населенням, інтереси якого були зовсім чужі інтересам міста, або зарахувати їх до паразитуючих елементів, якими, наприклад, були дуже часто представники шляхти або духовенства. Козаки в містах займалися торгівлею, промислами, часом навіть ремеслами. Ця їх діяльність не виходила із загального русла економічного розвитку країни і міст. Але разом з тим привілейоване становище козаків по відношенню до міщанства вело до розколу і суперечок всередині міста. Козаки, навіть незаможні, вважали себе чимсь вищим за міщан. Це був давній традиційний погляд воїна, вільного, як вітер, не прив'язаного до цехової майстерні або господарства «послушного» се-

¹ В. А. Голобуцкий, Черноморское казачество, К., 1956; його ж, Запорожское казачество, К., 1957.

лянина, тобто не залежної ні від гроду, ні від міського уряду людини. В досліджуваний період козацтво не було замкнутою кастою ні на Правобережжі, ні на Лівобережжі. Военний стан країни протягом кількох десятиліть вимагав весь час поповнення козацького війська, і протягом всієї другої половини XVII ст. кожний, хто хотів, міг вписатися в компут і по бажанню виписатись, знов стати селянином або міщанином. Лише у XVIII ст. припинився цей вільний перехід і в компути стали вписувати лише дітей козаків. Особливо багато козаків осіло в містах під час визвольної війни.

В результаті постійного вписування і виписування з козацьких реєстрів міщан, які шукали, де краще, до певної міри стиралася грань між становищем міщанина і козака, яка так помітна була раніше. Називаючи себе козаком, міський житель не залишав, принаймні назовсім, свої міські заняття ремеслом, промислами, торгівлею. Таким чином, городові козаки не були в містах інородним тілом, як шляхта з її феодальними інтересами. Козацтво, з'явившись в результаті антифеодальної боротьби народних мас, відбивало значною мірою інтереси тих нових соціальних і економічних сил, які народжувались і розвивались в країні, і зокрема в місті. Воно, як і міщанство, прагнуло до ліквідації феодальної анархії в країні. Хоча між козаками і міщанами були серйозні протиріччя і велись нескінченні чвари, живучи в місті, козаки проникалися інтересами міста. Саме цими спільними інтересами і пояснюється той факт, що протягом другої половини XVII ст. міщани і козаки не раз об'єднують свої сили в боротьбі з спільними ворогами, шляхтою, старшиною, російськими воеводами.

Значно складніше стояла справа з козацькою старшиною, яка в переважній більшості також становила частину міського населення. З одного боку, вона теж займалася справами, які в інших країнах вели бюргери. Але, з другого боку, старшина прагнула одержати права феодальної аристократії, інтереси якої завжди і всюди були протилежні інтересам бюргерства.

Роль козацтва і старшини в розвитку міського життя на Лівобережній Україні ми накреслили в даному разі лише грубо, в загальних рисах. Можливо, що дальший конкретний розгляд тих соціальних сил, які брали участь у міському виробництві і торгівлі Лівобережжя,

скаже нам більше. Що ж до старшини на Правобережжі, то, не відчуваючи сильної руки державної влади, вона спричинилася тут до особливо численних безчинств. Козацькі полковники і сотники в якійсь своїй частині жили з відкритого розбою. Разом з наwerbованим набродом вони наймалися за гроші шляхтою і польським урядом для придушення антифеодальної боротьби селян і міщан, «грабежу» податків, виконання екекуцій тощо.

Дуже суперечливою з точки зору інтересів соціально-економічного розвитку міст була і роль духовенства. Частина його, будучи опорою феодального ладу, разом з тим зовсім не хетувала заради прибутку жодним міським заняттям, включаючи виготовлення і продаж горілчаних напоїв, лихварство, орендарство і т. д. Промислово-торговельна діяльність ченців, монастирських правителів, священників і т. д. безумовно сприяла економічному розвитку країни, а значить і міст, але одночасно духовенство в цілому відіграло і негативну роль в житті міст, оскільки захищало ідеологію феодального суспільства. Ця реакційна роль духовенства особливо була відчутна на Правобережжі, де, крім православного духовенства, хазяйнувало і духовенство католицьке.

Особливо заважала нормальному розвитку українських міст шляхта. Якщо на Правобережжі вона відразу ж після війни почала домагатись відновлення своїх позицій в містах і в перспективі мала для цього певні можливості, то на Лівобережжі панування і засилля шляхти в містах, як паразитичного елемента, було знищене. Тут, за підрахунками різних дослідників, серед усіх верств залишилось не більше 300 представників шляхти, до того ж найбільш необхідних, яких називали «шляхетськими недобитками». І хоч, як свідчить Д. Міллер, універсали і царські грамоти гарантували їм права на працю селян «під строгим каранням військовим», старих порядків уже не можна було повернути. Ця шляхта перейшла в козацтво і міщанство, зайнялася торгівлею, ремеслом, промислами¹.

¹ Д. Міллер, Очерки по истории юридического быта старой Малороссии, «К. С.», 1897, I, стор. 1—2.

Поза промислово-торговельним життям міст стояла така нечисленна категорія населення, як боярство. Колишні члени князівської дружини, привілейовані слуги князів — «їхні руки і очі»¹, після розпаду стародавньої руської держави бояри опинилися в становищі якогось середнього стану, який не мав точно окреслених в юридичному відношенні прав панівної верхівки, але за традицією користувався рядом важливих феодальних привілеїв. Одним з них, і найбільш важливим, було право землеволодіння на умовах воєнної служби. Ця верства була дуже неоднорідна і приречена на розпад. Бояри виконували обов'язки польової сторожі на татарських шляхах, супроводжували господарських і королівських гінців, «бігали з листами», ставали «конно і збройно» на заклик старости, їздили з дорученнями в Орду.

В 1569 р. різні категорії боярства юридично були знищені. Найбільш заможні і впливові бояри одержали права шляхетства, а нижчі верстви їх були приєднані до поспільства. Проте практика, що укорінилась, продовжувала існувати наперекір юридичній формулі.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі бояри уже не згадуються. Що ж до Правобережжя, то згадки про них ми маємо ще й на початку XVIII ст. Це, як каже М. Довнар-Запольський, був анахронізм, проміжна ланка між шляхтою і тяглими міщанами та селянами². В 1703 р. в овруцькому суді розглядалася справа про овруцьких та вeledницьких бояр, які, користуючись своєю військовою владою, незаконно ув'язнили кількох шляхтичів³. У 1677 і 1679 рр. в м. Народичах жило кілька родин «братів бояр»⁴, які також виконували тут якусь воєнну функцію.

На Правобережжі зустрічаємо ми в другій половині століття і такі специфічні категорії населення міст, як «стрільці», «побережники», «гайдуки». Все це перехідні прошарки, на обов'язку яких лежала охорона і сторожа в приватновласницьких старостинських маєтках⁵. На

¹ «Zródła Dziejowe», t. V, стор. XVII, XIX, 211—212.

² М. Довнар-Запольський; Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского, К., 1901, стор. 644.

³ ЦДІА УРСР, ф. 15, Овруцький гродський суд, кн. 6, арк. 64.

⁴ Там же, кн. 1, арк. 128, 143—144.

⁵ «Zródła Dziejowe», t. V, стор. XXI.

Лівобережжі приблизно таку ж роль відігравали заго-ни «сердюків», «компанійців», «жолдаків», які були в розпорядженні старшини.

Характерним явищем пізнього феодалізму в усіх країнах і на Україні була величезна кількість бродяг і жебраків, особливо по містах. Це було особливе жебрацтво, породжене процесом розорення селянства. Жебраки мали свої організації, нижчі і вищі керівні інстанції. Жебракуванням займалися часом міщани з дозволу уряду, зокрема у випадках, коли потрібна була певна сума для викупу родичів з татарської неволі. Жебрачили учні численних шкіл, мандрівні дяки, монахи, що збирали милостиню для монастирів, та різні інші люди.

В містах, крім описаних категорій населення, жили гарнізонні солдати і офіцери, часто з сім'ями. Звичайно гарнізони були не по всіх містах, а в найбільших і в таких, які мали певне стратегічне значення.

Не перераховуючи всіх категорій міського населення, можна, однак, сказати, що міське населення України в соціальному відношенні являло собою дуже строкату картину. Різні більші і менші соціальні групи і підгрупи становили дуже складне переплетення найрізноманітніших прагнень і інтересів. При цьому особливо складна картина спостерігається в містах Правобережної України.

* * *

Головним джерелом формування міського населення було українське селянство, отже, головну масу міщан становили українці. Проте, як відомо, по великих містах було чимало й іноземців. Оскільки цей факт відіграв свою роль в соціально-економічній історії міст і і навіть історії України в цілому, на цьому питанні варто спинити увагу настільки, наскільки дозволяють відомі нам джерела.

Джерелом вивчення національного складу населення українських міст поряд з різними відомостями випадкового характеру є прізвища та імена людей в податкових та інвентарних списках. Ці документи говорять про те, що по містах України жило чимало поляків, вірмен, греків, євреїв, татар та інших, більш дрібних, груп населення іноземного походження, як, наприклад, турків,

караїмів, волохів та ін. Добре відомо, що уряд Речі Посполитої здавна сприяв переселенню іноземців у Польщу, а також на Україну, створюючи тут для них сприятливі умови. Цієї практики дотримувались у своїх маєтках і польські феодали. Прийняті в Речі Посполитій і наділені привілеями, іноземці були в основному представниками народів більш розвинених у ремісничому і торговельному відношенні, ніж місцеве населення.

Вірмени, греки, євреї, зайняті головним чином в торгівлі, не тільки самі дуже швидко наживали значні багатства, а й створювали неабиякі джерела прибутків для власників міст. Відокремлені від решти міщан своєю юрисдикцією, іноземці жили в окремих дільницях міста і дбали про його інтереси дуже мало. Натомість вони намагались догодити власникам міст. Щоразу виникали суперечки між іноземцями і українськими міщанами з причин невиконання першими різних міських повинностей. У 1690 р. язловецькі вірмени домоглися підтвердження давнього привілею, згідно з яким вони мали свій суд, управління, право шинкувати, будуватись виключно на ринку, а також не виконувати жодних повинностей — підводної, повозової, шарварків тощо¹. Іноземці були звільнені від обов'язку сплати загальнодержавних податків і платили окремо поголовне на більш вигідних порівняно з корінним населенням умовах. Їх діяльність, тамуючи розвиток діяльності місцевих економічних сил, відразу починала приносити прибутки феодалам-землевласникам і уряду у вигляді різних видів мита — плати за місце на ринку, в'їзд в місто тощо. До того ж багаті купці ставали завжди в нагоді, коли потрібен був кредит. Серед досвідченого в різних господарчих і грошових справах прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків. Орендарі з прийшлого населення розглядали орендовані ними маєтки виятково як об'єкт для наживи і були безжальні у витисканні прибутків з населення. В їх руках маєтки і в тому числі міста, хоч і руйнувались дуже скоро, приносили феодалам протягом певного часу значну кількість грошей.

¹ AGAD, Metryka Koronna, I, № 217, арк. 60 зв.—62.

До визвольної війни по містах України було досить численним єврейське населення. Під час війни частина його загинула або втекла. На Лівобережжі незабаром після війни євреї не згадуються. На Правобережжя євреї поступово повертались. Як і вірмени та греки, вони були майже повністю міським населенням. З різних причин їх виселяли часом з того або іншого міста, але найбільш багатим з них удавалось або залишитись, або незабаром повернутись в свою домівку. Накази про виселення тяжко відбивались на становищі єврейської бідноти.

Особливо численні були єврейські общини на Волині. Перед визвольною війною вони становили в Старокостянтинові 22% до всього населення, Ковелі — 19%, Муравиці — 17%, Дубні — 12%¹. За деякими даними, в Дубні на початку XVIII ст. чисельність єврейського населення зросла майже на 50%². Євреї мали власну юрисдикцію не тільки в містах, а й взагалі в Речі Посполитій. Це була овоерідна держава в державі. З цією обставиною, а також діяльністю в сфері обігу, а не виробництва зв'язане зауваження Енгельса про те, що євреї жили в «щілинах польського суспільства». Євреї мали свою адміністративно-юридичну організацію з нижчими і вищими органами влади. Кагали, тобто общини, що знаходились, як правило, в містах, становили нижчу інстанцію загальної організації. Там, де євреїв було небагато, існували прикагалки. Представники від усіх кагалів і прикагалків з'їжджалися для вирішення різних справ на єврейські сеймики, а сеймики надсилали представників на сейм всіх євреїв Речі Посполитої. Найвищою інстанцією для всіх євреїв Речі Посполитої був «Синод 4-х країн»³. У другій половині XVII ст. кагали існували в Полонному, Дубні, Луцьку, Острозі, Меджибожі, Житомирі, Погребищі, Олиці, Смотричі та ін. В містечку Горохові на Волині функціонував сеймик⁴. Як у кагалах, так і в сеймиках заправляли багатії, від яких

¹ А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны середины XVII в., М., 1959, стор. 106.

² «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 258.

³ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, № 8322.

⁴ M. Schorr, Organizacja żydów w Polsce aż do r. 1772, «Kwartalnik Historyczny», rocznik XIII, Lwów, 1899, zeszyt IV, стор. 734—735.

була повністю залежна біднота. Остання, не захищена жодними правами і організаціями, жила з різних заробітків. Її становище фактично нічим не відрізнялось від становища решти міської бідноти. Під час сплати головного податку кагальна верхівка, що займалась розкладкою його всередині общини, полегшувала собі податковий тягар за рахунок біднішої і безправної частини населення. Немає сумніву, що шляхом комбінацій, аналогічних тим, які робила шляхта в своїх маєтках, керівники кагалів з метою збагачення привласнювали частину тієї суми, яку вони збирали з членів общини.

Нелегко було єврею-бідняку стати рівноправним членом кагалу. Для цього він повинен був сплатити досить велику суму вступного. Тільки після одержання дозволу він мав право купити або найняти собі житло в єврейській частині міста. Без санкції єврейського кагалу ніхто не повинен був давати притулок новоприбулому. В протилежному випадку йому загрожував високий штраф на користь кагалу. В зв'язку з цим біднота намагалась селитись по малих містечках, де легше було домовитись про вступ до общини і одержати пільги¹. Таким чином, по великих містах осідали в основному більш заможні євреї, а по численних містечках осіла біднота, менш освічена, темна і сповнена забобонів.

Взагалі вся маса неукраїнського населення міст не становила чогось однорідного з точки зору соціально-економічного становища. Всередині кожної національної групи мала місце класова диференціація, гострі суперечності і боротьба бідних з багатими. Прикладів цього ми маємо досить багато. Зокрема, яскраві факти містять гродські і магістратські книги Кам'янця-Подільського².

Незначну групу міського населення України складала караїми, серед яких були добрі виноградарі, ремісники і особливо купці.

Про наявність караїмів на Лівобережній Україні немає згадок. Караїми, як і інші національності, по мі-

¹ M. Schorr, Organizacja żydów w Polsce aż do r. 1772, «Kwartalnik Historyczny», rocznik XIII, zeszyt IV, стр. 735.

² ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 43, арк. 16—18 зв., 40—41, 60; кн. 46, арк. 35 зв.

стах Правобережжя були організовані в караїмські громади, мали своїх окремих судових в'їтів.

Свою історію на Україні мали татари. Південно-руські князі, твердить М. Володимирський-Буданов, а пізніше і польсько-литовські магнати мали звичай тримати цілі полки і хоругви татар, яких селили навколо замків¹. В результаті на Поділлі ще і в XVII ст. біля старих укріплених міст проживали досить великі групи міщан татарського походження. Вони фігурують в тогочасних документах під назвами «левенків», «чемерисів» або «черемисів». Найчастіше джерела згадують «чемерисів». Можливо, це були різні татарські племена. Здавна зобов'язані до військової служби по обороні країни, вони мали своїх хорунжих, писарів, маршалків. Жили вони не тільки по містах, а й в селах. В містах вони селилися окремими кварталами². Як пам'ять про татар на Барщині залишились там назви поселень: Агдашев, Берладка, Голчедаєв, Карачинці, Карачев, Лука, Куманівці, Мукарів Татарський, Татарище, Татаринка тощо.

Поряд з татарами по українських містах оселялись і турки. За словами О. Яблоновського³, вони жили в Черкасах, Каневі та Києві. Але найбільше їх було на Поділлі та Брацлавщині. Свідченням цього є такі поширені прізвиська, як Балика, Байбуза, Байдебура, Аксак, Ходика та ін.

Жили на Україні і переселенці з-за Дністра — волохи. Здавна зустрічались вони у Вінниці, Черкасах, Каневі і особливо по селах і містах Поділля⁴.

Згадують документи зрідка поодинокі групи сербів у містах України і навіть одвічних мандрівників—циган.

Більшість з перерахованого нами іноземного населення оберталась у сфері промислової і особливо торговельної діяльності. В зв'язку з цим її роль у житті міст, як центрів цієї діяльності, набирає особливого

¹ М. Владимирский-Буданов, Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века, «АЮЗР», ч. VII, т. I, стор. 34.

² J. Siemiński, Przewodnik po archiwach polskich, I, Archiw dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa, 1933, стор. 40.

³ «Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 107—108.

⁴ Там же, стор. 109.

значення. Найбільш багата і впливова частина чужоземців осіла в найбільш перспективних з точки зору розвитку торгівлі містах. Польське міщанство, хоч і поступалось вихідцям сходу в умінні вести торговельні справи, силою наданих йому привілеїв і пільг ставилося тут в особливі умови. Міщани польського походження повинні були зміцнити позиції Польщі на Україні, допомогти в денаціоналізації і покатоличенні українського народу. Вони були опорною силою польської шляхти в містах, хоч між нею і ними й існували певні суперечності.

Уже в першій половині XVII ст. в таких містах, як Київ, Луцьк, Дубно, Кременець, Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, та в ряді інших польські міщани і представники шляхти зайняли керівні позиції в міських урядах.

Польський уряд намагався вводити всюди діловодство на польській мові, що мало полегшити денаціоналізацію українців. Ще з часів Люблінської унії ввійшов у силу королівський наказ, щоб «міські документи писалися польською мовою відповідно до коронного звичаю»¹. Поступово і внутрішнє діловодство міст перейшло повністю або частково, як це було в Борисполі, на польську мову.

Те, що по великих містах перед визвольною війною визначне місце займали економічно сильні міщани неукраїнського походження, помітив і Алеппський. Він зауважив, що на Брацлавщині в Умані і Маньківці найбільш великі і красиві будинки належали вірменам, полякам і євреям, а не українцям².

Після війни, повертаючись на старі місця, польські міщани і шляхта намагались відновити всі свої довоєнні позиції. Відновили роботу польські магістрати в Кам'янці-Подільському, Барі, Острозі. Повернулись до своїх міських резиденцій різні єзуїтські ордени. Українське населення виявляло своє крайнє незадоволення всім цим. В Бердичеві під натиском міщан кармелітам довелось на певний час знову залишити місто. Цей та інші факти свідчать про те, що український народ не збирався без всякого опору допустити повернення

¹ «Volumina Legum», v. II, a. 1569, f. 764.

² Павел Алеппский, назв. праця, в. II, кн. IV, стор. 21, 27.

старих порядків. Але поступово реставрація їх відбулась. Польська шляхта, повертаючись в свої маєтки, всіляко сприяла утвердженню тут польсько-католицького елемента.

Повертались на Україну численні емігранти — вірмени, греки, караїми, євреї. Слід, однак, відзначити, що в цілому міське населення неукраїнського походження становило, безперечно, меншість по відношенню до маси українського населення.

Для того щоб конкретніше уявити собі, наскільки значним було засилля іноземців по великих містах і які наслідки це тягло за собою в соціально-економічному розвитку України, потрібно розглянути національний склад окремих великих міст і насамперед Києва. Відомо, що до визвольної війни Київ був королівським містом і резиденцією воєводи. Ще в XVI ст. польсько-католицький елемент зайняв тут помітне місце. Поряд з польськими купцями і ремісниками значну господарчу діяльність розвинув орден домініканців. У руках ордену опинились величезні площі київських земель, озера, річки, пасіки, сіножаті. З часом орден намагався ще більш розширити свої володіння. До Київського замка, що був резиденцією воєводи, належали численні уряди, які виконувала польська шляхта, що жила тут же з сім'ями і челяддю. Шляхта оточила себе, як завжди, цілим роєм різних посередників і орендарів з числа заможних євреїв. Останні здавна мали свою дільницю в районі сьогodнішньої Львівської площі.

Вірмени, які прибули на Україну ще в XVI ст., осіли насамперед в найбільш розвинутому в ті часи в торговельному відношенні місті Києві і одержали право на власну юрисдикцію¹. В XVII ст. вірмен в Києві було уже не багато, але це були дуже заможні люди. В 1622 р. в книги гродські були вписані права і маєтності вірмен Києва, яким належали численні ґрунти навколо Києва, «пляци» в самому місті, будинки і комори. Вірмени мали право варіння горілки, меду та інших напоїв². Невідомо, що сталося з київськими вірменами в другій половині століття. Можливо, що частина їх і залишилась тут.

¹ *Zródła Dziejowe*, t. XXII, стор. 108—109.

² «*SGKP*», t. IV, стор. 84.

Про наявність у Києві помітної групи міщан-греків говорить скарга киян-українців у 1689 р. на те, що грецьке населення міста не відбуває на ратушу належних повинностей¹.

Наскільки дозволяють судити дуже скупі відомості, в Києві позиції іноземного елемента не були настільки міцні, щоб паралізувати розвиток українського міщанства, але вони, безперечно, гальмували його. Частина українського міщанства, прагнучи зміцнити своє становище і одержати привілеї, покатоличилася або прийняла унію і, таким чином, перейшла фактично в табір польського міщанства. Найбільші багатії, як ми бачили, навіть поріднилися з шляхтою.

Після війни в Києві, як і в містах Лівобережної України, залишилось дуже мало міщан-іноземців. Натомість зростає чисельність міщан російського походження. В значній мірі це пояснюється втечами сюди російських селян і міської бідноти. Переселялися і окремі заможні люди з посадів. Особливо багато росіян прибуло за рахунок «ратних людей». Уже говорилося про те, що багато з тих «служилих людей», що стояли по українських містах, залишились потім тут назавжди, зайнялись ремеслами, промислами, торгівлею. Серед російських гарнізонів по українських містах була незначна кількість іноземців. Це були вихідці з різних місць Західної Європи, шукачі щастя, обійдені долею на батьківщині, здебільшого люди деморалізовані, здатні на все заради наживи. Але в цілому іноземці в ремісничо-торговельному житті Києва в цей час відіграють відносно незначну роль. В цьому плані умови для розвитку національного бюргерства, безперечно, змінилися на краще.

В жодному з лівобережних міст, за винятком Ніжина, де знаходилась грецька колонія, не було скільки-небудь помітного числа іноземних ремісників або купців². Російське населення, що зростало особливо в північно-східних районах, не мало привілеїв порівняно з місцевим населенням. Крім того, за рівнем розвитку ре-

¹ П. Клименко, Місто і територія на Україні за гетьманщини, «ЗІФВ УАН», кн. VI-VIII, стор. 322.

² Див. Костянтин Харлампович, Нариси з історії грецької колонії в Ніжині, «ЗІФВ УАН», кн. XXIV.

місничо-торговельної діяльності воно мало або зовсім не відрізнялось від українського, а тому не являло собою небезпеки для останнього.

Зовсім іншу картину ми спостерігаємо у великих містах, які залишились під владою Речі Посполитої, де панування польської шляхти і міцні традиції минулого дають себе знати відразу ж після війни. Ще в XVI ст. міські ґрунти в Кам'янці-Подільському були поділені між поляками, вірменами і українцями на 3 частини по 25 ланів у кожній. Кожна частина мала свій ринок, магістрат, будинки для адміністрації, фільварки тощо. Найбільш міцними в економічному відношенні були позиції вірмен і поляків. Польський магістратський уряд неодноразово протягом першої половини століття вимагав скасування окремої української юрисдикції і приєднання українців до юрисдикції польської. Після війни ці домагання відновлюються. В 1658 р. «русини» уже насилу одержали підтвердження своїх прав на окрему юрисдикцію. В 1669 р. вони втратили на певний час ці права, але незабаром знову їм повернули їх. У 1702 р. міщани-поляки просили сейм, щоб українські міщани Кам'янця були нарешті «повністю підкорені польському магістрату»¹. В 1740 р. українська ратуша була віддана костьолу св. Яна як приміщення для його потреб². Українська юрисдикція припинила своє існування.

Чисельним і багатим було вірменське населення Кам'янця. Уже в середині XVI ст., за відомостями папського нунція Ліппомано, тут було до 300 вірменських родин. За деякими даними, в другій половині XVII ст., напередодні загарбання Поділля турками, вірмен у Кам'янці уже нараховувалось 1200 родин. Час від часу польський уряд нагадував іншим жителям міста, що вони повинні зважати на привілеї вірмен, становище яких було предметом заздрості всіх інших міщан. Проте в одній із заяв кам'янецьких міщан розповідалось, як польський райця погрожував вірменам, що прийде час, коли у них буде замок порядкувати, а їхнього бурмістра буде «шляхтич вчити»³.

¹ «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 203.

² A. Prusiewicz, Szkic historyczny, Kamieniec-Podolski, Kijów-Warszawa, 1915, стор. 58.

³ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 47, арк. 20.

Крім польського і вірменського населення, в місті були і менші, але також привілейовані групи міщан іноземного походження — татари, караїми, євреї, волохи, турки. Навіть в кінці XVII ст., після всіх потрясінь, яких зазнав Кам'янець у зв'язку з війною і турецькою окупацією, в місті на татарській вулиці ще залишалось з півсотні татарських родин. Татари, як і раніше, жили тут на умові виконання військової служби по охороні краю. Але це була дуже ненадійна охорона.

Якщо вірити Хризостому Паску, в 1671 р. турки захопили Кам'янець-Подільський саме за допомогою чемерисів, які зрадили місту. Будучи «годованцями нашими, — каже Паск, — вони з своїм ватажком зрадили нас, і всі перейшли до турків»¹.

Нарешті, ми маємо деякі згадки про волохів у Кам'янці-Подільському. В 1665 р. тут у пригороді стояли «дворки і фільварки» шляхетські і різного служилого люду — як поляків, так і волохів, які жодних повинностей не відбували і лише повинні були брати участь в обороні, «оскільки всі вони раніше служили під хоругвами кам'янецького полку»². В 1665 р. в цьому місті на Підскаллі жило 11 сімей циган. Вони виконували роботу на замок по виготовленню гонтових гвіздків і всякі ремонтні роботи з замкового заліза, а «більше нічого не повинні були» робити, як говориться в люстрації³.

Коли взяти до уваги, що українцям до визвольної війни і після того в самому місті могло належати не більше згаданих вище 25 ланів території міста, що 50 ланів належало полякам і вірменам, а також врахувати ділянки євреїв, татар, волохів тощо, то стане ясним, яким було становище українців.

Приблизно така ж картина спостерігається і в Барі, осадженому в XVI ст. татарами-чемерисами. Частина його одержала в зв'язку з цим назву Бар Чемериський, або Верхній Бар, бо знаходилася на горі⁴. В цій час-

¹ „Reszty rękopisu J. Chryzostoma Paska, deputata z powiatu Lelowskiego», Wilno, 1861, стор. 280.

² AGAD, Lustracje i rewizje dóbr królewskich (далі — LRDK), dz. XVIII, № 74, арк. 212.

³ Там же.

⁴ «АЮЗР», ч. VIII, т. 1, стор. 88.

тині міста знаходився і татарський магістрат. У 1565 р. в Чемериському Барі нараховувався 51 татарський будинок і 45 українських. В Польському Барі в той же рік документ називає 102 будинки, а в Руському — 124¹. Навіть не маючи відомостей про те, скільки і яких родин жило в зазначених будинках, можна зробити висновок, що становище в Барі склалося не на користь українських міщан. Можливо, оскільки наші відомості не включають євреїв, волохів, караїмів тощо, перевага чужоземців була ще більша. Цілком закономірним явищем в цих умовах була в 1671 р. інкорпорація української юрисдикції польською².

Подібне становище створилось протягом польського панування і в Луцьку. Поряд з польським населенням значну частину, а на початку XVIII ст. більшу частину населення Луцька становили вірмени, євреї і караїми. Привілеєм 1666 р. від мита в Луцьку були звільнені «як рабани, так і караїми»³. Про караїмів у Луцьку ще в XX ст. нагадувала вулиця Караїмська. Мабуть, до кінця XVII ст. і у XVIII ст. в кількісному відношенні українське населення залишалось тут на другому, якщо не на третьому, місці. В 1789 р. луцькі жителі уже говорили, що місто їх колись було столицею руських князів і «осаджене було русинами»⁴.

В Острозі польський елемент завдяки своїй кількісній і економічній перевазі здавна зайняв керівні позиції. В хроніці 1622 р. називаються 255 хазяїв будинків, тобто щонайменше 1500 католиків, які жили на території, підпорядкованій польській юрисдикції. Хроніка збереглася не вся, а тому не охоплює всіх жителів польської частини міста. Про значну територію, зайняту в місті і польсько-католицьким населенням, свідчать згадувані в хроніці численні вулиці і частини міста, заселені католиками. В ній названо вулиці Красногор-

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 128—135.

² ЦДІА УРСР, ф. 2, Київський гродський суд, кн. 6, арк. 76 зв.—77 зв.

³ AGAD, LRDK, dz. XVIII, № 74, арк. 66.

⁴ Там же.

ську, Зарванську, Гнилу, Мокру Волю, Суху Волю, Другу Красногорську, а також частини міста Замок (очевидно, територія замка і навколишніх будівель), Передзамче, «Паркан до Луцької Брами», «Ринок», — очевидно, той, що обслуговував жителів польської частини міста, Загороде, «де двори шляхетські стоять», територія «в паркані»¹. Як відомо, після війни польське населення поступово повернулося на старі місця. В другій половині XVI ст. в Острозі була «мала грецька колонія, яка в період визвольної війни одержала привілей від Богдана Хмельницького»². В Острозі та в його передмістях жили також численні єврейські родини.

Осаджені іноземцями магнатські і королівські міста становили слабкі осередки розвитку національного українського бюргерства і в значно більшій мірі були осередками діяльності багатого іноземного купецтва.

Про те, що аналогічна картина мала місце і по великих містах Західної України, говорять дані Я. Кіся, згідно з якими в західноукраїнських містах перед визвольною війною іноземців було близько 30%³. Цей сам по собі високий процент був значно вищим у великих містах — Львові, Самборі, Бродях та ін. В дуже скрутному становищі опинились у XVII ст. українці у Львові. Вони були відтіснені від всіх ключових позицій економічного життя поляками, німцями, вірменами і євреями.

У Дрогобичі в 1787 р. було приблизно 50% польського і єврейського населення⁴. Як стояла справа раніше, можна бачити з того, що в 1556 р. «руська церква» була заборонена. І хоч пізніше вона знову була дозволена⁵, факт заборони її, навіть тимчасової, говорить про

¹ J. Hoffman, Akta kościoła farnego ostrożskiego od 1622 r., «Rocznik Wołyński», 1934, t. III, стор. 195—203.

² К. Харлампович, Нариси з історії грецької колонії в Ніжині, «ЗІФВ УАН», кн. XXIV, стор. 118.

³ Я. Кісь, Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу, «Питання історії СРСР», Львів, 1958, стор. 97.

⁴ Я. Д. Исаевич, Город Дрогобыч в XVI—XVIII вв., автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Львов, 1960, стор. 10.

⁵ «SGKP», t. II, стор. 153.

керівні позиції в місті польського і пропольського католицького та уніатського населення.

Які не скупі відомості про національний склад українських міст XVII ст., вони все ж таки дозволяють зробити деякі висновки. Головні з них такі:

1. В цілому переважна більшість міського населення була українського походження, хоч певна домішка іноземного елемента могла бути в кожному місті і містечку. Полонізація і покатоличення українського міщанства встигли захопити лише великі міста і міську верхівку, часто не зачепивши поспільства. Слабше і повільніше проникав польський елемент в міщанське середовище Східної України.

2. Але в найбільш багатолюдних і багатих містах Правобережної України керівні позиції перед визвольною війною опинились в руках іноземців, головним чином польських ремісників і купців та багатих купців вірмен, греків, євреїв.

3. Строкатість національного складу найбільших міст та економічна перевага ремісничо-торговельного населення неукраїнського походження гальмували розвиток національного українського бюргерства цих міст.

4. Особливо впливовим і незалежним було іноземне купецтво. Цей факт сам по собі таїв велику небезпеку для соціально-економічного розвитку міст, оскільки купецький капітал відіграє дуже важливу роль в історії первісного нагромадження, в підготовці ґрунту для капіталістичного виробництва. Відомо також, що іноземне купецтво вивозить частину капіталу в країни, звідки воно походить.

5. Найбільші міста, розчленовані на окремі національні юрисдикції, не могли становити скільки-небудь значної сили в захисті міських прав перед лицем наступу на них феодалів. Внаслідок численних соціальних і національних перегоронок міщани становили нерідко конгломерат не тільки відчужених, а й навіть ворогуючих між собою груп, життя яких було сповнене гострих соціальних суперечностей і національних незгод. Ілюстрацією до таких незгод може бути випадок, коли вїйт польського магістрату кричав у роздратуванні на члена вірменського уряду, що він на Україні не хто ін-

ший, як «заходько», «циган якийсь, що звідкись приїхав і став тут паном»¹.

Цілком зрозуміло, що такі міста, навіть якби вони становили справді великі торговельно-промислові центри, не могли очолити боротьбу народних мас проти феодальної роздрібненості і національного гноблення. Завдання, які стояли перед народом у визвольній війні 1648—1654 рр., не могли бути розв'язані повністю, оскільки у повстанців не було достатньо сильного і організованого керівника в особі українського міщанства, насамперед найбільш розвинутих в економічному відношенні великих і відносно багатолюдних міст. Національні інтереси українського народу не обходили іноземне бюргерство, яке захопило головні позиції в цих містах. Соціальні проблеми українського народу його також не цікавили, оскільки чужоземці займали привілейоване становище по відношенню до українців. Навпаки, боротьба українського народу, і в тому числі міщанства, загрожувала їх позиціям в українських містах, а тому вони навіть вороже ставились до неї. Цим пояснюється той факт, що Київ у визвольній війні 1648—1654 рр. відіграв невідповідно слабку роль порівняно до свого місця і значення в країні. В цьому плані слід розглядати і позицію Кам'янця-Подільського, Львова, Бара та інших великих міст у цей відповідальний історичний момент. Буржуазні вчені пояснювали позицію цих міст, що стояли осторонь боротьби народних мас, тим, що міцні укріплення не дозволили військам повстанців захопити ці міста. Думається, що таке пояснення не витримує критики. Згадаймо, як було у Львові в 1648 р., коли під стінами його стало козацьке військо. Маса українського міщанства доклала всіх зусиль, щоб допомогти повстанцям оволодіти містом, але на перешкоді цьому став могутній багатий патриціат і іноземне бюргерство. Інтереси останніх були протилежні інтересам українського поспільства. Недарма львівський райця поляк Самуїл Кушевич писав про українців, що в місті є ворог, «почуттям близький ребелізантам»; щоб паралізувати намір українських ремісників, підмайстрів, учнів і дрібного українського тор-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 46, арк. 35 зв.

гового люду, міська, іноземна в основі, верхівка спалила передмістя, населені українцями. Зрештою їй досить легко удалось вдержати контроль над містом. Все це наштовхує на думку, що великі міста з цілком зрозумілих тепер причин не могли стати центрами об'єднання країни в ході війни 1648—1654 рр. Залишалися ще, правда, відносно багатолюдні міста на Брацлавщині і півдні Київщини, зокрема Брацлав, Лодижин, Біла Церква. Населення тут було в основному українським. Але ці міста не мали для народу тієї особливої притягальної сили, яку мали стародавні центри Землі Руської і особливо Київ, героїчні традиції якого йшли з глибини віків. Нові покозачені міста не змогли ще стати ідеологічними центрами боротьби народу, символом його єдності і волі, старі ж були в значній мірі націоналізовані.

Таке становище по містах полегшувало урядові справу приборкання невдоволених. Старий принцип колоніальних держав «поділяй і владарюй» знайшов тут своє застосування. Можна сказати, що на Україні під владою Речі Посполитої мало місце те ж явище, що і в Польщі, де, як писав Ф. Енгельс, німці перешкодили створенню «польських міст з польською буржуазією. Своєю окремою мовою, своєю відчуженістю від польського населення, тисячею своїх різних привілеїв і положень про міста вони утруднили здійснення централізації, цього наймогутнішого політичного засобу швидкого розвитку всякої країни. Мало не у кожного міста було своє особливе право; більше того, в містах з мішаним населенням було і часто ще й досі є різне право для німців, для поляків і для євреїв»¹.

Великі міста Лівобережної України щодо національного складу завжди становили більш однорідну картину. В другій же половині століття вигнання польської шляхти, а разом з нею і експлуататорської верхівки з іноземного елемента сприяло тому, що тут місцеве, українське міщанство опинилося в кращому становищі, ніж у містах Правобережної України.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 5, К., 1960, стор. 325—326.

II. УМОВИ РОЗВИТКУ МІСТ

МІСТА УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Міста, як відомо, становлять елементи загальної політично-адміністративної системи країни. Становище міщанства у великій мірі залежало від того, якою саме була ця система. Річ Посполита, до складу якої в другій половині XVII ст. входила Правобережна Україна, так само як і Росія, до складу якої в результаті возз'єднання України з Росією увійшло українське Лівобережжя, були феодальними країнами. Проте в багатьох галузях життя і організації управління в обох країнах були серйозні відмінності.

Річ Посполита являла собою країну з дуже слабкою централізацією політичної влади. Відомо, що на певному етапі розвитку продуктивних сил в країні створюються умови для централізації політичної влади. Остання в свою чергу сприяє дальшому розвитку продуктивних сил¹. У Польщі XVII ст. необхідність централізованої влади була очевидною, але могутність феодальної верхівки в особі магнатства сприяла збереженню тут порядків раннього феодалізму. Слабка королівська влада не могла примусити магнатів коритись їй, шляхта ж плелася в хвості магнатської політики. «Аристократи, без сумніву, погубили Польщу»², — такий був висновок Ф. Енгельса про роль польської шляхти і магнатів.

До характеристики польських та українських феодалів цілком можна віднести слова Ф. Енгельса про

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, розділ I.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т XVI, М., 1960, стор. 164.

німецького рицаря: «З містами він жив у вічних чварах; він був їх неоплатним боржником, годувався грабежем їх територій, грабуванням їх купців...» і т. п.¹

В масі феодалних володінь губилися окремі королівщини. Перетворення королівщин, тобто староств і держав, у звичайні шляхетські, дідичні володіння відбувалось протягом XVI—XVII ст. по всій Речі Посполитій. Це був цілком закономірний процес для такої країни, якою була Польща тих часів. Тут відбувався процес, зворотний тому, який мав місце в цей час у Росії. Там міста поступово збирала під свою руку царська влада, а тут над містами зростала анархічна влада шляхти. В 1626 р. в Люблінському воєводстві в Польщі королівщини становили 10%, а в Краківському воєводстві — 16%².

Процес декоролізації маєтків на Україні відбувався, можливо, навіть дещо швидше, ніж у самій Польщі, оскільки цьому сприяла віддаленість українських воєводств від адміністративно-політичного центру Речі Посполитої.

Згідно з реєстром подимного Київського воєводства за 1640 р., а також відомостями за 1655 р., міста-королівщини в польській частині воєводства становили не більше 6%³. Кілька міст і містечок належали духовенству. До війни міські володіння православного і католицького духовенства становили не більше 3,2%. Отже, шляхетські і магнатські міста в польській частині Київського воєводства в другій половині XVII ст., згідно з неоднорідними і несистематичними даними, становили близько 90%.

У Волинському воєводстві в 1629 р. до королівщин належало всього 6 міст, тобто близько 5%⁴. Згідно з подимним реєстром 1682 р., королівщини становили до 7% усіх міст і містечок⁵.

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 23.

² Rejestr poborowy w-wa Lubelskiego». Opracowali Jan Kolasa i Kamila Schuster, pod. red. Stefana Ingłota, Wrocław, 1957, стор. XIX.

³ ЦДІА УРСР, ф. 11, Житомирський гродський суд, кн. 9, арк. 609—614, 866—894.

⁴ Źródła Dziejowe», t. XX, стор. 56.

⁵ «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 89—170.

Шляхті, магнатам і духовенству на Волині в другій половині XVII ст. належало близько 88% міст¹. У маєтках духовенства в першій половині століття міст не було², вони з'явилися в другій половині століття.

У Подільському воєводстві, завдяки колись дуже розвиненій системі боярських служб в організації оборони краю, а також розвитку ленного права, королівщин збереглося більше, ніж в інших трьох воєводствах. Але і тут міста-королівщини становили не більше 9%³.

Міста, які належали духовенству, становили максимум 5,4% всіх міст⁴. Таким чином, юридично в руках шляхти на Поділлі знаходилося приблизно 85% міст і містечок. Але в другій половині століття це не означало, що шляхта фактично володіла цими містами. Взагалі на території всього Правобережжя досить часті були випадки, коли шляхта боялася і поткнулася в маєтки, надані їй королівськими грамотами. Ще поширенішими були випадки, коли шляхтич, залишаючись в своєму маєтку, боявся своїх підданих, і міське населення тут не виконувало і частини тих повинностей і шарварків, які лежали на ньому до війни.

У Брацлавському воєводстві в першій половині XVII ст. міста-держави становили 5,6% всіх міст.

Духовенство на Брацлавщині не мало міст. Таким чином, до війни в руках шляхти і магнатів на Брацлавщині знаходилося близько 94% міських поселень⁵. Відсутність даних не дозволяє зробити більш конкретні висновки про приналежність міст і містечок Брацлавщини після війни. Думається, що в цей час права шляхти і королівського уряду на тутешні міста мали тільки номінальний, юридичний, а не фактичний характер. Опір селян і міщан, а також боротьба численного козацтва не дозволяли тут здійснити владу феодалів щодо економічного визиску населення ні в містах, ні в селах.

Взагалі війна і післявоєнний період внесли певні зміни в управління як королівськими, так і панськими містами. Держання розореного і зубожілого під час вій-

¹ «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 103—106.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 103—104, 128, 135, 161, 169.

³ «Zródła Dziejowe», t. V, стор. 188—193; AGAD, LRDK, dz. XVIII, ks. 74, арк. 342—343.

⁴ «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 16.

⁵ «Zródła Dziejowe», t. XX, стор. 130—143.

ни незначного містечка не приносило само по собі те-пер великих зисків, а часом і зовсім нічого не давало, крім клопоту. А тому шляхта не дуже прагнула одержати таку державу. Натомість деякі міщани охоче бралися за це, сподіваючись з часом здобути собі дідичні і шляхетські права. В зв'язку з цим в другій половині століття ми нерідко бачимо державцями міщан. Під час війни багато документів на право володіння тією або іншою маєтністю було знищено, самі власники загинули або вмерли, що полегшувало багатим міщанам привласнювати собі разом із забутою всіма маєтністю і ім'я її колишнього пана. В 1683 р. державцями м. Чорнобиля були київські міщани Максим Василькевич і Ян Корневич¹. Подібні випадки частішали. Відзначаючи це, однак, не можна забувати, що тенденція до повернення старих порядків з часом знаходила свою реалізацію. Міста поступово втрачали відвойовані свободи.

Міста, як і села, здавались у заставу, оренду, суборенду. В таких випадках становище міщан було особливо тяжким. Тимчасовий посесор дбав лише про те, щоб витиснути з міста якнайбільше користі для себе і в зв'язку з цим ставав справжнім хижаком, сприяв «всякому злу і руїні міста»².

Характер і численність панівного класу в Речі Посполитій наклали свій відбиток на всі форми життя країни, в тому числі і на адміністративно-політичну систему управління. Це була складна і суперечлива система із значними рисами анахронізму і відсталості.

Правобережжя в другій половині століття, як і раніше, було поділене на воєводства. Останні ділилися на повіти і волості. Окремі частини воєводств становили староства, тобто королівщини. В поділі на повіти і волості не було чіткості, і ці терміни вживалися як дуже неокреслені, орієнтовні по відношенню до приблизно визначеної території з більш-менш значною групою поселень. Потреба в такому поділі виникла в кінці XVI — на початку XVII ст. в зв'язку з катастрофічним скороченням кількості староств, тобто королівських володінь, адміністрація яких раніше здійснювала певний

¹ «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 33, № VII.

² ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 47, арк. 20.

контроль над всією країною. Оскільки ж час був неспокійний і займатись періодично уточненням і перевіркою кордонів повітів не було кому, то поділ цей міг бути лише грубо орієнтовним. Точним був тільки поділ, з одного боку, на землі дідичні і духовенства, а з другого — на королівські, тобто староства. Королівська влада була безсила контролювати феодальну аристократію.

До центральної влади належав ряд різних світських і військових урядів — великого маршалка, великого канцлера, коронного і литовського підскарбіїв, великого коронного гетьмана, польного гетьмана і т. д. Нижче стояли уряди воеводські і старостинські. В другій половині XVII ст. багато з них уже не функціонували і не відігравали жодної ролі в адміністративно-управлінському апараті, але до кожного шляхетського уряду були приписані села, міста і містечка.

Воеводський і старостинський уряди містилися в замку міста—«gród» або в міських будинках, які заміняли замкове приміщення. У віданні воевод, крім військової охорони і безпеки воеводства, знаходились: поліцейський апарат, протипожежні заходи, нагляд за козаками, за свавільними і «люзними» людьми, нагляд взагалі за всіма, хто приїжджав і виїжджав з міста. На практиці втручання воевод в життя міста було значно ширшим. Воевода судив, виносив вироки, забороняв або дозволяв приймати в містах новоприбулих.

Старостинська влада здійснювалася окремо від воеводської і лише у військових справах залежала від останньої. Але в повсякденному житті функції старости і воеводи часто перепліталися. Старости в разі потреби очолювали місцеві військові сили для боротьби з ворогом. В містах, де жили воеводи і старости, вони були військовими комендантами.

І воеводи, і старости здійснювали нагляд за найманим військом, займалися заселенням пустошів, збиранням податків; в їх віданні знаходилися всі справи, які підлягали гродській, тобто замковій, юрисдикції.

Старости, що не мали права суду, називалися також державцями. Вони, як правило, мали свою резиденцію в менших містах. В дійсності всі ці уряди не були чітко розмежовані. Крім того, посада старости-державця часто обумовлювалася не стільки потребами адміністративного управління, скільки потребою наділити якогось

вельможного пана джерелом певних прибутків. В практичному житті функції обох категорій старост мало чим відрізнялися.

Заступали в разі потреби старост і державців підстарости і бургграфії. На Україні XVII ст. на практиці господарча діяльність старост, підстарост, державців і бургграфіїв нагадувала діяльність звичайних орендарів з тією різницею, що строк держання маєтків орендарями був коротший і маєток в їх руках не перетворювався з часом в спадковий, як це нерідко траплялося з старостами і державами.

В держання могли надавати маєтності, в тому числі і міста, не тільки король, а й магнати. Староства і держави були чисто феодальними інститутами. В західно-європейській практиці їм відповідали бенефіціальні і ленні володіння. Бенефіцій, що давався в довічне володіння¹, з розвитком феодальних відносин перетворювався в спадкове володіння — лен. Лен був характерним для періоду розвинутого феодалізму. На його підставі будувались відносини васалітету всередині класу феодалів і «ієрархічна структура землеволодіння»². Ця система допомагала панівному класу в умовах феодальної роздрібненості здійснювати експлуатацію кріпосного селянства і залежного міщанства, придушувати їх опір.

Хоч юридично старостинські і державні володіння не були звичайними спадковими маєтностями, на практиці вони досить скоро ставали такими. В другій половині XVII ст., коли зруйновані і спустошені міста і села королівщин не можна було оподаткувати звичайною квартою, про них забували, а тим часом шляхта прибирала їх до рук і починала називати своїми родовими маєтками.

Впадають в око численні назви старост, підстарост, бургграфіїв тих територій, які в другій половині XVII ст. уже не входили в межі Речі Посполитої або були зовсім спустошені і незаселені. Представники адміністрації цих територій, з їх гучними титулами являли собою своєрідні мертві душі.

¹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, ч. I, М., 1937, стор. 399.

² К. Маркс, Ф. Энгельс, Твори, т. 3, К., 1959, стор. 22.

Староста або його намісники повинні були бути присутніми на засіданнях гродського уряду (каденціях), а також гродського суду (рочках судових), які відбувались в певний час. Всі акти гродського уряду і суду розсилались від імені старости або підстарости в залежності від того, хто з них був присутній на засіданні. Далі в документах називалися присутні на засіданні суддя, войський, писар. Тут же в приміщенні уряду і суду здебільшого знаходилась і «актова господа», де різні акти і приватні документи переписувались в спеціальні актові книги.

Кожний ремісник, купець, шляхтич, місцевий чи приїжджий, мав право вписати в ці книги будь-який документ. Це було дуже зручно, оскільки в умовах того часу документ у приватних руках міг легко загинути.

Актові книги суворо охоронялися і знаходились під трьома ключами — воеводи або старости, писаря і судді. З часом старости почали нехтувати своїми обов'язками. Нерідко вони уже не брали участі в церемонії запису, утруднювали видачу копій і передоручали цю справу так званим регентам, або суспетантам¹.

У системі старостинського управління не можна обійти мовчанням добре відому з документів і літератури посаду возного, що був дуже важливою фігурою в юридичних і судових справах. Возний оголошував усім в містах і селах про місцезнаходження гродських урядових книг, а також про дні, коли ці книги були відкриті і в них можна було робити записи. Він був слуга і посланець суду, вручав позови до суду і повідомляв уряд про виконання цього акту. Він збирав для суду свідцтва і потрібні матеріали, асистував під час присяги, накладав арешт, запитував над головою вбитого «на всі боки» по кілька разів: «Хто вбивця?» В актових документах ця функція називалась «*proklamatio capitatis*». Возний оголошував на ринковій площі про різні події в містах і державі. Возного призначав сам король особливою грамотою, в якій говорилось, що возний має «силу і свободу» у виконанні своїх обов'язків. Його назва звучала помпезно «*Ministerialis Regni Generalis*», що означало «загальний слуга королівства». Але це був, як каже В. Лозинський, «гучний титул і нікчемна доля». Фактично возний не мав тієї влади, про яку говорилось у королівських

¹ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—20846—20852.

грамотах. Шляхта зневажала його і насміхалася над ним. Вручаючи позов шляхтичу, возний намагався подарувати йому десь на видному місці, і втекти, доки господар дому не побив його або не нацькував на нього собак. Даючи свідчення, він змушений був раз у раз говорити неправду, щоб догодити всевладному пану. Таким чином, возний мав силу лише щодо міського або сільського населення, що ж до шляхти, то він був її слухняним слугою. Його становище і громадська роль відбивали становище і роль центральної королівської влади, з якою фактично ні шляхта, ні магнати не рахувались.

Такі були основні шаблі центральної державної влади, що стояла над містами. В усіх органах цієї влади головну і вирішальну роль відігравала шляхта. Міська верства, хоч і могла надсилати на шляхетські сеймики своїх представників зі своїми скаргами і пропозиціями, впливу на вирішення справ не мала.

Плутанина і нечіткість в управлінні дуже тяжко відбивались на становищі міського населення. Трудно було знайти винуватців несправедливості по відношенню до міста, не завжди відомо було, хто саме має розглядати ту або іншу справу. Часом представники різних урядів, не погодивши справи між собою, виносили різні рішення відносно міст, накладали одні й ті ж побори по кілька разів.

Як і напередодні визвольної війни, центральна влада не мала органів, які б могли контролювати і направляти владу воєвод, старост і державців і зв'язаних з ними менших урядів.

Влада шляхти над містами могла приносити і приносила їй численні вигоди. В XVI—XVII ст. в середовищі сеймикової шляхти вже утвердилося ставлення до міста як до джерела своїх прибутків. У зв'язку з цим зрозумілим є прагнення шляхти в другій половині XVII ст. будь-що повернути і поширити свою колишню владу над українськими містами. Раз у раз гродські урядовці порушували права міського населення, накладаючи йому свою волю.

У функції міського уряду втручались не лише старости, а й всі інші представники воєводського і старо-стинського управління. На початку XVIII ст. кам'янець-

подільський вїт з обуренням писав у¹ скарзі про утиски його і міщан з боку кам'янецького бургграфія¹.

Ні до війни, ні після міста в переважній більшості не мали свого незалежного самоуправління. Представники міщанських урядів користалися правом виконання лише частини функцій управління містом поряд з шляхтою. Кілька найбільших міст, головним чином з числа королівщин, користалися на Правобережжі особливими правами, які були зв'язані з наданням їм самоуправління по магдебурзькому праву. Нас особливо цікавить доля самоуправління великих міст, оскільки, як уже відзначалося, саме великим містам в житті кожної країни належала особлива роль. В містах, які мали привілей магдебурзького права, управління називалось магистратським, в містах, які таких привілеїв не мали, — просто міським урядом, або ратушним.

Про значення і роль магдебурзького права в житті українських міст вчені додержуються різних точок зору. На думку більшості буржуазних вчених, воно відіграло виключно негативну роль. М. Костомаров, В. Антонович, М. Володимирський-Буданов вважали, що магдебурзьке право було нав'язане українським містам і було інститутом, чужим українському життю, внаслідок чого воно і не могло нічого дати, крім шкоди. Думку буржуазних вчених ХІХ ст. про виключно негативне значення магдебурзького права як запозиченого «чужого права», що не мало жодного ґрунту в містах України, розвинув відповідним чином М. Грушевський. Ця точка зору дуже зручно вкладалась в націоналістичну концепцію винятковості історичного процесу на Україні. М. Грушевський вважав, що українське місто було виключене із загального життя країни і ослаблене саме внаслідок штучно нав'язаного йому магдебурзького права. В результаті знесилені міста заповнили іноземці, які витіснили «тубільців»². Цей погляд на роль магдебурзького права в житті міст був обумовлений точкою зору на історію України і її міст, як на таку, що не підлягає загальним законам розвитку людського суспільства. Він впливав з невизнання

¹ «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 272—273.

² «Історія України-Русі», т. V, ч. I, Львів, 1905, стор. 222.

спільності закономірностей розвитку західноєвропейських і українських міст.

Ще М. Довнар-Запольський вважав, що «історики перебільшують негативні сторони життя міської общини на німецькому праві» і що «питання це слід розглядати більш всебічно». Він вважав, що, сприяючи, з одного боку, утвердженню в українських містах іноземців, магдебурзьке право одночасно сприяло і більш швидкому економічному росту міст¹. Точка зору Довнар-Запольського в основі своїй нам здається вірною. Магдебурзьке право є явищем більш складним, ніж зображують буржуазні вчені. З XVII ст., вірніше, з другої його половини, завдяки політиці польського уряду, який сприяв насадженню в українських містах іноземного елемента, більш досвідченого в промислово-торгівельних справах, магдебурзьке право поступово почало обслуговувати в основному інтереси більш заможної верхівки міщан іноземного походження. Але й тепер воно ще продовжувало відігравати безперечно важливу позитивну роль в житті міст. Сучасний польський дослідник міст С. Пекарчик твердить на підставі вивчення ним численних фактів, що магдебурзьке право було як в інтересах міст, так і в інтересах феодалів. Воно без клопоту нормувало певний прибуток останніх². Міста ж з магдебурзьким правом користались більшою свободою, ніж інші.

Управління в містах, які мали магдебургію, дбало про добробут міста більше, ніж уряди інших міст. Особливе обмеження самоуправління почало відчуватись не відразу, а лише в зв'язку з проникненням з кінця XVI ст. на посади міського уряду шляхти, зокрема з передачею їй вийтівств.

Магдебурзьке право було для українських і польських міст закономірним етапом. Справа полягала в тому, що міста на певному етапі свого розвитку в боротьбі з феодалами починають вимагати окремої організації і юрисдикції, тобто права на самоуправління. В Західній Європі таким було магдебурзьке право. В період,

¹ М. Довнар-Запольський, Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах, т. I, К., 1901, стор. 275—276.

² S. Piekarczyk, Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w., Warszawa, 1955, стор. 38—39.

коли міста Речі Посполитої внаслідок розвитку продуктивних сил відчули потребу в подібному праві, воно уже існувало в сусідніх країнах, і міста прийняли його як зразок, але в процесі життя норми магдебурзького права в Польщі та на Україні зазнали змін відповідно до місцевих обставин і традицій. Таким чином, магдебурзьке право на Україні не можна вважати чимсь штучним, насадженим зверху без внутрішньої потреби. Але наслідки його мали як позитивну, так і негативну сторони.

В містах, наділених привілеями магдебурзького права, існував магістратський уряд. Він ділився на:

1) раду, радецький уряд, що складався з райців (радців) на чолі з бурмистром, і

2) лаву, лавничий суд, що складався з лавників (присяжних) на чолі з вйтом. Рада з бурмистром була вищою владою по відношенню до лави. В ухвалі про порядок судів і справ міських згідно з магдебурзьким правом у Польській короні значилося, що «бурмистр і рада мають раз на тиждень або і більше, в разі потреби, сходитися в ратуші, радити про добро громади і запобігати шкоді, лагодити і розсуджувати різні суперечки, вживати заходів, щоб їжа і напої в місті не були занадто дорогі. Продавців, які порушують накази, райці повинні карати. Крім того, вони мають наглядати пекарів, різників і шинкарів, запобігати шахрайству в мірах і вазі під час продажу товарів, дивитись, щоб корці та інші міри мали на собі міський знак... Рада повинна попереджати сварки у місті, боронити від кривд сиріт і вдів, не дозволяти і викорінювати шкідливі і безчесні гри — карти, кості тощо. Кожного року рада має складати рахунок з усіх міських прибутків перед старшими і визначнішими з громади..., що старші ухвалять, інші повинні сповняти»¹.

У засіданнях вйтівського уряду брали участь і лант-вйти, що відали справами того повіту, в який входило місто. Кількість райців і лавників залежала від величини міста. Звичайно їх було по 2—3 чоловіка. Здебільшого засідання обох частин магістрату не розділялись. Вони разом вирішували як судові, так і адміністративні справи. Лантвйт, бурмистр і вйт мали в своїх руках

¹ «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 40—41.

«ні заради дарів, ні з примусу, ні внаслідок приятельських або родинних стосунків, ні внаслідок страху, гніву, ненависті або якоїсь іншої причини»¹.

В XVII ст. Рада 40 мужів складалась з тих же привілейованих представників міської верхівки і разом з останньою робила всілякі зловживання. Міських багатіїв і шляхту приваблювали міські посади як джерело наживи, через це, за винятком окремих періодів, коли ці посади внаслідок війн або пошестей не давали прибутків, міщани і шляхта боролись за оволодіння ними.

Бурмистри, війти та інші члени уряду, як міські, так і гродські, мали значні прибутки від суду, оскільки не хетували хабарами і присвоєнням частини штрафних сум. Нерідко можна було відкупитись навіть від кари за вбивство. Так, на гродському уряді в житомирському замку двом братам, які вбили шляхтича, було даровано життя з умовою, що вони сплатять штраф в 12 тис. злотих і 2 роки та 24 тижні відсидять «на дні вежі». На це погодився і брат вбитого, якому була також сплачена певна сума. В тих випадках, коли засуджені, не встигнувши сплатити штрафу, померли, за них це мали зробити родичі, що і обумовлювалось спеціальним пунктом в судовому акті. Таким же чином могли розв'язуватись й інші справи².

Особливо прибутковою була посада війта. В XVII ст. вона стала в Речі Посполитій привілеєм шляхти. Що це було так і на Правобережній Україні, видно з документів. В люстрації 1665 р. описано летичівське війтівство, що знаходилось в містечку Летичові, яке разом з с. Кримчиським належало шляхтичу Яну Красницькому. Війтівство це складалося з:

- 1) будинку в місті;
- 2) 4-х ланів ріллі;
- 3) млина на р. Ольшанці;
- 4) луків на р. Ольшанці;
- 5) урочища з поселеннями Гербановим і Волцирмою;
- 6) третього гроша з усіх міських доходів;
- 7) третього каменя лою з різницьких яток;

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 43, арк. 20—25.

² ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—22373, 22379.

Так феодальна держава, з її системою феодальних надань шляхті, сприяла занепаду міської організації, перетворюючи її у органи влади феодалів. Якби українські міста були на вищому етапі економічного розвитку, вони могли б чинити опір цій практиці. Ми спостерігаємо, як протягом багатьох десятиліть життя місце самоврядування, захищаючись від тиску шляхти і магнатів. Війтівства стали шляхетським привілеєм насамперед у великих королівських і магнатських містах, саме в тих містах, в яких засилля іноземного елемента ослабило розвиток міського бюргерства. Легко зрозуміти, що проникнення шляхти в уряди цих міст ще більш ускладнювало становище. Міста намагалися залишити за собою право на заміщення посади вїйта, але в цій боротьбі влада вїйта могла в кращому випадку перейти до рук представника аристократичної верхівки міста, яка прагнула і нерідко домогалась нобілітації.

Легко зрозуміти, що вїйт-шляхтич не раз повинен був займати позиції, протилежні інтересам маси міщанства. Але по менших містах, де вїйтами здебільшого через скромне утримання залишались ще міщани, існувала до певної міри єдність міщан і уряду перед лицем старостинської або дідичної влади. В 1701 р., наприклад, міщани м. Олика разом зі своїм вїйтом і бурмистрами виступили на захист «пашквілянтів», що наважилися висміяти житомирського адміністратора Івана Вигуру¹. Спільний виступ міщан зі своїм вїйтом проти шляхти мав місце в 1704 р. в містечку Багриновці². Нічого подібного, як правило, не було по великих містах. Тут вїйта і поспільство розділяли непримиримі суперечності соціального і економічного порядку. В цих містах не припинялась боротьба за вїйтівства. В 1703 р. в кам'янськ-подільському уряді розглядалася скарга лавника Василя на бурмистра Михайла. Бурмистр, як говорився в скарзі, наїдпитку пропонував надати йому кам'янець-подільське вїйтівство, за що обіцяв забрати у вірменського магістрату поселення Кормілець. Як з'ясувалося на суді, лавник Василь на це заявив, що він сам буде вїйтом, у відповідь на що бурмистр залив очі лав-

¹ «АЮЗР», ч. V, т. 1, стор. 189.

² «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 615—617.

нику медом¹. Справи про боротьбу багатих міщан, претендентів на високі посади, не становили в цей час винятку. Серед членів магістрату як засіб для досягнення мети практикувались хабарі і підкуп.

Міська керівна верхівка дуже часто діяла заодно з шляхтою на шкоду масі міщанства. Бажання урівнятися в правах з шляхтою змушувало міську аристократію шукати підтримки і союзу з нею, іти на різні поступки в питаннях, які боляче зачіпали інтереси ремісників і купецтва. Крім того, міська урядова верхівка і сама наживалася за рахунок трудового населення міст. Яскраво змальована картина безчинств урядової верхівки м. Кам'янця-Подільського в скарзі міщан, яку розглядала королівська комісія в 1665 р. Міщани польської юрисдикції скаржилися на великі зловживання райців, що привласнювали і витрачали міські гроші без згоди посапільства, привласнювали речі, віддані міщанами до ратуші в депозит, наприклад купецьке сукно. Райці і бурмистри порушували всі правила міського управління. Вони не скликали засідань уряду, які належало проводити три рази на тиждень, і не з'являлися в ратушу взагалі, а прислали ключі від ратуші. Коли «якась кривда станеться убогому чоловікові, — говорилося в скарзі міщан, — жодний з райців не хоче про це знати і вступатися за бідного. Більше того, самі райці, де тільки можуть, грабують убогих людей, від чого у посадитих серце болить, і, можливо, всі вони розповзуться світ за очі». Урядова верхівка привласнювала міські прибутки, продавала «пляци в місті», не порадившись з міською громадою, а «гроші на свої потреби обертала».

Присягу, яку кожний новоприбулий повинен був приносити в ратуші на людях, райці «всупереч праву» самі приймади за гроші у них же в домах. Укріплення міста не ремонтувались вже цілий ряд років. Чопове, яке король дозволив міщанам не сплачувати, урядовці продовжували збирати на свою користь з усіх шинків.

Бурмистри, а також «міські слуги» внаслідок недогляду райців брали гроші за звільнення окремих міщан від сторожі. «Нестерпна кривда чиниться убогому чоловіку. — закінчували свою заяву міщани, — ко-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 47, арк. 197.

ли пани радні, караючи міщан, ув'язнюють їх разом із справжніми злочинцями»¹.

Наведена скарга відбиває загальну картину взаємин між міським поспільством і керівною верхівкою. Становище в містах відбивало картину життя держави взагалі. Юрій Крижанич, який був обізнаний з умовами життя в Речі Посполитій і на Україні в другій половині XVII ст., так охарактеризував їх: «У ляхів нема єдиного порядку в державі, піддані не бояться ні короля, ні суду. Кожному, хто сильніший, не трудно скривдити бідного так само, як ведмедю вбивати слабшого... Таку ведмежу розбещеність ляхи звать шляхетськими вольностями... В жодній державі таких звірячих вольностей немає»².

В 1672 р. турки загарбали частину Поділля разом з його найбільшою фортецею — Кам'янцем-Подільським. Легковажність і відсутність відповідальності відчувається в реляціях шляхти з приводу поразки під Кам'янцем. «Комендант стражі в Руській брамі», член міської ради написав свою реляцію королю у віршах³, очевидно, не вважаючи, що обставини для пійтських вправ непідходящі. Частина населення міст, які опинилися під турками, втекла на Волинь, в Галичину та інші райони України.

Безпека країни займала другорядне місце в інтересах шляхти, яка всіляко намагалась перекласти свої обов'язки щодо цього на уряд⁴.

Відомий польський дипломат Станіслав-Казимир Бенювський писав у 1676 р. про внутрішній розклад Речі Посполитої: «Нема борців за державу, всі стоять лише за себе»⁵. Становище, яке ми спостерігаємо на Україні, підлеглий Польщі, було по всій Речі Посполитій. Чужі війська безперервно або окупували край, або проходили через нього, що був для них «заїжджою корч-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 43, арк. 16—18 зв.

² С. А. Белокурров, Юрий Крижанич в России, «Чтения в императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете», 1903, кн. 2, отд. III, стор. 89.

³ «Kwartalnik Historyczny», rocznik I, Lwów, 1887 „Recenzje i sprawozdania“, стор. 354—355.

⁴ ЦДІА УРСР, 11, Житомирський гродський суд, кн. 15, арк. 82.

⁵ «АЮЗР», ч. II, т. 2, стор. IX.

мою»¹. Польська ж шляхта, яка сама була винна в цій беззахисності, обвинувачувала міста у зраді. Розправляючись з міським населенням, вона начебто змагалась в жорстокості з турками і татарами, від яких не могла оборонити країну. В 1674 р. коронний гетьман Собеський писав серадзькому підчашому про необхідність відбити загарбані турками міста Костянтинів, Летичів, Бар, Хмільник, Вінницю, Браїлів, Шаргород та інші, попереджаючи, що якщо міста при цьому не подадуть шляхті допомоги, розправитися з ними так, «щоб і пам'яті від них не залишилось»². Міські посади, що були вигідні і почесні в мирний час, ставали невідгідними, коли місто захоплював і грабував ворог. Тепер посада в міському уряді була навіть небезпечна. Частішали випадки розправи над старостинськими і міськими урядовцями. Перепадало і родичам урядовців. Так, у 1694 р. козацький сотник в м. Димері жорстоко висік сина димерського війта. В містечку Межирічі шляхта вбила возного³. Часом козаки та міщани розправлялися з членами міського уряду за те, що ті виконували накази замка і вимоги шляхти.

Внаслідок саме таких причин в другій половині XVII ст. частішали випадки недбайливого виконання своїх обов'язків міськими урядовцями і навіть їх втечі з міст. Сприяв цьому чим далі, тим більше факт втручання в міські справи шляхти і королівських урядовців. Старости розпоряджались долею міщан настільки безцеремонно, що могли ув'язнювати не лише рядових міщан, а й членів магістрату: війта, бурмистрів. Ці порядки поширювались навіть на міста з магдебурзьким правом.

Традиційна фраза, яка виголошувалась при наданні місту магдебурзького права: «Надаємо місту право німецьке, і звільняємо його від всякого суду, влади і звичаю польського, литовського і руського, і намісникам нашим, урядникам і суддям, забороняємо на завжди в це право втручатись і міщан до свого суду притягати», — наприкінці XVII ст. стала формальністю.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 2, М., 1936, стор. 10.

² «Акты ЮЗР», т. XI, стор. 381—383.

³ ЦДІА УРСР, ч. 2, Київський гродський суд, кн. 6, арк. 240—242, 465—467.

Виборні магістратські чиновники й самі не довіряли ввіреній їм владі і відчували, що суспільство так само не покладає на неї надій. Внаслідок цього обрані члени магістрату часто відмовлялись під всякими приводами від дорученої їм справи. Так, залишивши вїтївство, втік з міста Кам'янця-Подільського вірменин Пірсадович. Не маючи наміру повертатись, він пробував щастя у Львові, Любліні і просився в Станіславі на вїтївство, але потім передумав і повернувся з наміром зайняти своє старе місце. Дорікаючи Пірсадовичу, члени ради говорили: «Навіть їх милості шляхтичі, якби їм було погано в місті Кам'янці і вони б виїхали, то назад уже не повернулися б»¹.

У 1698 р. ковельський магістрат в присутності намісника лантвійта, квартального бурмістра, райці, лавника, цехмістрів шаповальського, римарського, різницького, гарбарського цехів і всієї братії вищеназваних цехів, а також славетного Тудора Турка, цехмістра пивоварського цеху, з братією виніс рішення позбавити честі лавника Павла Дашинського за те, що він утік з міста, порушивши присягу. Цим же рішенням були позбавлені права займати коли-небудь міські посади і нащадки Дашинського².

В 1705 р. кам'янець-подільські вірменські судді зазначали, що частішають випадки, коли їх колеги чинять проти совісті і присяги і відмовляються виконувати свої функції. Міський уряд в таких випадках, як міру покарання застосовував штрафи³.

В документах згадуються випадки втеч з міста шафарів — управителів господарством міського уряду. Цей факт стане зрозумілим, якщо взяти до уваги обов'язки і умови праці шафаря. Він відповідав за всі прибутки, витрати і розрахунки міського уряду, щоб було менше зловживань. На початку XVIII ст. в Кам'янці-Подільському шафарю визначили 20 злотих на рік з умовою, щоб кожний з панів-райців, а також вїтг до прибутків не мали відношення. Шафар же повинен був у кінці року звітуватись за свою роботу⁴. Потрібно сказати, що в умовах того часу шафар аж ніяк не міг

¹ «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 263—264.

² Там же, стор. 171—172.

³ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 46, арк. 134.

⁴ Там же, кн. 50, арк. 42 зв.

запобігти втручанню в його справи ні шляхти, ні членів уряду. Він часто не міг не тільки справитись зі своїм дорученням, а й мав матеріальні втрати на цьому. Шляхта в зв'язку з цим нехтувала цією посадою. Уряд і міська громада наділяли обов'язками шафара простих міщан, часом цілу групу. Ще перед війною в Ратному на Волині шафар — місцевий коваль — скаржився на своїх колег, також шафарів, за те, що вони не виконують своїх обов'язків і їздять десь, «своїх прибутків шукаючи», а весь тягар шафарських обов'язків лягає на його плечі. Внаслідок цього у коваля в рахунках утворилась плутанина і непорядок, які усунути він сам не міг¹.

Певний занепад в ряді міст системи міського управління і нехтування урядовців своїми обов'язками виявилися також і в тому, що вони почали недбало виконувати заведені здавна формальності, не дотримувалися традиції, звичаїв, не одягались відповідно. В 1710 р. Рада 40 мужів вірменського кам'янецького магістрату звинуватила члена магістрату Хому Богдановича в тому, що він вчасно не відростив вуса згідно з зобов'язанням, даним ним при вступі на уряд. За цю провину на Богдановича було накладено штраф². Як видно, вуса були обов'язковими для члена магістратського уряду.

Наведені факти змушують думати, що під кінець XVII ст., а можливо, і раніше на Правобережній Україні в міському самоуправлінні помічаються ознаки кризи. Причини цієї кризи слід шукати, по-перше, в захопленні керівних позицій в місті шляхтою, зокрема представниками адміністративної системи управління краєм — воеводами, підвоеводами, старостами, підстаростами, державцями, бургграфіями і т. д., і, по-друге, у відсутності безпеки в країні, в розоренні і окупації значної території Правобережної України турками.

Так виглядали на Правобережжі в другій половині XVII ст. уряди міського самоуправління. Ми бачимо на конкретних прикладах, як дві системи управління суперечили одна одній і як більш сильна система шляхетського управління неухильно прагнула до підкорен-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 32, Ратуша м. Ратне, кн. 2, арк. 33.

² «АЮЗР», ч. V, т. 1, стор. 241—242.

ня своєму контролю не лише діяльності міського уряду, а й взагалі всього життя міст.

У тісному зв'язку із залежністю міст і міських урядів від влади феодалів знаходилась і наявність по містах численних груп населення, що не підлягало міській владі. Такі групи становили юрисдикції тих установ або осіб, які брали на себе патронат над підданими. Існували «юридики» монастирські, костельні, церковні, королівські, шляхетські та інші. Відомо, що в 1629 р. у Володимирі-Волинському жителі, підвладні місту, сплатили податок з 349 димів, підвладні архієрею — з 52 димів, костюлу — з 23, ордену домініканців — з 5, М. Іваницькому — з 7, Яну Граєвському — з 3, Петру Лащу — з 3, шляхтичу Андрію Мисівському — з 3, Лагодовському — з 21, Михайлу Оранському — 1¹. Цим переліком не вичерпувались всі юридики міста. Були там, очевидно, міщани, підлеглі юрисдикції замку, єврейській та іншим національним юрисдикціям. Не менш строкату картину підлеглості населення становив Луцьк. Згідно з даними подимного перепису 1662 р., Луцьк ділився на юрисдикції королівську, міську, луцьких прелатів «та інші різні юрисдикції»². На кілька національних юрисдикцій, а також ще цілий ряд духовних і світських юрисдикцій ділилось населення Бара³, Кам'янця-Подільського, Летичева та інших міст.

Практика була така, що в одному місті не лише групи міщан перебували в різному підданстві, а й окремі особи. Шляхта, беручи під свою опіку окремих міщан, звільняла їх таким чином від усіх або від багатьох обов'язків щодо міста. В знак такої опіки шляхтич дозволяв міщанинові вивісити на своєму будинку його шляхетський герб⁴.

Аналогічну картину поширення системи юридик виявили дослідники і в містах Західної України. Так, крім міської юрисдикції, в м. Дрогобичі у XVIII ст. існували ще юрисдикції церкви Св. Юри, конвенту кармелітів та 7 окремих общин, зі своїми війтами на передмістях. Війтівська гора і Звариче, а також Єврейський лан

¹ О. Баранович, *Залюднення України перед Хмельниччиною*, I, стор. 75—88.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 112—145.

³ AGAD, LRDK, dz. I, VI, B. 5, 1, ark. 214—215 зв.

⁴ «Akta Grodzkie i Ziemskie», t. X, № 4682, стор. 28.

ресам інтересів міст. Але питання про те, чи відігравали юридики тільки негативну роль, ще не вирішене. Г. А. Яценко твердить, що система юридик відіграла роль «в основному» негативну¹. Отже, він не виключає окремих і позитивних сторін цієї інституції. Справді, спостереження, навіть досить поверхові, говорять про те, що часом в ситуації, яка склалася на Україні в другій половині XVII ст., юридики використовувались ремісниками і торговельним населенням для того, щоб позбутися непосильних тягарів, які на них накладали представники уряду і феодала. Вони переходили під опіку таких осіб і урядів, які могли їм забезпечити більшу свободу дій. В результаті на території юридик більш успішно розвивались ремесло і торгівля.

В умовах, коли всевладдя шляхти і магнатів гальмувало розвиток міської промисловості і торгівлі, а тягар податків і шарварків не давав міському жителю розвивати своє ремесло або торгівлю, юридики свідчать про труднощі соціально-економічного розвитку України. Приблизно такої ж думки щодо оцінки ролі юридик в містах дотримується ряд польських вчених і в тому числі І. Мазуркевич. Він вважає, що не можна обмежитись лише вивченням негативних рис юридик, і приєднується до тих вчених, які до позитивних наслідків юридик відносять заселення «пустих місць» і знищення феодальної регламентації міського життя, тобто виконання ролі антифеодальної сили².

Для підтвердження вищезгаданих положень можна навести приклад, коли в 1702 р. на шляхетському сеймику Подільського воеводства розглядалася справа про численні випадки торгівлі і шинкування міщан під юрисдикцією шляхти³. Як витікало із справи, дана ситуація була вигідною і для міщан, і для шляхти.

В «Історії Польщі», виданій Польською академією наук, з приводу ролі юридик говориться, що вони були суспільно і господарчо необхідні в умовах, коли «прогнилі міста утруднили ріст продукції» і що вироб-

¹ Г. А. Яценко, назв. праця, стор. 95.

² J. Isajewicz, назв. праця, стор. 151.

³ «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 432.

ництво знайшло в юридиках місце для розвитку¹. Я. Ісаєвич твердить, що таким чином заслуга розвитку міст приписується феодалам. Він вважає, що розвиток міст у формі підлеглих феодалам юридик був явищем негативним².

Однак, проголосивши ряд положень на захист «традиційної точки зору» на роль юридик, Ісаєвич зауважує, що дальші дослідження, які, безперечно, слід продовжити, можуть показати й інші сторони юридик³.

Проте картина становища міст на Правобережжі була б дуже однобічною, якби відзначити лише трудні умови життя. Необхідно пам'ятати, що не все Правобережжя постраждало від татарських нападів у однаковій мірі, не всі міста, зазначені в документах як «пусті», були справді такими. Факти свідчать про те, що збезлюднені поселення через кілька років, а часом і протягом одного року знову заселялись. На місце тих, хто залишив село або містечко, приходили люди з інших сіл і міст. Відбувалась велика міграція населення, і зокрема в межах одного воєводства або навіть повіту. Коли в Овруцькому повіті ще під час визвольної війни в м. Лугині залишилися пустими 123 хати, то незабаром в 46 з них уже жили якісь «прийшли люди»⁴. Здебільшого в селах і містах було населення, але це були або слобожани, або настільки розорені й убогі люди, що представники влади, які робили ревізії маєтків з метою оподаткування населення, словом «пусте» фактично відзначали, що в поселенні немає з кого збирати податок. В таких випадках шляхта, подаючи відомості про свої маєтки, хоч і вживала слова «пусте село», «пусте місто», по суті, не вводила в оману державний скарб. Власники маєтків не могли подекуди приступити до збирання податку з підлеглого їм населення або змусити його до виконання будь-яких повинностей. При першій загрозі населення маєтку знімалось і зникало, а на його місце приходили згодом інші, які залишались тільки на умові «слободи». Виходило так, що мав пан «підданих» і не мав, бо не міг скористатися з свого панського права.

¹ «Historia Polski», t. I, część II, Warszawa, 1957.

² J. Isajewicz, назв. праця, стор. 153.

³ Там же, стор. 154.

⁴ «АЮЗР», ч. VII, т. I, стор. 466—470.

Переходи з маєтку в маєток на «слободи», а також перехід окремих людей під протекцію багатих і знатних осіб не припинявся і на початку XVIII ст. Зокрема, про це свідчить інвентар маєтків Потоцьких на Правобережжі 1705 р.¹

Дослідниця поміщицького господарства на Правобережжі у XVIII ст. В. О. Маркіна наводить факт, коли, згідно з інвентарем 1717 р., в Меджибізькій волості, що належала феодалам Синявським, третина населення (близько 800 сімей) були новоосілими, а через 10 років тут уже знову було в бігах 400 сімей².

Поряд з втечею населення з сіл на «слободи» протягом всієї другої половини XVII ст. маса утікачів приходила в міста, а також переходила з міста в місто. Особливо ця міграція міського населення відбувалась з малих містечок, слабких економічно і урізаних в правах. Наближення становища цих містечок до становища сіл і викликало цю характерну для феодально залежних селян форму боротьби. Часом кількість зайшлих перекривала кількість утікачів, часом навпаки. Але люди весь час жили, як на бівуаку. Потрібно відзначити, що міські уряди при розгляді справ про утікачів відмовлялися здебільшого їх видавати під різними приводами. Головним аргументом було те, що шляхтич, мовляв, не може довести, що втікачі, на яких він претендує, є «дідичними»³. Зацікавлені в збільшенні населення, власники міст також не видавали зайшлих. Це була стара практика, як і сама форма боротьби населення з феодальним визиском. Ще перед визвольною війною провадилися численні процеси про утікачів. Зокрема, довго велося слідство з приводу втечі селян зі шляхетського маєтку Кобильні в містечка Городок і Стрижівку, що також належали шляхті. Одночасно на вільне місце в Кобильню та містечко Кохайгородське, яке належало тому ж шляхтичу, що і Кобильня, прийшли люди з містечка Бабина⁴. До речі, згадана форма антифеодального протесту простежується на протязі

¹ ЦДІА УРСР, ф. Потоцьких, № 49, спр. 462, арк. 5—6.

² В. А. Маркіна, Магнатское поместье Правобережной Украины во второй половине XVIII в., К., 1961, стор. 99.

³ ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. I, арк. 210—210 зв.

⁴ Ц. Нейман, Старая Брацлавщина и ее люди, «К. С.», 1889, VI, стор. 117.

і всієї другої половини XVI ст. Д. Л. Похилевич наводить підрахунки, згідно з якими з XV по XVIII ст. було винесено 50 сеймових ухвал про утікачів від поміщиків. «Велика держава, — каже він, — з численними вольностями на місцях в умовах, коли самі феодалі не нехтували нічим для заповнення селян, не могла ефективно боротися з утікачами»¹.

Напрошується висновок, що протягом значного періоду, і зокрема в другій половині XVII ст., населення широко використовувало можливість одержання слобід. Як тільки кінчалися роки «волі», люди йшли на нові місця, часто в межах одного воєводства і навіть одного повіту. Оскільки втечі набрали масового характеру, кожний шляхтич і магнат, будучи сьогодні потерпілим внаслідок втечі «підданих», завтра сам порушував урядовий наказ, приймаючи втікачів від іншого шляхтича. Про те, що саме так стояла справа, говорить багато прикладів. Так, на вимогу адміністратора м. Чорнобиля видати 13 селян, що втекли з Чорнобильської волості з «усією своєю субстанцією», тобто з сім'ями і майном, на слободу в Луб'янку, адміністратор слободи відповів, що має панський наказ ні в якому разі не видавати втікачів, бо якби він став видавати людей «на убожше життя», то люди на слободах підняли б велику тривогу². Отже, власники маєтків боялися залишитись без людей, які готові були кожної хвилини підняти і піти геть.

Значна кількість людей втекла на Лівобережжя, але і звідти, хоч і в меншій кількості, також час від часу приходили люди, коли там пспільству починала загрожувати небезпека погіршення становища.

Масовий характер міграції населення і відчутні результати її в плані пом'якшення становища трудящих міст, пільги і слободи говорять про те, що це не був пасивний опір людей, несвідомих своєї мети. Звичайно, це була лише одна з тих багатьох форм боротьби, яку вело населення Правобережжя і в тому числі міщанство. Міщан Правобережжя не залишала мрія про

¹ Д. Л. Похилевич, О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве, «Ученые записки Ярославского государственного педагогического института», 1945, вып. VII, История, стор. 7, 17.

² ЦДІА УРСР, ф. 15, Овруцький гродський суд, кн. 2, арк. 505 зв. — 506 зв.

життя без феодалів. Овруцький бурмистр Гараська Москаленко висловив це так: «Прийде незабаром час, і я заміню в місті і короля, і шляхту, і гетмана, і старосту. Для нас нишити шляхту — справа не нова». При розгляді справи виявилось, що погляди бурмистра поділяли і міщани¹.

Дослідження всього комплексу боротьби міщан за соціальне і національне визволення не входить в наше завдання. Але потрібно відзначити найбільш важливу і характерну рису цієї боротьби — прагнення до возз'єднання України з Росією. В цьому виявилась певна закономірність історичного процесу, оскільки це була боротьба за існування не тільки міст і міщанства, а й всього народу в цілому як нації, що формувалася. Підтвердженням цього є численні факти, зокрема оголошення себе населенням окремих міст підданими російського уряду².

В 90-х роках XVII ст. Фастів з рядом міських і сільських поселень аж до «литовського кордону» становив фактично окрему державу в державі на чолі з козацьким полковником С. Палієм і старшиною. Тенденція керівників і населення цієї «держави» до возз'єднання з Лівобережжям і Росією та приплив на цю територію населення, що тікало від шляхти, красномовно свідчить про напрям народної боротьби³. Данило Братківський, що брав участь у боротьбі населення Правобережжя, склав відозву до православних із закликом до боротьби проти шляхти. Він був зв'язаний з Палієм і діяв з

¹ «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 44—45.

² ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 851, арк. 1—3; «Акты ЮЗР», т. V, стор. 151—152; «Памятники, изданные Киевской археографической комиссией», т. IV, отд. 3, стор. 455.

³ Г. Я. Сергієнко в кандидатській дисертації «Народна боротьба на Правобережній Україні за визволення з-під польсько-шляхетського гніту і возз'єднання з Росією в кінці XVII і на початку XVIII ст.» (К., 1960), використавши ряд нових документів, переконливо показав значення держави Палія з центром у Фастові в процесі боротьби населення Правобережжя за возз'єднання. Цьому ж питанню присвячені і такі праці Сергієнко, як «До історії визвольної боротьби на Правобережній Україні у 80—90-х роках XVII і на початку XVIII століття» («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 1), «Семен Палій (До 250-річчя з дня смерті)» («Український історичний журнал», 1960, № 1), та ін.

ним заодно¹. Відомі також зв'язки населення різних міст з Палієм².

Свідченням невмирущих сил народу був і той факт, що до кінця XVII ст. не припинявся процес містобудівництва. Коли документи називають зруйновані і спустошені міста на Україні в той або інший рік XVII ст., це не значить, що через пару років вони не могли бути уже більш-менш заселені і відбудовані. В 1678 р. в результаті падіння Чигирин і проникнення загонів турків і татар аж до Києва спустіли міста з цілими округами: Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Мошни, Драбівка, Жаботинь, Ржищів та інші. Але пройшло кілька років, і життя в цих містах відновилося.

Протягом другої половини XVII ст. частина міст перебувала в руках козаків. Шляхта при нагоді з дикою жорстокістю розправлялась з такими містами. Так, король Собеський в 1678 р. зруйнував полкове козацьке місто Брацлав, жителі якого відмовились визнати польську владу. Однак після кожного нового спустошення і знелюднення незабаром знову поверталось старе населення і надходило нове. Доводиться лише дивуватись тим життєдайним силам, які жили в надрах українського народу і надавали йому змогу відновлювати багато з того, що, здавалось, назавжди обернулося в руїни і попіл. На попелищах старих міст виростали нові, гинули й знову піднімались, як казковий фенікс. Взяти хоч би місто Студеницю на Поділлі, яке в 1633 р. захопили і спалили турки. В 1659 р. Студениця вже знов була добре укріпленим містом. За податковими документами, в ній нараховувалось 55 димів і 5 корчем. В 1664 р. волоський полковник з загоном «висік» Студеницю, Жванець та інші села і міста аж до Кам'янця-Подільського³. Але мандрівник Ульрик Вердум, який був у Студениці на початку 1672 р., спостерігав у місті вже жваву торговельну діяльність. В 1672 р. жителі міста брали участь в повстанні, очоленому Самусем та Палієм, а коли повстання було придушене, рятуючись від жорстокої розправи, втекли у Молдавію. Тоді ж таки

¹ «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 464—465, 483—484.

² Там же, стор. 501—503.

³ ЦДАДА, ф. 229, Малоросійський приказ, стовп. 61, ч. 2, арк. 269—270.

місто опинилось в руках турків. У 1699 р. місто було звільнене, але незабаром його відвідала не менш страшна і люта гостя, ніж іноземний ворог, — чума. І так ще не раз занепадала Студениця, гинула і знову вставала із попелищ¹.

З трудом і поволі заселялася після татарських пожегів Біла Церква. Але в другій половині XVI ст. сюди стікається багато поkozаченого населення. В 40-х роках XVII ст. ревізія замка відзначила наявність у місті близько тисячі жилих будинків². Стояла ж Біла Церква на самому Чорному шляху. Вона здавна була тут, як маяк серед степу, що сигналізував жителям інших сіл і міст про наближення татар. А татари, як каже сучасник, «заглядали сюди, наче собаки на кухню». Після довгої і кровопролитної боротьби за Білу Церкву між Дорошенком і його прихильниками, з одного боку, і польською шляхтою — з другого, вона стояла знесилена і майже збезлюднена. Проте наприкінці століття разом з іншими містами Правобережжя Біла Церква почала знову підніматись і набирати сил для нових випробувань і дальшої боротьби.

Місто Малин, як і велика волость, яка уже в XVI ст. нараховувала понад 20 сіл, було сильно розорене під час воєнних дій XVII ст. і стало називатися селом. В кінці століття населення Малина «пішло за Дніпро». Але у XVIII ст. тут знову вже жили люди³.

Прикладом живучості не тільки міст, а й взагалі поселень того часу може бути історія Білилівки Бердичівського повіту на р. Роставиці. В свій час вона багато разів спустошувалась татарами. Кожного разу, як татари йшли зі степу, наче вісники нещастя, прибігали сюди налякані ордою табуни диких коней. В зв'язку з цим і виникла назва однієї з околиць Білилівки — Стіло диких коней. Глуха звістка говорить, що колись, до татарських наїздів, Білилівка була містом і в ній стояло «сорок сороков» церков. У 1483 р. Менглі-Гірей всю Київщину і в тому числі Білилівку перетворив у пустиню. В кінці цього ж століття на місці старої Бі-

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 511; A. Przewdzieski, Podole, Wolyń, Ukraina, t. I, Wilno, 1841, стор. 81; М. Ткаченко, Гуманщина в XVI—XVII вв., К., 1927, стор. 4—5.

² «Sprawy i rzeczy ukraińskie...», стор. 165—166.

³ «АЮЗР», ч. VI, т. 1, стор. 208, Додатки; «SGKP», t. VI.

лілівки було осаджене нове містечко під назвою Білілів, або Роставиця (від назви річки). В 1607 р. знову прийшли вороги і розорили поселення. Минуло кілька років, життя в ньому відновилося, але в 1612 р. татари, як красномовно свідчать джерела, ще раз «обернули містечко у перину». Минуло ще 15 років, і знову документи відзначають на місці старої і багатостраждальної Білілівки існування містечка. В ньому було кілька церков, будинки для подорожніх і мандрівних ченців; католики відбудували тут ненависні міщанам-українцям костьоли. На ринку вирувала торгівля, відбувались ярмарки, працювали в своїх комірках-майстернях ремісники. В період визвольної війни населення Білілівки приєдналось до повсталого селянства. В 1651 р. містечко знаходилось в руках покозаченого населення. Коли шляхта знову опанувала ним, вона застала тут багато всякого добра, збіжжя, птиці тощо. Через деякий час містечко підупало і поступово перетворилося на село, а на початку нового століття тут уже вирувало життя, щороку відбувались двотижневі ярмарки¹.

Подібна і історія Білгорода на Київщині, який згадується в літописах вже під 910 роком, та багато інших міст і сіл.

Отже, коли джерела розповідають нам про загибель численних міст і сіл внаслідок татарського або якогось іншого нападу, необхідно сприймати ці повідомлення з певним критицизмом. Відносна примітивність будівель того часу, сприяючи досить легкому знищенню міста, разом з тим дозволяла і досить швидко відбудувати його. Цей факт відзначає і В. О. Романовський щодо лівобережних міст².

Населення міст і сіл протягом століть зуміло максимумально пристосуватись до своїх винятково трудних умов життя, про що свідчать хоч би факти святкування великодня в лісі поруч з татарськими грабіжниками, а також торгівлі в обложеному ворогом місті³.

Все це говорить про те, що в жахливих умовах існу-

¹ «SGKP», т. I, стор. 190—192.

² В. А. Романовский, Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х годах XVII века, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, стор. 12, (ДБЛ, відділ рукописів).

³ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 42, арк 168 зв.

вання правобережних міст у другій половині XVII ст. мав місце не лише процес руйнування. Життя народу не припинялось: крізь руїну і спустошення з непереборною силою пробивалась вічно жива творча енергія народних мас. Цей процес відродження був одним з проявів ролі трудящих мас як творця історії. Села виростали в містечка, містечка — в міста. Сумні слова стародавнього польського поета — «мають міста свої кладовища і, мов люди, гинуть; люди кінчають смертю, а міста — руїною» життя спростовувало в тому відношенні, що міста, як уже говорилося, вставали з попелищ і руїн, щоб жити знову.

МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На відміну від децентралізованої і ослабленої Польщі Росія в XVII ст. була найбільш могутньою централізованою державою на сході Європи. Ще в XV—XVI ст. «російський народ у тривалій і самовідданій боротьбі з татаро-монгольськими та іншими іноземними поневолювачами подолав феодальну роздробленість, відстояв свою національну незалежність і створив могутню централізовану державу»¹.

Звичайно, що подолати опір феодальної знаті не можна було б без відповідного рівня розвитку міст і міщанства. Саме міста становили ті ланки, які зв'язували країну в одне економічне і політичне ціле. Спираючись на дворянство і міста, російський уряд неухильно провадив свою політику зміцнення державної влади. В XVII ст. в Росії була підірвана економічна основа феодальної відособленості.

В Російській державі ніхто не наважився б заявити подібно до польського магната, що він в своєму маєтку почуває себе «як цар в своїй країні». Все підлягало верховній владі.

Відмінність внутрішнього ладу Росії від внутрішнього ладу Польщі обумовила і численні відмінності в становищі лівобережних міст. В той час як на Правобережжі ми спостерігаємо процес присвоєння міст фео-

¹ «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648—1654)», К., 1954, стор. 21.

далами, на Лівобережжі подібне явище могло мати тільки тимчасовий і дуже обмежений характер. XVI—XVII ст. в історії Росії були періодом визволення міст від феодальної залежності і перетворення їх в «государеві» міста-посади¹. Не випадково цей процес збігся з початком процесу формування загальноросійського внутрішнього ринку, бо обидва вони мали спільну основу — розвиток в надрах феодалізму елементів буржуазної формації. На XVIII ст. припадає уже процес формування російського абсолютизму, початки якого були закладені ще в XVII ст. Відомо, що абсолютна монархія є компромісом між дворянством і буржуазією². В зв'язку з цим важливо пригадати, що XVII ст. було початком формування української національності. Прагнення до створення української державності проявилось під час визвольної війни³. Але це був запізнілий і слабкий в своїй економічній основі розвиток. У Західній Європі він почався ще з IX ст. «Тенденція до створення національних держав, що виступає дедалі ясніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»⁴. Міцна королівська влада в загальній плутанині феодального часу всюди була, як каже Енгельс, «прогресивним елементом..., представницею порядку в безпорядку, представницею нації, що утворювалася, на протилежність роздробленню на бунтуючі васальні держави»⁵. В Польщі слабкість королівської влади не могла ліквідувати цей «безпорядок» феодального ладу. Що ж до України, то напруження всіх її сил в роки визвольної війни не вистачало ні для того, щоб повністю покінчити з своїм колоніальним становищем в Речі Посполитій, ні тим більше для того.

¹ Історії боротьби міського населення за визволення з-під влади вотчинників присвячені цікаві і змістовні праці російського вченого П. П. Смирнова «Города Московского государства в первой половине XVII в.», т. I, в. 1, К., 1917; в. 2, К., 1919 та «Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в.», т. I—II, М.—Л., 1947—1948.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 5, К., 1959, стор. 295.

³ Питанню про необхідність централізованої влади в країні для розвитку міського життя приділено увагу в нашій роботі. «Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.», К., 1954.

⁴ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, Додатки, стор. 147.

⁵ Там же, стор. 148.

щоб створити свою національну державу. Відсутність необхідного рівня соціально-економічного розвитку України і насамперед відсутність великих промислово-торговельних центрів з багатим українським бюргерством, здатним організувати і очолити боротьбу за українську державність, була причиною прагнення знайти порядок, необхідний для дальшого розвитку, в рамках Російської держави. Сприяли цьому близькість українського і російського народів, спільність походження, мови, звичаїв, релігії тощо. Сьогодні, коли Україна становить суверенну соціалістичну державу, прогресивність тієї позиції, яку український народ займав у XVII ст., стає особливо очевидною.

Юридично і фактично міське населення Лівобережжя опинилось в кращих умовах, ніж населення Правобережжя. Російське законодавство на відміну від польського не ставило міщан на останнє місце. Ставши на шлях протекціонізму торговельно-промисловій діяльності, російський уряд не міг не сприяти вихованню в усіх верствах населення зовсім іншого ставлення до міщанства, ніж те, яке було до нього у польської шляхти. Принаймні в певному відношенні він змушував дворянство до проведення політики, продиктованої інтересами держави.

Адміністративно-політична система управління на Лівобережжі висвітлена в спеціальній праці В. А. Дядиченка¹. Ця праця, а також згадувана уже праця К. І. Стецюк в значній мірі полегшують справу висвітлення умов розвитку міст на Лівобережжі після возз'єднання. Немає потреби детально розглядати факти і явища, уже описані в названих працях. Залишається лише розширити коло відомостей, які стосуються безпосередньо міського життя.

Головна маса внутрішніх справ Лівобережної України знаходилась в руках гетьманського уряду, що очолював цілу ієрархію козацько-старшинського апарату. Тут зберігався адміністративно-територіальний і разом з тим військовий поділ країни на полки і сотні, який виник ще в період визвольної війни. Кількість полків протягом другої половини століття мінялась в

¹ В. А. Дядиченко, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959.

межах 9—11. Це були полки: Чигиринський, Київський, Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Стародубський, Павлоцький, Чернігівський. Полки ділилися на сотні, кількість яких була різною. Їх могло бути приблизно до двох десятків у полку. Звичайно, і кількість людей в сотнях не могла бути точно визначеною, але в середньому вона наближалась до сотні козаків у кожній.

Нижчою ланкою цього козацько-адміністративного поділу були курені, в яких нараховувалось від 30 до 40 козаків. Очоловували їх на селі курінні отамани, а в містах городові отамани. Козацьке населення сіл і міст підлягало козацькій адміністрації, а некозацьке, яке звалось в селах і містах «вільними посполитими», — міському уряду і сільським війтам. Фактично ж і ті, і другі підлягали козацькій адміністрації, оскільки всі разом були «під полками» і «під сотнями»¹.

Гетьман, полковники і сотники очолювали ієрархічні групи урядів генеральної, полкової і сотенної старшини. Почет високих слуг оточував гетьмана. В певній мірі вони нагадували польських придворних вельмож. До генеральної старшини належали генеральний обозний, що відав артилерією, генеральний підскарбій, писар, осавули, здебільшого двоє, що виконували функції військових інспекторів, хорунжий і бунчужний, функції яких були близькі до осавулових. Початкова виборність цих урядів у кінці століття уже була номінальною. Вони затверджувались з числа найбільш багатой і впливової старшини.

Резиденція генеральних старшин сотницьких урядів знаходилась у містах. Чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто, в якому він знаходився.

Численні новоспечені вельможі оплачувалися за рахунок сільського і міського населення.

Таким чином, на Лівобережжі існувала своя феодальна ієрархія. Всі її представники були землевласники. Гетьманські надання сільських і міських поселень старшині були типовими феодальними наданнями. Всі форми надань в основі своїй зводились до двох видів:

¹ В. А. Мякотин, Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. I, в. II, Прага, 1926, стор. 13.

«зупольного» володіння, тобто спадкового держання, і аналогічного правобережному лену умовного. В лен маєтності давалися «на ранг», тобто як плата за виконання функцій того або іншого уряду. Одночасно відбувалось поступове злиття обох цих видів надань в єдине спадкове володіння.

Цікаво, що на Лівобережній Україні так само, як і на Правобережній, ми зустрічаємося з термінами «староство», «волесть», «ключ», а також з невідомим на Правобережжі терміном «дворець». Всі ці терміни означають тут групи рангових і особистих володінь старшини і духовенства. Так, в Ніжинському полку були Городиське і Ямпільське старшинські староства¹. Гетьману Брюховецькому належала Шептаківська волесть з групи сіл і хуторів (за винятком козацьких дворів)². Різні монастирі мали по містах підлеглі їм «дворцы», тобто групи дворів³.

Важливою особливістю адміністративно-політичної системи Лівобережжя насамперед було те, що тут над центральним органом влади стояв царський уряд.

Питання про співвідношення царської і гетьманської влади, їх характер і силу на Україні тих часів займало завжди особливо велике місце в буржуазно-націоналістичній історіографії. Представники буржуазного націоналізму намагались довести, що на Україні існувала окрема сформована держава, яку російський уряд знищив силою. Насправді ж «Україна становила частину Російської держави, хоч порівняно з іншими окраїнами Росії вона зберігала в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. в державному відношенні незрівнянно більшу автономію — гетьманську владу, особливий адміністративно-політичний устрій, суд; окремі збройні сили — козацьке військо та ін.» Царській владі Україна підлягала в адміністративно-політичному і воєнному відношенні⁴.

Центральною установою, що відала справами України після возз'єднання, був Посольський приказ, а з 1663 р. — новозаснований Малоросійський приказ, що

¹ В. А. Дядиченко, назв. праця, стор. 127—128.

² В. А. Мякотин, назв. праця, стор. 23—24.

³ Там же, стор. 117.

⁴ В. А. Дядиченко, назв. праця, стор. 102—103.

існував до 1667 р. В 1667 р. цей приказ увійшов до складу Посольського, потім на деякий час відокремився від нього, а в 1671 р. знову увійшов до Посольського приказу. Після цього до кінця XVII ст. це був один приказ під віданням одного боярина¹. Поряд з Малоросійським і Посольським наказами українськими справами відали і інші, наприклад Розрядний приказ, що відав дипломатичними зв'язками та збройними силами. Йому були підпорядковані всі найважливіші міста-фортеці на Україні. Малоросійський приказ призначав у міста воевод, вживав заходів для будівництва укріплень, організації поштового зв'язку, будівництва мостів тощо. Отже, чіткого розмежування функцій приказів не було. Так само не було його і між окремими урядами козацької та міської адміністрації.

На підставі вивчення документів В. А. Дядиченко прийшов до висновку, що навіть в кінці XVII і на початку XVIII ст. царський уряд ще порівняно мало втручався у внутрішні справи Лівобережної України, хоч, звичайно, і спрямовував діяльність гетьмана і старшини в потрібному йому напрямі. Цар мав право зміщати гетьмана, дозволяти його вибори і затверджувати новообраного². Гетьман підлягав царю насамперед як воєначальник козацького війська. На кінець століття полковники призначались уже також за санкцією царського уряду, а у XVIII ст. ними були нерідко російські офіцери³.

Царські грамоти, що стосувались України, оголошувались на торгах і ярмарках, а також вивішувались на спеціальних стовпах по містах.

У Києві, Ніжині, Полтаві, Переяславі та поперемінно в інших великих містах знаходились представники російської влади — воеводи. Головним їх обов'язком була воєнна безпека країни. Вони відповідали за гарнізонну службу і постачання гарнізону всім необхідним, стежили за виконанням царських наказів.

¹ Оникій Малиновський, Огляд матеріалів Московського центрального архіву, «Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права», в. II, К., 1926, стор. 5—6.

² В. А. Дядиченко, назв. праця, стор. 103—107.

³ Там же, стор. 114.

Протягом всієї другої половини XVII ст. воеводське управління так і не поширилось на всі міста. Цьому заважав опір з боку майже всіх верств українського народу, який намагався зберегти свою автономію в межах Російської держави. Як представники російського уряду, воеводи повинні були здійснювати поступово більш тісне зближення між Росією і Україною, готувати ліквідацію автономії і повне злиття України з Росією. В наказах першим воеводам у Києві в 1654 р. говорилось, що «воеводи повинні жити в містах «с великим береженням», «неоплошно», обмінюватись вістями з козацьким гетьманом і полковниками як місцевою державною владою. В разі «от черкас бы задоры учинились», то розправу над ними повинні чинити згідно з місцевими правами, місцеві судді, але з відома воевод¹. Воеводи повинні стежити за впорядкованістю київської фортеці і в разі потреби побудувати нову, зобов'язавши до роботи все населення, в тому числі міщан та служилих людей. Воеводи також відповідають за сторожу, вживають заходів проти пошестей, наглядають за зайшлими людьми з-за кордону, за втікачами і шпигунами, дбають про плату служилим людям. Воеводи повинні діяти згідно з наказними грамотами. Разом з тим робилось застереження, що в разі потреби воевода міг чинити, «притосовуючись до місцевих умов і до справи, так, як йому бог підкаже»². Таким чином, повнота влади воеводи в українських містах не була чітко визначена, і розмежування між воеводською і місцевою старшинською владою не було. Більше того, воеводам робився натяк, що вони повинні здійснювати нагляд за місцевим козацьким управлінням. Навколо питань про функції воевод на Україні, про кількість їх і права протягом всього досліджуваного нами періоду велась напружена боротьба.

Інкони російському урядові вдавалося значно збільшити кількість воевод. У 1666 р., каже Самовидець, в зв'язку з умовою, підписаною Брюховецьким в Москві, по українських містах було збільшено кількість воевод. Нові воеводи були призначені в Прилуки, Лубни,

¹ «Акты ЮЗР», т. 3, стор. 362.

² Там же, стор. 364, 372.

Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгородок, Стародуб¹. Але незабаром під натиском городского козацтва і міщан кількість воевод знову скоротилась, хоча в 1669 р., за глухівськими статтями, воеводи були знову введені в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині². Внаслідок боротьби українського населення воеводська влада на Лівобережжі була обмежена. На початку XVIII ст. воеводський уряд був замінений губернаторським.

Воеводи здійснювали нагляд і керівництво у ввірених їм населених пунктах за допомогою боярських слуг, писарів, дяків, різних воєнних чинів, що стояли на чолі розташованих по лівобережних містах російських військових частин, а також за допомогою урядовців українського адміністративного управління: козацько-старшинського, міського і сільського.

Подвійна влада, що стояла над містами, — російського царя і українського гетьмана — була владою феодалів і насамперед відбивала їх інтереси. Але верховна влада російського уряду з його прагненням до зміцнення централізму в багатьох випадках стримувала українську старшину і російське боярство в їх зазіханнях на свободу і власність міст.

Протягом другої половини XVII ст. міста Лівобережної України в переважній більшості були вільними містами в тому відношенні, що не становили власності окремих феодалів. Безпосередньо після возз'єднання міста стали називатися в документах «государевими містами», а практично підлягали як царській, так і гетьманській владі.

Однак вже під час війни ряд міст був відданий гетьманською владою окремим особам з числа старшини. Самому гетьману Хмельницькому належали рангові володіння Чигирин і Мліїв, а також в особистому володінні були Гадяч, Медведівка і Кам'янка. Після війни кількість надань почала збільшуватись. В 60-х роках серед маєтностей, розданих старшині і духовенству, а також взятих на гетьманський уряд, були такі міста і містечка, як Домонтів, Гадяч, Бубнів, Ромни, Лохви-

¹ «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 90.

² «Акты ЮЗР», т. VIII, стор. 108.

ця, Шишак, Сміла¹, Грунь, Мрин, Яблонів, Мліїв, Кам'янка, Борки, Паволоч, Медведівка, Салтикова Дівниця та інші. Всього таких міст і містечок було близько 20, що становило приблизно 12% всіх міст Лівобережжя. До кінця століття кількість міст, наданих старшині, зросла мало. Не можна сказати, щоб старшина, яка прагнула зайняти місце шляхти, не докладала зусиль до цього. Але на перепоні стояла відсутність давніх прав, подібних тим, які мала стара аристократія — шляхта і магнати в Речі Посполитій або бояри і дворяни в Росії. Старшина не мала ні привілеїв, ні традицій, які б надали їй заходам вигляду законності. Потрібно враховувати також і те, що сильна рука царського уряду, який не міг не зважати на вимоги поспільства, стримувала домагання старшини. Тому більш-менш сильні в економічному відношенні міста могли протистояти зазіханням на їх свободу і права з боку старшини. Кількість загарбаних старшиною та духовенством міст зростає в першій половині XVIII ст. Згідно з ревізією 1729—1730 рр., в їх руках поряд з численними селами опинилось близько 80 міст і містечок, тобто приблизно половина нарахованих нами міст Лівобережжя.

З усією очевидністю виявилась тенденція повернення, здавалось би, до старого, але нове поневолення міст багато в чому відрізнялось від того, що було до визвольної війни. Для українського народу, і в тому числі міського населення, це був уже інший і вищий етап його історії. Старшина спромоглася привласнити тільки меншу частину міст, до того ж це були в масі своїй малі міста і містечка.

Очевидно, що у XVIII ст. старшина загарбала головним чином ті міста і містечка, які не були промислово-торговельними осередками, а являли собою фактично сільські поселення. Коли граф Г. Воронцов у 1760 р. одержав на Полтавщині Нові Санжари, Білики і Кобеляки², то ці містечка майже нічим не різнилися від навколишніх сіл. В усіх трьох нараховувалось лише 300 дворів і бездворних хат посполитих. Навряд чи

¹ «Акты ЮЗР», т. VI, стор. 75; Филарет, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 6, Чернигов, 1874.

² В. А. Мякотин, назв. праця, стор. 234.

40 містечок, наданих Петром I Києво-Софійській кафедрі¹, були центрами промисловості і торгівлі, принаймні скільки-небудь значними. Царський уряд, який санкціонував надання маєтностей, був зацікавлений в розвитку ремісничо-торговельних поселень і через це не міг не обмежувати апетити феодалів щодо справжніх міст.

Централістична політика царського уряду не могла миритися з існуванням вотчинних міст, з правом феодала розпоряджатися їх долею. Отже, тенденція до уніфікації законів на всій території Російської держави, в тому числі і на Україні, включала в себе і ліквідацію приватних міст на Україні. В цих умовах і феодалська влада старшини в наданих їй містах повинна була мати дещо інший характер, ніж нічим не обмежена влада польського магната або шляхтича у власному місті.

Більшість міст, які підпали під владу старшини, становила не її власність, а рангові володіння, або, як вони ще називалися, «надання до ласки військової», «в держання» тощо. Таке держання було умовним і знаходилося під контролем вищих інстанцій. Доти, доки держання не перетворилося за давністю в спадкове і не було визнане з боку уряду спадковим, становище населення рангових володінь було значно легшим, ніж в маєтностях «особових», які стали або були з самого початку спадковими. Проте і в спадкових міських володіннях при умові, що вони становили протягом кількох десятиліть незначну частину по відношенню до вільних міських поселень, визиск посполитих не міг відразу набрати колишніх розмірів.

Як і на Правобережжі, ряд міст на Лівобережжі до кінця століття і навіть у XVIII ст. користався магдебурзьким правом. Це були: Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар, Глухів, Короп, Мена, Остер, Гадяч і Полтава. Більшість одержала це право ще до війни і тепер лише домогалася періодичного підтвердження старих прав. Важливо відзначити, що в середині XVII ст. тут було більше міст з магдебурзьким правом, ніж в кінці сто-

¹ «Местность, занимаемая Киевской духовной академией», «Киевские епархиальные ведомости», 1863, № 9, стор. 258.

ліття. Серед них документи називають Лубни, Миргород, Гоголів, Пирятин, Кролевець, Липове, Городище, Остер, Козелець, Борзну¹. Втрата магдебургії останніми в наступні роки свідчила про те, що в нових умовах це право не задовольняло потреби часу. Якщо на Правобережжі магдебурзьке право було в інтересах як власників міст, так і міщан, то в межах Російської держави, де міста в більшості своїй, а з часом усі належали державі, воно втрачало свою головну функцію — захист міста від свавілля феодалів. Чисто феодалне явище, властиве періоду феодалної роздробленості, магдебурзьке право в умовах посилення ролі центрального російського уряду і поступового обмеження влади старшини і гетьмана було приречене на відмирання. Позбавлені магдебурзьких привілеїв міщани в своїй заможній частині починали активніше шукати захисту від старшини у царської влади. Останню ж, вірну своїй політиці — спиратись на посад і служиле дворянство, — таке становище речей цілком влаштувало. Але на початку російський уряд діяв обережно, і більшій частині міст Лівобережжя залишив їх давні магдебурзькі привілеї. Підтверджуючи права і вольності українських міст, він визнав права на зберігання за ними їх давніх і нових гербів. Так, у грамоті 1654 р. переяславським міщанам зазначалося: «И герб свой держати им прежний»².

Згідно з висновками В. А. Дядиченка, повнота самоуправління по містах була неоднакова. Часом по окремих містах самоуправління за магдебурзьким правом завмирало і поступало місцем звичайному ратушному, яке було по всіх непривілейованих містах. Найбільш економічно сильні міста мали більше можливостей відстоювати свої інтереси. До таких міст відносились, наприклад, Стародуб і Ніжин, які користувалися найбільшою повнотою прав.

Щодо виборності міських посад, то уже в кінці століття вони були фактично привілеєм міської верхівки і козацької старшини.

¹ В. А. Романовский, Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х годах XVII века, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, стор. 12 (ДБЛ, відділ рукописів).

² «Воссоединение Украины с Россией», документи и материалы в трех томах, т. III, М., 1953, стор. 553.

Структура і склад магістратського і ратушного управління Лівобережної України мало відрізнялись від описаних уже нами на Правобережжі. Деяка специфіка полягала в тому, що тут замість шляхти поряд з представниками міської влади засідали представники козацьких урядів — полковники, сотники, отамани. Останні чим далі, тим більше втручались в усі міські справи, особливо в менших містах. Тут навіть городові отамани намагались диктувати свою волю. В листуванні міських властей уже в роки визвольної війни звичайним було звертатись або стверджувати щось від імені як міського, так і козацького управління. В 1650 р. в листі з м. Зінькова до ольшанського воеводи про вільний проїзд російських купців на Україну було зазначено, що це рішення зіньківського отамана, віята і бургомистра¹.

Козацький і міський уряди вирішували разом різні міські справи, зокрема комунального обслуговування. Так, у челобитній стрільця Федорова говорилося, що його підряжали у Глухові для риття колодязя «полковий отаман, війт і всі міщани»². Як бачимо, на перше місце поставлено назви урядів представників козацького управління. Вся політика гетьмана була спрямована на підпорядкування міст старшинській адміністрації. Прагнення старшини займати керівні позиції в міських урядах пояснювалось прибутковістю деяких посад. Всі міські уряди забезпечувались досить значним утриманням грошима і натурою. Як і на Правобережжі, до війтівств належали різні маєтності, в які входили цілі поселення. Після війни війти обиралися з міського населення, але чим далі більше цю справу брав під контроль гетьманський уряд. З гетьманського універсалу 1699 р. міщанам Києва можна скласти уявлення про умови обрання віята. В ньому говориться, що в Київ надсилаються від гетьмана два «войськові товариші», щоб «без жодних звад, ссоров и галасов, на кого по совету и согласию вас всех голос будет, на того и от высланные наши изволение наше декларовали»³. Потрібно врахо-

¹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 473.

² ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 747, арк. 101—103.

³ «Акты ЮЗР», т. V, стор. 286.

увати, що обрання вїта в цей час відбувалось виключно з заможного середовища.

Суперечності між масою міського населення і міськими урядами проявлялися часто і з різних причин. Так, наприклад, в 1697 р. міщани м. Києва подали скаргу, в якій говорилося, що магістрат порушує давнє правило, згідно з яким міщани обирали священика за своїм розсудом, і нав'язує їм свою кандидатуру — часом навіть з числа зайшлих людей з Правобережжя¹. Поступово виборне самоврядування вироджувалось в олігархію, в привілеї заможних родин міщан і старшини. Ця група тримала в своїх руках посади вїта, бурмистрів, райців та різні менші магістратські посади. В цьому полягала причина того, що коли царський уряд робив спроби насадити нову, російську адміністрацію, то маса міщан мало була зацікавлена в захисті старих порядків, бо міська знать перекладала весь податковий тягар на її плечі. Більше того, траплялося так, що міщани і самі виступали проти свого магістрату.

У нас немає відомостей про перехід вїтівств у руки старшини до кінця століття. Інша справа, що ділами міста вїт керував разом з представниками старшин і чим далі, тим більше під її впливом.

Особливо прибутковою функцією міських урядів було судочинство. Ще за часів Хмельницького були знищені гродські суди над міщанами. Виникла нова система судів: генеральний суд, полкові і сотенні суди. Поряд з ними по містах функціонували магістратські та ратушні суди. Дуже швидко ці міські суди почали зливатися з козацькими. На чолі міського суду стояв вїт. В ньому брали участь бурмистри, райці, представники полкового або сотенного урядів. Нерідко бували випадки, коли до міських судів надсилались представники козацьких урядів з інших міст, вищих за рангом. Так, в 1683 р. в полтавський суд був надісланий представник від київського полковника². На суді могли бути присутні представники поспільства, «зацні» горожани, цехмистри, а також козаки. Міські суди розглядали не лише справи міщан, а й селян, приймали на апеляцію

¹ ЦДАДА, ф. 124, Малороссийские дела, стовп. 5, арк. 12.

² ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, Протоколи полтавського полкового суду, № II — 18874, № 2, арк. 3—6.

справи сільських судів; при цьому селяни могли звертатись до міського суду, обминаючи сільський. В поєднанні з місцевим магістратським або ратушним сотенні суди могли надсилати свої справи прямо до генерального суду, обминаючи полковий¹. Але на практиці кожна з цих судових інстанцій боролась за своє право виносити рішення, оскільки з цим були зв'язані прибутки членів суду від штрафів, хабарів, конфіскації майна тощо. До кінця століття засідання суду були відкриті, і їх охоче відвідувало населення. Якщо на суді мова йшла про духовну особу, то на суд запрошувались і представники духовенства. Присутні на суді міщани могли звернутись до суду з заявою про свою незгоду з приводу вироку. Зрозуміло, що суд брав до уваги думку заможних міщан, а не міської бідноти.

Потрібно відзначити, що процедура суду на Лівобережжі була значно простіша, ніж на Правобережжі. Тут не було ні возних, ні письмових позовів до суду. Всупереч звичаю, встановленому по містах Правобережжя, жінка тут виступала на суді сама і як сторона, і як свідок, не вдаючись по допомогу до посередників-чоловіків, як це бувало на Правобережжі. Самі суди мали значно більше прав. Якщо на Правобережжі міські суди не завжди навіть мали право розглядати ту або іншу справу з міського життя або постанови їх переглядалися гродськими судами, то на Лівобережжі всі справи міського населення міг вирішувати міський суд. В справі міського суду на Правобережжі міг втручатися не лише король, а й представники всіх щаблів складної ієрархії Польської держави, на Лівобережжі ж російський уряд майже не втручався в справі міського суду. Не можна обминути і тих фактів, які свідчать про безперечно більшу демократичність лівобережного суду в порівнянні з правобережним. Незважаючи на підкупи і хабарництво, які панували в суді, участь міської громади в справі слідства нерідко забезпечувала справедливий вирок.

Не можна, звичайно, перебільшувати значення цих елементів демократизму. В основі своїй це був суд представників феодальної і міської верхівки, який не нехтував жодним із засобів свого збагачення. З метою

¹ О. Левицький, По судах Гетьманщини, стор. 17.

збільшення кількості хабарів і штрафних сум міський уряд спільно з старшиною інспірували різні злочини. Ще О. Лазаревський відзначав велику кількість інспірованих справ по обвинуваченню в перелюбстві. Останні було особливо легко фабрикувати, оскільки для цього часом потрібно було лише підкупити лжесвідків. Судді не раз зовсім розоряли господарство підсудного. Бували випадки, коли полковник, даруючи життя, зобов'язував винного довіку служити йому.

Потребою в робочих руках пояснювався той факт, що в Прилуцькому полку нерідко милували засуджених до довгого ув'язнення або страти з тим, щоб вони відробили певний строк в якомусь з монастирських маєтків¹.

Якщо сторони на суді мирилися, вони влаштовували «їднанщину» — своєрідний могорич, банкет, в якому брали участь і судді.

Суд був справжнім джерелом наживи для міської і старшинської верхівки. Сучасник зазначав, що заради грошей на Україні було багато охочих позивати людей «і хліба збавляти»².

Міські уряди привілейованих і непривілейованих міст, крім членів лави і ради, мали ще багато різних підпорядкованих їм посад. Функції останніх перепліталися з функціями представників козацького уряду. Різні доручення, в тому числі кур'єрські, виконували осавульчики. Всякими господарськими справами магістратів і ратуш займалися шафарі. Вони мали чимало роботи, особливо по великих містах, де міське управління тримало різні промисли, ремісничі майстерні, платні лазні, салотопні, «гостині двори», важниці тощо. Прибутки від всього цього господарства повинні були йти на різні витрати міського уряду і благоустрій міста, але насправді були в основному джерелом поповнення багатства членів уряду. Можна здогадуватись, щогородова старшина, яка засідала в міських урядах, докладала всіх зусиль, щоб загарбати більшу частину цих прибутків до своєї кишені. Цілком можливо, що для цього вона вступала в угоду з міськими шафарями. Можли-

¹ «Войска запорожского козацкого Прилуцкого полка справая книга... (1696—1718)», арк. 114—116, 118—120 та ін. (ДБЛ, відділ рукописів).

² Климентій, № 42.

во, що саме такого роду була угода між стародубським шафарем Дмитром в 1683 р. і стародубським полковником. Дмитро відмовився виконувати розпорядження магістрату, заявивши, що він визнає тільки владу «пана полковника»¹.

До міської адміністрації і господарчого апарату належав ще цілий ряд різних дрібних урядів і посад — ключників, сторожів, дзегармистрів, що заводили і ремонтували великі годинники на ратушних баштах, та ін. В незначних містах штат обслуги, як і склад самого уряду, був менш численний.

Внаслідок зростання міської адміністрації з старшинською населення почало ототожнювати міське управління з сотенним і полковим². Але яких би розмірів не набуло втручання старшини в міські справи, його не можна ототожнювати з втручанням шляхти. Різниця полягала в тому, що старшина, незважаючи на свою приналежність до феодалної верхівки, в багатьох відношеннях не була схожа на шляхту. Це був новий, або, вірніше, клас феодалів, що заново формувався. Він ще тільки почав утверджувати за собою права і позиції феодалної аристократії, в той час як шляхта їх мала здавна. Він не був обтяжений забобонами старої аристократії, і його спосіб життя більш відповідав умовам і потребам часу. Городова старшина, як представниця заможного козацтва, зайнятого в основному торговельно-промисловою і лихварською діяльністю, не становила зовсім чужий міському життю елемент. Названа діяльність старшини була значно активніша за ту, яку провадила шляхта. Отже, вона в якійсь мірі навіть сприяла розвитку загальних основ міського життя. До козацької старшини другої половини XVII ст. можна застосувати слова Маркса про англійських дворян XVII ст. як про «дітей свого часу». Це означало, що нова аристократія, намагаючись зберегти за собою численні давні привілеї панівного класу феодалів, разом з тим не нехтувала ні торгівлею, ні промислами, ні лихварством, ні жодною з тих грошових операцій, які б могли приносити прибуток.

¹ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II-27574, спр. 9, стор. 6.

² В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв., Харьков, 1909, стор. 107—108.

Юрисдикція міського уряду не була єдиною і в містах Лівобережної України. Але такої великої роздрібненості міської території, яка була в правобережних містах, тут не помічається. За винятком Ніжина, здається, не було міст, де б функціонувало одночасно дві або три національні юрисдикції. Не було в містах Лівобережжя і поділу на католиків і православних. Основними групами населення були міщани, козаки і духовенство. Відповідно до цієї соціальної структури міського населення існували і своєрідні юридики. Але термін «юристика» на Лівобережжі не зустрічається. Не згадується тут і російський термін «беломестцы». Згадки про групи дворів неміської юрисдикції зустрічаються в документах під іншими назвами. Прикладом фактичної юридики може бути маєтність вдові шаповальського сотника Небаби в м. Шаповалівці. Гетьман Скоропадський в 1712 р. затвердив їй «в зупольную посесію» двори, придбані нею в цьому місті, і заборонив будь-кому обкладати людей цих дворів податками або обтяжувати роботами¹.

Можливо, що «підсусідки» в містах в деяких випадках також були жителями відомих нам юридик. Принаймні в кінці XVII і на початку XVIII ст. ми маємо чимало прикладів того, як власники дворів з «сусідами» в містах вимагають, щоб цих «сусідів» не змушували відбувати звичайні повинності посполитих на користь міст².

У 1688 р. ігуменя Макошинського жіночого монастиря скаржилася, що «сусіди», які живуть в монастирських дворах у м. Сосниці та в с. Хвеськові в кількох хатах при монастирі, притягаються городовою старшиною Сосниці і Мени до виконання різних повинностей. У відповідь на цю скаргу полковник Юхим Лизогуб заборонив будь-кому оподатковувати або використовувати на роботах вищезгаданих монастирських підданих³. В місті Полтаві в кінці 90-х років місцевий священник зумів взяти під свою зверхність 20 дворів, «до города належачих»⁴. Юридиками, мабуть, були і згадувані вище «дворцы». В 1709 р. свої «дворцы» мав Максаковський

¹ В. А. Мякотин, назв. праця, стор. 126.

² Там же, стор. 127—130.

³ Там же, стор. 117.

⁴ Там же, стор. 155.

монастир в містечках Мені і Кисілівці. Населення цих «дворців» було звільнене від усіх військових і посполитих податків та повинностей¹. В скарзі київських міщан 1689 р. говорилося про те, що на Подолі козацькі і монастирські двори нічого не давали на ратушу.

Привілейоване становище козацького населення ставило його в особливо вигідні умови у міському виробництві і торгівлі. Козаки були сильними конкурентами міських ремісників і купців, що не могло не приводити до загострення відносин між ними. Київські міщани говорили про загарбання на Підгородді та Кожум'яках 200 дворів козацьким полковником І. Коровченком, а урочища Преварки — козаками. Київські сіножати і вигони загарбав ігумен Київського монастиря, острови Муромець і Труханів — «ратні люди з начальством». Шкодили місту своїм хазяйнуванням і незалежні «старіци» Фролівського монастиря. Не підкорялися владі міста греки, які «всякими промысли промышляя» також нічого не давали на ратушу. В результаті значної кількості подібних юридик на міщан припадали великі «тягари». Вони почали виходити з міста і розселятися «під монастирі і кожум'яцьку слободу»² або вписуватись в козакі і «магістрат в ніщо ставити»³. З приводу цих фактів П. Клименко каже, що їх допускала гетьманська влада, яка «не розуміла державної ваги міста»⁴.

Це положення Клименка не вірне тому, що справа була не в розумінні чи нерозумінні ваги міст у державі, а в соціальному характері гетьманської влади, як в основі своєї влади феодальної, що захищала інтереси феодальної верхівки. Російському уряду в процесі зміцнення централізації влади належало з часом важливе завдання — знищити поділ міст України на окремі юридикы.

В самій Росії ґрунт для розвитку різних юрисдикцій по містах уже віджив свій час. Політика російського уряду починаючи з XV ст. була спрямована не тіль-

¹ В. А. Мякотин, назв. праця, стор. 117.

² П. Клименко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини, «ЗІФВ УАН», кн. VI—VIII, стор. 321.

³ Там же, стор. 324.

⁴ Там же, стор. 341.

ки на знищення приватних міст, а й на знищення прав «беломестцев», тобто власників груп поселень, аналогічних юридикам в Речі Посполитій. Згідно з «Соборным уложением» 1649 р., «белые слободы» в посадах були конфісковані і віддані посадам. Тоді ж таки на них було поширено посадське тягло. Політика знищення приватновласницьких слобід по містах завжди находила підтримку у городян і в XVII ст. в основному увінчалась успіхом¹.

Отже, і на Лівобережній Україні міські юридики в межах Російської держави були приречені. Цей процес поступового знищення юридик в умовах централізованої держави в цілому слід розглядати як явище прогресивне, тому що з переходом міст на становище «государевих» відпадала потреба в шуканні міщанами захисту від одного феодала у іншого або від одної феодалльної установи у другій. Середньовічна система такого патронату, як віджила, поступово втрачала своє раціональне зерно. Але в умовах другої половини XVII ст. на Лівобережжі вона ще мала місце, і так само, як на Правобережжі, ми знаходимо в ній деякі позитивні моменти, які полягають в тому, що жителі юридик мали кращі умови для промислово-торговельної діяльності. Одним з яскравих прикладів цього може бути діяльність київського жителя, «підданого Києво-Печерського монастиря» Максима Рандаря. Цей «підданий» володів поблизу Києва луками, сіножатями, селітроварницями, збирав мито на дніпровському перевозі і наймав для косовиці та для роботи на своїх промислах десятки людей².

Не можна також не згадати ще одного яскравого факту, коли, як свідчить сучасник, сховавшись під протекцією монастиря, група селян, що оселилася в Києві на Печерську, розгорнула тут жваву промислово-торговельну діяльність.

У світлі наведених фактів видно, що проблема юридик заслуговує на спеціальне всебічне дослідження.

Відзначаючи в цілому кращі умови розвитку міст Лівобережжя порівнюючи з Правобережжям, не слід,

¹ К. Н. Сербина, Очерки из социально-экономической истории русского города. Тихвинский посад в XVI—XVIII вв., М.-Л., 1951, стор. 11.

² «АЮЗР», ч. VII, т. I, стор. 524—526.

однак, забувати, що тут також було чимало труднощів і суперечностей. Не минули Лівобережжя другої половини XVII ст. такі стихійні лиха, як сарана, посуха, голод. Великих страждань і втрат зазнали села і міста в зв'язку з війною, яка точилася ще досить довго. Незважаючи на оборонні заходи російського уряду проти турецько-татарської агресії, татари проривалися на Лівобережжя, вбиваючи і беручи великий полон. На південь від Києва люди не могли працювати в полі, не сподіваючись щодня біди. В 1667 р. під час жнив татари напали на жителів містечка Василькова, які працювали на своїх полях. Тоді чимало людей загинуло і було забрано в полон в містечку Новосьолки¹. В 1658 р. татарська орда, яка допомагала Виговському в його чорній справі, розорила міста Прилуки, Пирятин, Жовнин, Красне, Карабутів з навколишніми селами і забрала в полон багато людей². Коли весною 1661 р. Чарнецький з військом вдерся на Чернігівщину, міщани разом з селянами вчинили йому героїчний опір. Серед тих міст і містечок, які опинилися в центрі подій, були Козелець, Ніжин, Березань, Бобровиця, Бориспіль, Басань, Барішівка, Воронкове³.

Періодичні напади на Лівобережну Україну польських військ, а також татарська агресія, безперечно, завдавали містам великої шкоди. Але Російська держава уже зробила неприступними для татар свої кордони і вживала заходів, щоб припинити агресію на території України. В середині українського суспільства існували гострі соціальні суперечності, проявом яких була нестихаюча боротьба між різними групами населення, зокрема між селянством і старшиною, міщанством і старшиною, селянами і міщанами, між різними угрупованнями всередині старшини тощо. Проте основним змістом боротьби був опір народних мас феодалам, апетити яких весь час зростали⁴.

В кінці XVII ст. старшина ще визнавала право за гетьманом позбавляти її маєтностей, але вже в середи-

¹ ЦДАДА, ф. 229, Малоросійський приказ, стовп. 64, арк. 207—208.

² «Летопись Самовидца», стор. 53—54.

³ «Акты ЮЗР», т. V, стор. 51.

⁴ Див. К. І. Стецюк, Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70 рр. XVII ст., К., 1960.

ні XVIII ст. «новоявлене шляхетство» цього права не визнавало¹.

Суперечності існували і між міщанами та представниками воеводського управління. Найбільше незадоволення міщан викликало бажання воевод поширити свою владу за межі воєнного і політичного догляду за населенням. Воеводи нерідко зловживали своїм становищем і чинили всякі несправедливості і образи населенню. Випадок пограбування воеводою переяславської міщанки, яка назбирала жебракуванням певну суму для виплати боргу купцеві, що викупив її з татарської неволі², красномовно свідчить про моральне обличчя воевод як представників вищої влади на Лівобережжі. Не раз траплялось, що воеводи для власного збагачення продавали хліб і фураж, зібрані з населення або прислані російським урядом для утримання гарнізонного війська. Часом замість хліба і солі, які міщани повинні були давати на ратних людей, воеводи збирали відповідну кількість грошей і присвоювали їх. Так було, наприклад, в містечку Дашківцях. В одному з листів у Розрядний приказ говориться про воеводу, що робив так в той час, як «ратные люди без соли в месте помирали»³. Питання про поведінку воевод на Україні досить докладно висвітлене в спеціальному розділі монографії К. І. Стецюк⁴.

Мали місце і зловживання з боку різних воєнних чинів. У 1698 р. в одному з царських наказів зазначалось, що капітана Арістова за присвоєння частини хліба, призначеного для ратних людей в Києві, необхідно заарештувати і покарати, щоб надалі «і іншим з його братії» не кортіло так робити⁵.

Всі ці махінації з провіантом і спорядженням для російських гарнізонів по українських містах призводили до загострення стосунків між міським населенням і солдатами гарнізонів. Погано одягнені і завжди голодні, солдати намагалися доповнювати свій раціон за раху-

¹ В. А. Мякотин, назв. праця, стор. 256.

² ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол. стовп. 1303, арк. 39—81.

³ Там же, стовп. 2324, арк. 1—3, 28.

⁴ К. І. Стецюк, назв. праця, стор. 244—266.

⁵ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Белгородский стол. стовп. 1740, арк. 12—13.

нок звичайного грабежу місцевого населення. Були випадки навіть грабежу церков¹. Крім того, живучи тривалий час по українських містах, солдати почали заводити тут свої промисли, займалися торгівлею, перекупництвом тощо, що також не могло не зачіпати інтересів міщан. Командний склад ратних людей безчинствував аж до торгівлі людьми. Торгували, наприклад, людьми, взятими «в полон в измену Брюховецького»².

Чимало непорозумінь і справжніх конфліктів виникало в зв'язку з оподаткуванням населення, в тому числі міщанства.

Розміри і форми податків не були раз і назавжди визначені і могли мінятися кожного разу. В таких умовах збирачам податків було дуже легко зловживати своїм обов'язком в інтересах наживи. Реорганізація цієї феодальної системи оподаткування була конче необхідною. Чимдалі оподаткування ставало все більш болючим питанням і приводило до гострих конфліктів. Але передача фінансів України в розпорядження російського уряду, з одного боку, обіцяла більший порядок в системі оподаткування, а з другого боку, означала і ліквідацію автономії Лівобережної України. Тому не дивно, що в повстанні 1665—1666 рр., яке ліквідувало все зроблене в справі зосередження фінансових справ України в руках російського казначейства, брала активну участь і значна частина міщан. Події цих років — не єдиний епізод в бурхливому і суперечливому житті Лівобережної України другої половини XVII ст. Потрібно відзначити, що питання участі міського населення в тій класовій боротьбі, яка майже не вщухала до кінця століття, ще чекають свого дослідження.

Не беручи сьогодні на себе непосильного обов'язку показати картину боротьби міського населення в цілому, слід, однак, відзначити її головні особливості на Лівобережжі. Тут боротьба за возз'єднання була уже миnulим етапом, і мова йшла насамперед про боротьбу з тенденціями старшини повернути до старого, боротьбу з її «шатостями». Антифеодальний протест народних мас, в тому числі міщанства, мав тут, як і на Право-

¹ «Акты ЮЗР», т. VIII, стор. 71—72.

² ЦДАДА, ф. 229, Малоросійський приказ, стовп. 80, арк. 1—6, 46—47, 60—62, 112.

бережжі, ряд форм, серед яких були і згадані вже переходи з одного місця на інше. Сам по собі трагічний факт існування правобережної частини України під владою польської шляхти населення обох частин використовувало в своїх інтересах настільки, наскільки це було можливим. Переходи з однієї частини в другу, масова міграція населення змушували феодалів стримувати свої апетити щодо наживи за рахунок трудящих мас. Скарги російських дворян на втечі селян з Росії на Україну, що не припинялись і на початку XVIII ст.¹, а також заяви про те, що на Україні втікачів не видають², підтверджують не тільки наявність деяких полегкостей для маси населення на Україні, а й той факт, що феодалська верхівка, будучи заінтересованою у втікачах як в робочій силі, переховувала їх.

Можливість вписування в козацькі реєстри лівобережні міщани також широко використовували поряд з іншими формами антифеодального протесту.

Фактом надзвичайної ваги слід вважати спільні виступи трудящих України і Росії у повстаннях проти експлуатації, зокрема в повстанні, очолюваному Степаном Разіним. В лавах повстанців було чимало і міської бідноти з усієї України.

¹ ЦДАДА, ф. 124, Малороссийские дела, стовп. 17, арк. 10, 18.

² «Акты ЮЗР», т. IX, стор. 857.

III. МІСТА ЯК ОСЕРЕДКИ ПРОМИСЛОВОСТІ І ТОРГІВЛІ

СУСПІЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ ЯК ОСНОВА ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ МІСТ

Основою розвитку міст, промисловості і торгівлі є поділ праці, рівень якого є рівнем розвитку економічного життя країни. Другий великий суспільний поділ праці— відокремлення ремісничої і торговельної діяльності від землеробської привів до виникнення феодальних міст як ремісничо-торговельних центрів. Розпочавшись десь в глибині віків, цей процес весь час зміцнювався. В залежності від умов він проявлявся то з більшою, то з меншою інтенсивністю, В. І. Ленін, спостерігаючи швидко виникнення нових міст і містечок в Росії другої половини ХІХ ст., вбачав в ньому все той же процес відокремлення промисловості від землеробства¹. З самого початку виникнення великого поділу праці означало порушення замкнутості феодального натурального господарства, розвиток товарного виробництва, а згодом і капіталістичного. Цілком природно, що саме містам належала особлива роль в процесі і розвитку в надрах феодальної формації нової, капіталістичної. Чимдалі ця роль міст в історичному розвитку країни повинна була виявлятися все виразніше, а промислово-торговельне населення — набирати все більшої ваги в житті країни. З середовища міського бюргерства і плебсу мали розвинути класи буржуазного суспільства.

З'ясувати, як далеко зайшов у ХVІІ ст. процес поділу праці, а з ним і розвиток промисловості та обміну, і є завданням цього розділу. Необхідно визначити наявність і характер елементів нового в надрах старого способу виробництва.

Недослідженість цих питань породжує у істориків сумнів у тому, що українські міста ХVІІ ст. були справ-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 488—489.

жніми центрами ремесла і торгівлі. Початок цих сумнівів заклали буржуазні вчені, і зокрема представники польської націоналістичної історіографії. О. Яблоновський свідомо применшував значення міст Східної України як економічних і культурних центрів. Концепція О. Яблоновського зводиться до того, що міста України до часу, як вони опинились під владою Польщі, мало чим відрізнялися від сіл. В них майже не розвивалась торгівля і промисловість. Всюди сільськогосподарське, ухорницьке населення переважало над справжнім міським. Лише після Люблінської унії, на думку Яблоновського, починає мінятися в цьому відношенні обличчя міст. Без зовнішньої допомоги «польської стихії» міста на Україні не справилися б із своїм завданням. На початку XVII ст., згідно з Яблоновським, українські міста не були ще «вогнищами ремесла і торгівлі» і мали землеробський характер¹. Це твердження Яблоновського цілком відповідало його ж висновкам про надзвичайно малу заселеність України і особливо Київського воєводства. Справді, якщо взяти до уваги теоретичне положення про те, що важливою умовою для поділу праці між містом і селом є певна чисельність і густота населення в країні², то доведеться визнати, що цей поділ і процес виникнення міст, згідно з даними Яблоновського, були б неможливі. Нам уже відомо, що одне місто припадало приблизно на 20 сіл. Загальна густота поселень дорівнювала одному поселенню на 38 км. Якщо вірити твердженню Яблоновського, що ніби на Україні на початку XVII ст. на 1 кв. км припадало не більше 4 осіб, а на Київщині — не більше 1,5 особи, то на кожне з відомих нам поселень припадатиме не більше 30 жителів. Які ж могли бути міста при таких умовах? Адже міста, крім всього іншого, являють собою осередки концентрації населення. Більш-менш значні міста не могли існувати при такому безлюдді. І Яблоновський оголосив їх «землеробськими». Визначення «землеробські міста» щодо окремих феодальних міст є дуже неточним з наукової точки зору. Справа в тому, що феодальні міста всі були в значній мірі землеробськими. Лише з народженням капіталізму міста починають поступово втрачати аграрні

¹ «Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 323.

² К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 355.

риси. Середньовічне ж місто не могло існувати без своїх горобдів, пасовиськ, сіножатей, лісів і полів. Інша справа, що українським містам заняття землеробством було властиве в більшій мірі, ніж багатьом містам економічно сильніших країн. Але вони також становили по відношенню до сіл осередки ремесла і торгівлі¹, бо як би слабо не були розвинуті в них останні, однак завжди більше, ніж на селі. Незаперечним свідченням того є привілеї на ярмарки і торги, які надавалися разом з грамотою на заснування міста.

Отже, наявність землеробства не означає сама по собі ні відсталості міста, ні відсутності розвинутої для тих часів промисловості. Важливо правильно зрозуміти, якою могла бути в ті часи промисловість. Середньовічна салотопня або свічкаряня мали тоді не менше значення, ніж сьогодні великий парафіновий завод, а залізна рудня, що працювала на болотяній руді і давала на рік щонайбільш 400—500 пудів крихкого заліза, принесла з собою цілий переворот у техніці, який на тому етапі означав в історичному плані не менше, ніж винахід сучасної доменної печі. Що ж до землеробства городян, то, як справедливо відзначає О. І. Баранович, воно було і в значних промислових центрах Західної Європи, але навіть при переважанні «сільської атмосфери» ці міста були центрами ремесла і торгівлі².

Навіть якщо в місті нараховувалося 10—20 родин, заняттям яких були ремесло і торгівля, то по відношенню до села, що як правило не мало такої кількості людей, зайнятих ремісничо-торговельною діяльністю, місто було центром ремесла і торгівлі. До того ж місто тоді ставало справді містом, коли виникав обмін між містом і селом. «Відокремлювання ремесла від сільського

¹ Цієї специфіки феодального міста не розуміли представники буржуазної науки. Саме цим пояснюється той факт, що Е. Сецинський не визнавав видатного значення Кам'яця-Подільського як промислового центру за часів феодалізму. Занепад міста в промисловому відношенні в капіталістичний період Сецинський прийняв за ознаку його слабкості і в минулому. Не усвідомивши історичної ролі феодального ремесла як першого ступеня в розвитку промисловості, Сецинський закреслив і ту частину Кам'яця, коли він був славний своїм ремеслом і торгівлею далеко за межами України (Е. Сецинський, Город Каменец-Подольский, К., 1895, стор. 229).

² А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны середины XVII в., М., 1959, стор. 21.

господарства..., — твердить В. В. Стоклицька-Терешкович, — не відразу приводить до виникнення міста і значного розвитку товарного виробництва». Перші поселення ремісників спочатку майже не відрізнялись від сільських, їх продукція, як і раніше в селі, не мала на меті ринок (що, однак, не означає повної ідентичності такого поселення з поселенням сільським). Ремісничо-торговельне поселення стає містом в соціально-економічному відношенні лише тоді, коли між ним і селом виникає товарообмін. «Суспільний поділ праці, що намітився з самого початку втеч селян з-під влади сеньорів, став фактом. Виникли молоді міста. Єдина сфера суспільного виробництва розкололася на дві сфери—аграрну і промислову. Виготовлені продукти стали товарами»¹. Не маючи в своєму розпорядженні таких відомостей, які б дозволили з'ясувати в більш-менш значній частині міста процентне відношення між промислово-торговельним і сільськогосподарським населенням, ми, однак, маємо деякі можливості визначити загальний рівень розвитку міської промисловості і торгівлі. Щодо обміну між містом і селом, то важливу роль відіграє визначення рівня розвитку ярмаркової торгівлі, яка на Україні в XVII ст. була дуже розвинена.

Відсутність скільки-небудь систематичних даних про чисельність ремісничого і торговельного населення по містах України змушує використовувати відомості найрізноманітнішого походження і характеру. Часом підставою визначення занять жителів міста служать їх прізвища, оскільки в ті часи прізвища ремісників або купців утворювались від назви їх занять². За даними люстрацій староств, уже в 1577 р. на Волині на 40 тис. записаних люстраторами господарств ремісничих було 8 тис., перекупників — 3200, сільськогосподарських — 20 тис., решти — 8800³.

¹ В. В. Стоклицька-Терешкович, Основные проблемы истории средневекового города, М., 1960, стор. 15—17.

² Прізвища міщан свідчать про наявність в окремих галузях ремесла в XVII ст. уже кількох поколінь ремісників. Якийсь Різник або Коваль міг бути насправді спеціалістом в зовсім іншій галузі, ніж ковальство або різництво, а своє прізвище успадкувати від прадідів. Приклади цього зустрічаються настільки часто в літературі і джерелах, що не залишають сумнівів у давності численних ремесел і наявності потомствених ремісників.

³ «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 65.

Таким чином, навіть за неповними даними, понад 25% жителів міст становило ремісничо-торговельне населення. По окремих містах цей відсоток був вищий. Нам уже відомо, що кількість населення по більш-менш великих містах України XVII ст. коливалася як мінімум між 3 і 6 тисячами. Беручи до уваги цю можливу кількість міщан, відзначимо, що в Луцьку, згідно з люстрацією 1635 р., було 200 ремісників, у 1577 р. в Старокостянтиніві — 120¹, в 1577 р. в Острозі — 138², Ковелі — 139, Володимирі-Волинському — 70³. В цілому в 25 більших містах Волині, за підрахунками Барановича, сім'ї майстрів-ремісників становили щонайменше 17%⁴. Але крім майстрів, власників майстерень, ще були підмайстри, учні, ремісники, які жили з найму. На кожного майстра припадало, таким чином, в середньому не менше двох осіб, які працювали разом з ним. Не менше було в зазначених містах і торгового населення — великих, середніх і дрібних купців та численних прикажчиків, шафарів, купецьких учнів, бракувальників товару тощо. Отже, в цілому ремісничо-торговельного населення в зазначених містах було щонайменше 35—40%.

Подібну картину дають джерела і в містах Поділля. В люстрації королівських маєтків на Поділлі за 1665 р. зазначено, що в м. Смотричі від колишніх 90 димів⁵ лишилось в результаті воєнного розорення тільки 50 димів, з яких 6 належало ремісникам і кілька мельникам на двох млинах. Навряд чи в Смотричі в цей час зовсім не було торговельного населення. Кількість торгових і ремісничих людей становила, очевидно, не менше 20—25% населення міста⁶. В містечку Літині на Поділлі в 1665 р. зі 130 будинків, зазначених в люстраціях попередніх часів, залишилось 88, з них 25 належало ре-

¹ А. И. Баранович, Новый город Западной Украины, «Ученые записки Института славяноведения», т. III, М., 1951, стор. 240.

² Там же, стор. 248.

³ «Zródła Dziejowe», t. XIX, стор. 64—65.

⁴ А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 140—143.

⁵ Число димів, яке називають податкові документи, як уже говорилось, часто є умовним, але оскільки в таких випадках умовним є і число димів ремісників та купців, вони дають уявлення про співвідношення ремісничо-торговельного населення і всього населення міст.

⁶ AGAD, LRDK, dz. XVIII, № 74, арк. 217—218.

місникам і людям, зайнятим в торгівлі, що становило 28%¹.

У містах правобережної частини Київського воєводства люстрації і подимні реєстри першої половини XVII ст. дають таку картину: в м. Овручі в 1571 р. було оподатковано 30 ремісників, у Києві — 71², в Любечі — 30³, в галицькому місті Рогатині в 1589 р. тільки одних пекарів було 60 чоловік, в Сокалі — 23⁴, в м. Потиличі в 1578 р., крім інших ремісників, було 50 гончарів⁵. У Фастові в 1628 р. податок сплатили 34 ремісники⁶, у Білій Церкві в 1641 р. — 277 ремісників⁷ і 100 єврейських родин, яких також слід зарахувати до населення міського типу. Таким чином, в Білій Церкві, яка, згідно з податковими документами, налічувала 1 тис. сімей, лише одні ремісники і єврейське населення, зайняте в основному в торгівлі і всяких грошових операціях, без решти торговельного населення становили 37% жителів міста.

Про зменшення проценту ремісників і торгових людей в містах правобережної Київщини після війни відомостей немає. За неповними даними в містечку Іванкові в 1683 р. з 71 родини 29 займались ремісничою і торговельною діяльністю, тобто 40% зазначених родин містечка⁸. В м. Коростишеві в 1665 р. серед 64 пограбованих шляхетською хоругвою родин налічувалось 27 родин ремісників різних спеціальностей, тобто 42%. Можливо, що в Коростишеві жило ще багато різного люду, зв'язаного з ремеслом і торгівлею, не зазначеного у списку пограбованих. Безперечно, що там було багато бідноти, зайнятої в ремеслі і торгівлі, — підмайстри, учні, чорнороби, у яких або не було чого брати, або їх не вважали навіть за потрібне згадувати серед заможних міщан⁹. В цьому ж м. Коростишеві в 1678 р. під

¹ AGAD, LRDK, dz. XVIII, № 74, арк. 268—269.

² «Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 337.

³ A. Jabłonowski, Pisma, t. III, стор. 18—19.

⁴ «Zródła Dziejowe», t. XVIII, стор. 151.

⁵ В. Січинський, Нариси з історії Української промисловості, Львів, 1938, стор. 40.

⁶ «Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 338.

⁷ «Sprawy i rzeczy ukraińskie...», стор. 186—190.

⁸ «АЮЗР», ч. VII, т. 1, стор. 510—512.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 98, Лубенська полкова канцелярія, спр. 15, арк. 80—83.

час поділу міста між його власниками було записано чомусь тільки 56 прізвищ міщан, з них 31 віднесене до людей, зайнятих в ремеслі і торгівлі¹, тобто понад 50%.

Свідченням того, що правобережні міста як промислово-торговельні центри продовжували функціонувати, незважаючи на дуже трудні умови, може бути справа 1685 р. про пограбування норинських міщан шляхетською хоругвою, що стояла в місті 33 тижні. Крім грошей, продуктів і різних речей, шляхта забрала у міщан значну кількість їх ремісничих товарів, а також експлуатувала ремісничу «челядь», тобто підмайстрів, і, можливо, найманих робочих. Згідно з заявою, у орендаря міста і власника винокурні «товариші» хоругви забрали і попсували винокурні казани, а його челядь змусили працювати на себе, завдавши йому збитків на 150 злотих. У іншого міщанина—власника броварні шляхта змусила челядь варити пиво і возити з лісу дрова, завдавши йому збитків на 200 злотих. Місцевому ювеліру хоругвяна шляхта не заплатила за взятий товар 232 злотих, двом крамарям за чоботи і різне «коріння» — 140 злотих². У одного з винників вона мобілізувала на свої потреби «винницю разом з винником і дровами»³. Збитки, включаючи і полсоване начиння, визначено в 300 злотих. Чинбарю за 28 вичинених шкір шляхта не заплатила 30 злотих, Прокопу-рибалці за роботу — 115 злотих, ковалеві — 100 злотих; у міщанина Кушніра було забрано 40 злотих, 10 возів сіна, вепря, а самого Кушніра примушено без оплати виконувати всю зиму на хоругво «кравецьку роботу». У рудника під Норинськом було забрано залізо, 200 кварт горілки та інші різні речі. Шляхта назбирала незаконного возового під час торгів 1200 злотих і примусила міщан разом з навколишніми селянами виготовити горілки на 900 злотих—величезну як на той час суму⁴. Звичайно, ремісники могли перебільшувати свої збитки, але в певних межах, бо занадто велике перебільшення могло б викликати недовіру до їх скарг. Перераховані міщани-ремісники і власники про-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 15, Овруцький гродський суд, кн. I, арк. 87—87 зв.

² Там же, кн. 4, арк. 48—104.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 104.

мислів становили заможну частину норинських жителів. Там жили і менш заможні ремісники і торгові люди, які в даний список не потрапили. Збитки міщан, вираховані в заяві в злотих, самі по собі говорять про поширеність грошових відносин і про виробництво товарів.

На Лівобережній Україні, наприклад, на Полтавщині, за підрахунками Л. В. Падалки, зробленими на підставі даних подимної тарифи 1631 р., 44% міського населення було зв'язано з промислами і ремеслом¹. Якщо додати до цього не відому нам кількість торговельного населення на Полтавщині, то висновок Л. В. Падалки стане особливо значущим.

За другу половину XVII ст. найбільш повні відомості дають переписні книги 1666 р. На підставі матеріалів цього перепису В. Романовський прийшов до висновку, що з 65 міст, опис яких зберігся в документах, 36 можна вважати «справжніми містами», бо в них «помітна частина населення» займалась ремеслами або торгівлею. Романовський вважає справжніми містами, тобто торговельно-ремісничими центрами, такі: Батурин, Баришівку, Бориспіль, Борзну, Березну, Басань, Бобровицю, Варву, Воронків, Гоголів, Жигимонтів, Золотоношу, Ічню, Київ, Кобижчу, Козелець, Конотоп, Кролевець, Мену, Носівку, Ніжин, Нові Млини, Остер, Остап'є, Почеп, Глинськ, Прилуки, Переяслав, Стародуб, Сосницю, Срібний, Чернуху, Пирятин, Погар, Лубни, Миргород. Необхідно зазначити, що «помітною частиною» промислово-торгівельного населення В. О. Романовський часто вважає фактично переважуючу частину. Так, за його підрахунками ремісники і торгові люди становили в Стародубі — 60%, Києві — 43%, Ніжині — 37,5%, Батурині — 45%, Острі — 65%, Козельці — 29%, Сосниці — 29%, Нових Млинах — 40%, Переяславі — 73%.

36 міст, названих В. О. Романовським, — це найбільші, але далеко не всі «справжні міста». Так, хоч Чернігів і не названий тут, є підстави думати, що в ньому також було чимало ремісників і купців. Під час розгляду однієї справи в 1650 р. виявилась причетність до неї одночасно 33 чернігівських ремісників, що свідчить про наявність значного числа ремісників у місті.

¹ Л. В. Падалка, Прошлое полтавской территории и ее население, Полтава, 1914, стор. 79.

В. О. Романовський підрахував, що в зазначених найбільших містах Лівобережної України в 1666 р., згідно з переписними книгами, в середньому було не менше 34% промислово-торговельного населення¹.

Траплялись і такі міста, в яких населення землеробством зовсім або майже не займалось через відсутність землі. В м. Олишівці на р. Смолянці, заснованій ще на початку століття одночасно з Козельцем і Мрином, на ґрунті, мало придатному для хліборобства, населення з самого початку зайнялось переважно ремеслом, промислами і торгівлею².

За даними В. О. Романовського, 36 міст з 65, тобто 55,4%, були справжніми містами. Якщо припустити, що подібна картина мала місце не тільки на Лівобережжі, і процент справжніх міст поширити на всю досліджувану нами територію, то з 756 міст 419 будуть містами у вищезазначеному розумінні. Цифра, безумовно, разюча, але небезпідставна. Можна навести ще чимало прикладів досить високого проценту ремісничо-торговельного населення в містах як Правобережжя, так і Лівобережжя в XVII ст. Проте залишається ще велика кількість міст, про які ми або нічого не знаємо в цьому плані, або ремісничо-торговельний елемент в них не становив скільки-небудь помітної кількості. З приводу цих міст слід відзначити, що більшість з них не могла займатись тільки землеробством. Важко собі уявити кілька десятків міст зі значним процентом ремісничо-торговельного населення у вигляді окремих оазисів серед маси чисто землеробських міст.

Наявність у місті постійного ринку або кількох ринкових днів на тиждень та періодичні ярмарки також свідчать про міський товарний, а не сільський, натуральний, характер життя. Не можна забувати і того факту, що відсутність феодального визиску в тій мірі, в якій це мало місце на селі, також не могла не сприяти росту товарно-грошових відносин в місті. Вона надавала

¹ В. А. Романовский, Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в., диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук (ДБЛ, відділ рукописів, стор. 256—352); його ж, Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века), «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 407.

² А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, Полк Нежинский, К., 1893, стор. 105.

йому більше можливостей для міського, а не сільського способу життя, полегшувала розвиток в ньому ремесла і торгівлі.

Дослідники міст Західної Європи багато уваги приділяли містам-фортецям, замкам і питанню їх переростання в міста — торговельно-промислові центри. Потрібно зазначити, що дослідити сьогодні питання, чи були і скільки було міст-замків на Україні XVII ст., дуже важко. Незаперечним є лише те, що більшість відомих нам описів міст свідчить про наявність в них укріплень. Замки існували, як правило, в містах—резиденціях королівського і магнатського урядів, причому міста, які мали замки, являли собою і найбільші торговельно-промислові центри. Найбільш часто історичні джерела згадують замки Поділля, бо тут їх було більше, ніж по інших воеводствах. Відомо також, що подільські міста з замками і «замочками», а саме: Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Новий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Студениця, Скала, Проскурів, Меджибіж, Бедрихів, Смотрич, Городок (на р. Смотрич), Гусятин, Летичів, Хмільник та інші — були не тільки містами-фортецями, а й торговельно-промисловими центрами.

Оскільки матеріальною основою міста є виробництво, а не торгівля, то в питанні про рівень розвитку міського життя дуже важливим є насамперед визначення рівня розвитку ремесла та зв'язаних з ним феодальних промислів. Ми звикли називати промисловістю знайоме нам сучасне виробництво. Проте промисловість має різні стадії розвитку. В. І. Ленін називає феодальне ремесло «першою формою промисловості, відриваною від патріархального землеробства», тобто виготовлення виробів на замовлення споживача¹.

Ремесло не залишалось незмінним ні з точки зору його організації, ні з точки зору його значення і місця в економіці країни. Оскільки історія виробництва є історією суспільства, дослідження різних етапів розвитку ремесла є надзвичайно важливою справою. Дореволюційна буржуазна наука не ставила навіть питання про дослідження виробничих сил феодалізму, отже, і його промисловості як складової частини виробничих сил.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281—282.

Цілком зрозуміло, що дослідження різних стадій розвитку ремесла залишилось поза увагою буржуазних вчених. Відомі нам окремі статті про ремесло на Україні зачіпали головним чином питання організації ремісників і норми цехової практики. Під впливом старої традиції певний час знаходилась і радянська історична наука. Цим пояснюється обмаль праць, присвячених даній тематиці, і однобічність її висвітлення. Подібне становище створилося в свій час не тільки на Україні. На відсутність характеристики рівня техніки, знарядь виробництва і миського ремесла в Росії вказував П. І. Лященко¹. Про стан аналогічних досліджень в Польщі М. Маловіст ще недавно говорив як про «найбільш катастрофічний»². Про зрушення на шляху дослідження феодального виробництва свідчать сьогодні праці С. Г. Струмиліна³, П. Г. Любомирова⁴, В. В. Данилевського⁵, М. В. Устюгова⁶, Б. О. Рибаківа⁷, М. Рубцова⁸ та деякі інші, які мають відношення і до XVII ст. Серед досліджень польських вчених необхідно відзначити цінні монографії Б. Зентари⁹, М. Богущкої¹⁰, В. Кулі¹¹, названу працю М. Маловіста, які також охоплюють в тій або іншій мірі історію ремесла XVII ст. Праці згаданих авторів подають чималу допомогу укра-

¹ П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. I, стор. 269.

² M. Malowist, W sprawie badań nad historią rzemiosła miejskiego w średniowiecznej Polsce, «Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych», t. XIII, Poznań, стор. 15—16.

³ С. Г. Струмилин, История черной металлургии в СССР, т. I, Феодальный период, М., 1954.

⁴ П. Г. Любомиров, Очерки истории русской промышленности, М., 1947.

⁵ В. В. Данилевский, Русская техника, Л., 1948.

⁶ Н. В. Устюгов, Солеварная промышленность Соли Камской в XVII веке, М., 1957; Ремесло и мелкое товарное производство в Русском государстве XVII в., «Вопросы истории», 1946, № 2—3.

⁷ Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, М., 1948.

⁸ Н. Н. Рубцов, История литейного производства в СССР, ч. I, М.—Л., 1947.

⁹ B. Zientara, Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w., Warszawa, 1954.

¹⁰ M. Bogucka, Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku, Wrocław, 1956.

¹¹ W. Kula, Początki układu kapitalistycznego w Polsce XVIII w., «Pszegład Historyczny», 1951, № 42, його ж, Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku, t. I, Warszawa, 1956.

їнським дослідникам, тим більше, що на Україні дана ланка дослідницької роботи дещо відстає.

Цеховому ремеслу Лівобережної України в 30-х роках присвятив велику статтю А. Єршов. Він зробив ряд цікавих спостережень щодо еволюції цехів і їх значення в промисловому житті міст¹. Тоді ж була написана на аналогічну тему розвідка К. Лазаревської², а також П. Клименка про цехи Поділля³. З великих монографій, присвячених історії феодальної промисловості, можна назвати тут лише працю О. О. Нестеренка, в якій побіжно охарактеризоване ремесло домануфактурного періоду⁴. Ряд цікавих праць присвячено феодальному ремеслу м. Львова⁵. Названими дослідженнями фактично вичерпується радянська історіографія феодального ремесла на Україні.

Отже, дослідження ремесла як певної стадії в багатовіковій історії розвитку промисловості в нашій країні тільки почалось. Ми маємо на меті з'ясувати лише рівень міської промисловості України в другій половині XVII ст. В центрі уваги поставлено не організацію ремісників, тобто не правову сторону, а організацію і техніку виробництва.

В питаннях про феодальну організацію виробництва дуже важко обмежитись рамками півстоліття. Справа не тільки в тому, що для цього не вистачає фактичних даних, а і в тому, що при уповільненості економічних і соціальних процесів феодальної епохи навіть не можна скласти більш-менш чіткого уявлення про розвиток про-

¹ А. Єршов, До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв., «Записки Ніжинського інституту народної освіти», кн. VI, Ніжин, 1926.

² К. Лазаревська, Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVIII—XIX вв., «ЗІФВ УАН», кн. VI (1925).

³ П. Клименко, Цехи на Україні, К., 1929.

⁴ О. О. Нестеренко, Розвиток промисловості на Україні, I, К., 1959.

⁵ С. Т. Білецький, Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст., «З історії західноукраїнських земель», в. I, Львів, 1957; І. П. Крип'якевич, Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1630), «З історії західноукраїнських земель», в. I, Львів, 1957; С. Т. Білецький, Класова боротьба в м. Львові в середині XVII ст., дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, К., 1958; Г. А. Яценко, Ремісничє виробництво м. Львова в 20—70 роки XVIII ст., дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, Львів, 1959.

мисловості і торгівлі на прикладах одного півстоліття. В зв'язку з цим, беручи в основу характеристику ремесла і торгівлі на Україні другої половини XVII ст., ми, однак, змушені раз у раз використовувати і відомості як попереднього, так і дещо пізнішого часу.

У феодальній промисловості виразно виділяються дві категорії підприємств: а) цехове або позацехове ремесло, яке за рівнем свого розвитку і обсягом продукції не виходить або мало виходить за рамки цехових уставів; б) промисли, що з самого початку не вкладаються в цехові рамки.

Якщо у визначенні рівня розвитку сільського ремесла важливою ознакою є його відокремлення від землеробства в самостійну галузь, то показником рівня розвитку міського ремесла і промислів є насамперед ступінь відокремлення від тієї або іншої галузі все нових і нових спеціальностей. Інакше кажучи, ми знову повертаємось до питання про поділ праці, що лежить в основі розвитку виробництва і суспільства¹. В. І. Ленін, надаючи моменту поділу праці надзвичайної ваги, вважає за необхідне простежити, як кожна галузь «поділяється на дрібні види і підвиди, що виробляють у формі товару окремі продукти і обмінюють їх з усіма іншими виробництвами»².

Вчені уже визначили приблизну кількість професій, які існували в багатьох країнах в різні часи феодалізму. За даними П. І. Ляценка, в Росії XVI ст. налічується 210 ремісничих міських професій³. В Західній Європі їх було більше. Тут навіть в окремих містах були численні спеціальності; так, у Франкфурті-на-Майні уже в другій половині XIV ст. існувало 579 професій⁴, в Базелі — 120, в Кракові в 1653 р. — 51 ремісничих спеціальностей⁵; очевидно, не менше було в цей час професій і у Варшаві та в добре розвинутих економічно приморських містах. Крім Львова, де нараховується 120 професій⁶, такої

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, М., 1933, стор. 11.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 17.

³ П. И. Ляченко, История народного хозяйства СССР, т. I, стор. 267.

⁴ В. В. Стоклицкая-Терешкович, назв. праця, стор. 174.

⁵ J. Raschoński, Zmierzch sławetnych, Kraków, 1956, стор. 41—42.

⁶ С. Т. Білецький, названа дисертація.

кількості професій на Україні в окремих містах відомі нам джерела не показують. Це цілком зрозуміло, оскільки українські міста не були ні такі багатолюдні, як названі міста Західної Європи і Польщі, ні настільки розвинуті в промисловому відношенні. Б. О. Рибаків нараховує в домонгольській Русі 42 професії¹. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на Україні Климентій Зінов'єв записав відомості про близько 100 професій. Нам удалось відшукати для цього часу назви близько 300 професій, що існували в ремеслі і промислах, проте цю цифру не можна вважати точною. Без сумніву, далі дослідження доповнюватимуть поданий нижче перелік.

ХАРЧОВА ТА ВИНОКУРНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

1. Бортники	13. Мірочники ³
2. Броварники	14. М'ясники
3. Бубликарі	15. Олійники
4. Вареничники	16. Перепечаї
5. Гуральники	17. Пирожники
6. Калачники	18. Проскурники
7. Ковбасники	19. Пряничники
8. Крохмальники	20. Рибники
9. Крупники	21. Салотопи
10. Куховари і кухо-
варки ²	22. Сластьоники ⁴
11. Медівники	23. Соляники
12. Млинарі	24. Солодовники
	25. Хлібники

ВОСКОБІЙНИЦТВО І СВІЧКАРСТВО

1. Воскобійники	4. Пічкарі
2. Вощеники	5. Свічкарі
3. Дроворуби	

¹ Б. А. Рибаків, Ремесло, розділ в книзі «История культуры, Древней Руси», т. I, стор. 166.

² Куховарами називалися не тільки ті, що кухували по чужих домах, а й ті, що «варене продавали» (Климентій, № 126, 137).

³ Мірочники, або мірошники, відміряли за помол «мірку».

⁴ Сластьоники виробляли різні солодощі.

ВИРОБНИЦТВО ОДЯГУ

1. Барварі ¹	9. Кожушники
2. Бобровники ²	10. Міховики, калитни-
ки, або сумкарі
3. Гаптярі	11. Панчішники
4. Гаптярі «по чорнім
лубі»	12. Пасники
5. Гудзикарі	13. Позументники
6. Голкарі	14. Рукавичники
7. Кравці	15. Свитники
8. Кушніри (хутрови-
ки)	16. Хусткарі
	17. Шапкарі

ВИРОБНИЦТВО ВЗУТТЯ
ТА ІНШИХ РЕЧЕЙ З ШКІРИ

1. Кордибанники ³	6. Сап'янніки
2. Ольстерники ⁴	7. Сідлярі
3. Пасники	8. Чинбарі
4. Римарі, уздарі, або
шорники	9. Чоботарі
5. Рукавичники	10. Шевці

ВИРОБНИЦТВО РЕЧЕЙ З ГЛИНИ
ТА КАМЕНЮ

1. Гончарі	6. Спеціалісти по ви-
готовленню ігра-
шок та прикрас з
глини
2. Горщечники	7. Полив'яники
3. Камники, або жор-
новики	8. Цегельники
4. Кахельники	
5. Мисники	

¹ Кравці, що шили військовий одяг — барву.

² Відомо, що в Росії так називали кушнірів, що обробляли боброві шкурки. Можливо, що на Україні також були ці кушніри. Проте не виключено, що це були доглядачі за бобровими гонами.

³ Спеціалісти по особливій обробці козячої шкіри. Спосіб цей вперше застосовано в іспанському місті Кордові. Звідси пішла і назва шкіри — «кордован», або «кордибан».

⁴ Спеціалісти по виготовленню шкіряних футлярів для пістолів та шабель.

ОБРОБКА
ВОЛОКНИСТИХ РЕЧОВИН

1. Блаватники ¹	12. Оксамитники
2. Бліхарі ²	13. Поворозники
3. Вибійники, або дим-карі ³	14. Постригачі сукна
4. Єдвабники ⁴ .	15. Прядники
5. Золотники ⁵	16. Суконники-ткачі
6. Канатники, або дер-гарі	17. Сукновали
7. Кармазинники ⁶	18. Ткачі
8. Лінники	19. Фоліюшарі-сукно-вали ⁷
9. Майстри «полотня-ного ремесла»	20. Фарбувальники тка-нин
10. Ниткарі	21. Фарбарі
11. Неводчики	22. Шаповали
	23. Швачки

ДЕРЕВООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

1. Байдачники ⁸	5. Бракувальники ⁹
2. Бердники	6. Відерники
3. Бондарі	7. Веретенники
4. Бочкарі	8. Гонтарі

¹ Спеціалісти по виготовленню блідо-блакитного шовку блавати. Це була дуже красива і дорога матерія, в яку на Україні одягалися багатії міст, старшина і шляхта. Захоплення простих людей красою цієї матерії відбилось, наприклад, в одній з старовинних народних пісень:

Коло мої хати
Зацвіли блавати.

² Білильники полотна.

³ Спеціалісти по виготовленню вибійки — набивної матерії.

⁴ Спеціалісти по виготовленню шовку (від польського «jedwab» — шовк).

⁵ Спеціалісти по виготовленню парчі.

⁶ Спеціалісти по виготовленню кармазину—дорогого червоного сукна.

⁷ Спеціалісти по обробці сукна під струменями води.

⁸ Спеціалісти по виготовленню байдаків — великих річкових суден.

⁹ Бракувальники відомі нам як спеціалісти по дереву на Стародубщині. Цілком можливо, що такі спеціалісти були і в інших частинах України. Вони визначали якість товару, зокрема визначали під час сплаву до Риги якість щоглового дерева. Відомо, що в середині XVIII ст. на Стародубщину приїжджали купці з Правобережжя з своїми бракувальниками.

9. Гребінники ¹	24. Сагайдачники, або
кульбачники
10. Дроворуби	25. Санники
11. Дьогтярі	26. Ситарі, або ситни-
ки ⁵
12. Каретники	27. Смоляри, смолов-
ники
13. Клепарі	28. Сніцарі ⁶
14. Коробочники	29. Спеціалісти по ви-
готовленню дерев'я-
них іграшок і при-
крас
15. Колесники, або кя-
лодії	30. Стельмахи
16. Кошельники	31. Тарілочники
17. Ложкарі	32. Тертичники
18. Лоточники ²	33. Теслярі
19. Обідники ³	34. Токарі
20. Пильщики	
21. Решетники	
22. Рубельники	
23. Рурмайстри ⁴	

ВИРОБНИЦТВО СКЛА

1. Вуглярі
2. Гончарі, що виробляли форми для скляних виробів
3. Гутники
4. Дроворуби
5. Люстерники ⁷
6. Поташники, або будники
7. Склярі, або оболонники
8. Спеціалісти по виготовленню скляного по-
суду
9. Спеціалісти по виготовленню скляних при-
крас
10. Спеціалісти по виготовленню окулярів
11. Грубники (опалювачі печей)
12. Художники по склу

¹ Спеціалісти по виготовленню гребенів для прядива

² Спеціалісти по виготовленню лотків.

³ Спеціалісти по виготовленню ободів для коліс.

⁴ Спеціалісти по виготовленню дерев'яних труб для різних потреб.

⁵ Ситництво і деякі інші професії важко віднести цілком до тієї або іншої галузі промисловості, оскільки вони поєднували в собі обробку як дерева, так і шкіри, волокна, волосу тощо.

⁶ Різьбарі по дереву і гравери.

⁷ Спеціалісти по виготовленню дзеркал.

ОБРОБКА
ВОЛОКНИСТИХ РЕЧОВИН

1. Блаватники ¹	12. Оксамитники
2. Бліхарі ²	13. Поворозники
3. Вибійники, або дим-карі ³	14. Постригачі сукна
4. Єдвабники ⁴	15. Прядники
5. Золотники ⁵	16. Суконники-ткачі
6. Канатники, або дер-гарі	17. Сукновали
7. Кармазинники ⁶	18. Ткачі
8. Лінники	19. Фоліюшарі-сукно-вали ⁷
9. Майстри «полотня-ного ремесла»	20. Фарбувальники тка-нин
10. Ниткарі	21. Фарбарі
11. Неводчики	22. Шаповали
	23. Швачки

ДЕРЕВООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

1. Байдачники ⁸	5. Бракувальники ⁹
2. Бердники	6. Відерники
3. Бондарі	7. Веретенники
4. Бочкарі	8. Гонтарі

¹ Спеціалісти по виготовленню блідо-блакитного шовку блавати. Це була дуже красива і дорога матерія, в яку на Україні одягалися багатії міст, старшина і шляхта. Захоплення простих людей красою цієї матерії відбилося, наприклад, в одній з старовинних народних пісень:

Коло мої хати
Зацвіли блавати.

² Білильніки полотна.

³ Спеціалісти по виготовленню вибійки — набивної матерії.

⁴ Спеціалісти по виготовленню шовку (від польського «jedwab» — шовк).

⁵ Спеціалісти по виготовленню парчі.

⁶ Спеціалісти по виготовленню кармазину—дорогого червоного сукна.

⁷ Спеціалісти по обробці сукна під струменями води.

⁸ Спеціалісти по виготовленню байдаків — великих річкових суден.

⁹ Бракувальники відомі нам як спеціалісти по дереву на Стародубщині. Цілком можливо, що такі спеціалісти були і в інших частинах України. Вони визначали якість товару, зокрема визначали під час сплаву до Риги якість щоглового дерева. Відомо, що в середині XVIII ст. на Стародубщину приїжджали купці з Правобережжя з своїми бракувальниками.

9. Гребінники ¹	24. Сагайдачники, або кульбачники
10. Дроворуби	25. Санники
11. Дьогтярі	26. Ситарі, або ситники ⁵
12. Каретники	27. Смоляри, смолонники
13. Клепарі	28. Сніцарі ⁶
14. Коробочники	29. Спеціалісти по виготовленню дерев'яних іграшок і прикрас
15. Колесники, або колодії	30. Стельмахи
16. Кошельники	31. Тарілочники
17. Ложкарі	32. Тертичники
18. Лоточники ²	33. Теслярі
19. Обідники ³	34. Токарі
20. Пильщики	
21. Решетники	
22. Рубельники	
23. Рурмайстри ⁴	

ВИРОБНИЦТВО СКЛА

1. Вуглярі
2. Гончарі, що виробляли форми для скляних виробів
3. Гутники
4. Дроворуби
5. Люстерники ⁷
6. Поташники, або будники
7. Склярі, або оболонники
8. Спеціалісти по виготовленню скляного посуду
9. Спеціалісти по виготовленню скляних прикрас
10. Спеціалісти по виготовленню окулярів
11. Грубники (опалювачі печей)
12. Художники по склу

¹ Спеціалісти по виготовленню гребенів для прядива

² Спеціалісти по виготовленню лотків.

³ Спеціалісти по виготовленню ободів для коліс.

⁴ Спеціалісти по виготовленню дерев'яних труб для різних потреб.

⁵ Ситництво і деякі інші професії важко віднести цілком до цієї або іншої галузі промисловості, оскільки вони поєднували в собі обробку як дерева, так і шкіри, волокна, волосу тощо.

⁶ Різьбарі по дереву і гравери.

⁷ Спеціалісти по виготовленню дзеркал.

МЕТАЛООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА ЗБРОЯРСТВО

1. Бронзовики	19. Пикорізи
2. Булатники	20. Плокарі
3. Гарматники, або
пушкарі	21. Пороховники
4. Дзвонарі	22. Рубачі
5. Дротярі	23. Рушникарі
6. Замочники	24. Селітроварники
7. Золотарі	25. Сковородники
8. Ковалі	26. Спеціалісти по ви-
готовленню цвяхів
із заліза
9. Колісники	27. Срібляри
10. Конвісари ¹	28. Стрільники
11. Косарі	29. Трубники
12. Котляри	30. Людвисари ²
13. Кошикарі	31. Шабельники
14. Курачі	32. Швайники
15. Лучники	33. Шпильники
16. Мечники	34. Ядерники
17. Ножівники	
18. Панцирники, або
кольчужники	

БУДІВЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

1. Бляхарі	8. Грабарі
2. Болонярі ,або обо-
лонники ³	9. Градодеї
3. Бруккарі, або борка-
рі	10. Гуляйгородники
4. Будники ⁴	11. Дахівкарі, або че-
репичники
5. Будівничі ⁵	12. Жорновики
6. Вапенники, або рай-
царі	13. Каменотеси
7. Гонтарі ⁶	14. Корабники, або ко-
рабельники
	15. Малярі

¹ Спеціалісти по виготовленню речей з олова.

² Спеціалісти по відливанню речей з металу.

³ Затягували вікна оболонкою з міхура або паперу.

⁴ Поряд з будниками — робітниками поташних буд — доку-
менти називають так ще майстрів-будівельників.

⁵ Керівники будівництва.

⁶ На відміну від тих гонтарів, що виготовляли гонт, були і
такі, що сполучали це заняття з покрівельними роботами.

16. Муляри, або ка-
менщики	20. Спеціалісти по бу-
дівництву гребель
17. Могильники	21. Спеціалісти по бу-
дівництву будинків
18. Огородники ¹	22. Спеціалісти по бу-
дівництву церков
19. Спеціалісти по бу-
дівництву млинів	

ДРУКАРСТВО

1. Гісери ²	7. Палітурники
2. Друкарі	8. Різні майстри по
виготовленню і ре-
монту друкарських
верстатів
3. Зецери ³	9. Фарбарі, або кіно-
варники ⁶
4. Інтролігатори ⁴	
5. Люстратори, або
ілюмінатори ⁵	
6. Панцерники	

МУЗИКА І СПІВ

1. Бубники	9. Скрипники
2. Довбиші ⁷	10. Сопілкарі
3. Дударі	11. Струнники
4. Кобзарі	12. Співаки
5. Лютністи	13. Сурмачі
6. Органісти	14. Трубачі
7. Партесники ⁸	15. Тулумбасники ⁹
8. Скрипалі	16. Цимбалісти

ГРОШОВО-ТОРГОВЕЛЬНИЙ ОБІГ ТА РІЗНІ ПОСЕРЕДНИЦЬКІ ОПЕРАЦІЇ

1. Бракувальники	3. Візники
2. Вантажники	4. Гутарки ¹⁰

¹ Будівники міських укріплень—огорож, городень.

² Спеціалісти по відливанню літер для друку.

³ Наборщики.

⁴ Брошуровщики.

⁵ Ілюстратори книжок.

⁶ Спеціалісти по виготовленню друкарських фарб.

⁷ Барабанщики.

⁸ Композитори, що «компанували гласи» для церковного співу.

⁹ Тулумбаси — старовинний музикальний інструмент на зразок літавр.

¹⁰ Продавщиці хліба.

В даному переліку серед виробничих професій зазначено як ремісничі професії, так і ті, що обслуговували промисли здебільшого поза містом. Справа в тому, що обидві категорії професій були взаємозв'язані і без цього взаємозв'язку не могли розвиватися. Згадані в нашому переліку також і представники торгових та ряду інших, невиробничих і неторгових, професій, існування яких було неодмінною умовою життя міст і розвитку ремесел та промислів.

Перелік різних професій, що існували на Україні XVII ст., свідчить насамперед про значний розвиток феодального ремесла.

МІСЬКЕ РЕМЕСЛО ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЯ

Не будучи обов'язковим атрибутом ремесла, цехова організація є свідченням певного рівня розвитку міст, товарно-грошових відносин, зокрема товарності ремісничої продукції. В зв'язку з цим, не беручи на себе обов'язку дати всебічну характеристику українських цехів, ми спробуємо висвітлити лише ті їхні сторони, які мають відношення до нашого основного завдання.

Соціально-економічна природа цехового устрою викликала і викликає ще сьогодні чимало суперечок серед буржуазних вчених. Головна причина великої плутанини в цьому питанні полягає в тому, що цехи не розглядалися як певний історичний етап в організації промисловості, що відповідав певному рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В дореволюційній історіографії існувала думка, що цехи на Україні, як і магдебурзьке право, були штучною організацією, принесеною і насадженою силоміць на зовсім невідповідному ґрунті. Зокрема, такої думки дотримувався Владимирський-Буданов. В радянській історіографії ця точка зору неодноразово піддавалась критиці в працях, які зачіпали в якійсь мірі історію ремесла на Україні, зокрема в працях К. Г. Гуслистого¹.

Досліджуючи роль цехів у Речі Посполитій і на Україні XVI—XVII ст., радянські і польські вчені виходять з марксистсько-ленінської теорії про закономір-

¹ К. Г. Гуслистий, Нариси з історії України, в. II, К., 1939, стор. 47—48; в. III, К., 1941, стор. 18.

ність історичного розвитку. Загальну ж закономірність розвитку міського ремесла у феодальну епоху так визначив К. Маркс: «Конкуренція збіглих кріпаків, що постійно прибували в місто; невпинна війна села проти міста..., узи спільної власності на певну спеціальність; необхідність у спільних будинках для продажу своїх товарів — ремісники були тоді одночасно і торговцями — і зв'язане з цим недопущення в ці будинки сторонніх; протилежність інтересів окремих ремесел між собою; необхідність охороняти з таким трудом засвоєне ремесло; феодальна організація всієї країни» вимагали «об'єднання робітників кожного окремого ремесла в цехи»¹.

Отже, цехи становили корпоративну власність у містах, яка відповідала феодальній структурі земельної власності тих часів². Кожна феодальна країна в свій час потребувала такої або подібної організації ремесла. Ми кажемо «подібної», бо вона могла мати іншу форму і масштаби поширеності. При цьому меншу поширеність ремісничої організації та інші її форми не завжди слід вважати за ознаку відсталості країни в цілому. П. І. Лященко говорить про відсутність в Росії XV—XVII ст. цехів як про наслідок відсталості міського життя³. Це твердження правильне, оскільки внаслідок відсталості Росія змушена була наздоганяти своїх сусідів, користуючись іншими шляхами. Однак вибір цих шляхів не може бути ознакою відсталості сам по собі. Бо в Польщі, наприклад, цехова система в XV—XVII ст. була розвинута значно більше, ніж в Росії, але Росію тих часів у цілому комплексі її економічних і політичних сил не можна вважати відсталою порівняно з Польщею.

Цей приклад свідчить про те, що історик не повинен забувати особливості історичного розвитку окремих країн. М. Маловіст в одній з своїх праць, присвячених міському ремеслу Польщі, справедливо критикує дослідницю історії м. Львова Л. Харевічову, яка дивилась на все життя міста «крізь цехові окуляри», кваліфікуючи як негативні всі ті явища, що суперечили цеховій орга-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 47.

² Там же, стор. 22.

³ П. І. Лященко, назв. праця, стор. 264, 268 та ін.

нізації. Харевічова не розуміла важливості багатьох явищ, які ламали монополію цехів¹. Джерелом цих помилкових тверджень є відрив історії цехів міста від історії розвитку продуктивних сил і виробничих відносин країни в цілому.

Більшість українських цехів виникла в XVI — першій половині XVII ст. — тоді, коли на Заході цехи занепадали і їм на зміну приходило вільне виробництво, розчищаючи дорогу мануфактурі. Відомо, що перші цехи виникли в італійських містах десь в IX—X ст., у Франції — в XI ст., Німеччині — XI—XII ст. Починаючи з XVII ст. в Західній Європі держава все більше втручалась у справи цехів, а вже у XVIII ст. в більшості країн цехи були підпорядковані їй. Цехи були очищені від багатьох старих елементів, які гальмували дальший розвиток промисловості². На Україні в складі Російської держави цехи також зазнали змін. Дозволяючи ремісникам організацію цехів, російський уряд, однак, зробив такі застереження, згідно з якими російські ремісники могли «промышлять своим ремеслом вольно»³. Користуючись цією «вольністю», промишляло і чимало українських ремісників. У Росії чимдалі автономія цехів все більше обмежувалась. Росія, твердить Я. Пахонський, на початку XVIII ст. прийняла цеховий устрій в його, так би мовити, останньому виданні, з дуже обмеженим самоуправлінням, підпорядкованістю головному ремісничому урядові, міській раді і губернатору⁴. Проте цехи в Росії існували ще навіть в кінці XIX ст., в той час як, наприклад, в Англії XVIII ст. цехи втратили уже практичне значення. У Франції їх знищила Французька революція. В середині XIX ст. в Німеччині значення цехів було повністю підірване.

В історії розвитку продуктивних сил цехи спочатку відігравали прогресивну роль, а з виникненням мануфактури—чисто реакційну. Свої корпоративні інтереси цехи ставили вище завдань антифеодальної боротьби. Кріпосних ремісників вони відмовлялись приймати в

¹ М. Malowist, назв. праця, стор. 15—16.

² И. М. Кулишер, История экономического быта Западной Европы, т. II, стор. 113—117.

³ К. А. Пажитнов, Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма, М., 1952, стор. 32.

⁴ J. Pachoński, назв. праця, стор. 40.

свою організацію¹. Такого ж погляду на оцінку ролі цехів у період пізнього феодалізму додержується і Я. Пахонський².

Все це говорить про те, що цехи на Україні XVII ст. не могли мати тих класичних форм, які мали вони в Нідерландах або Франції в період розквіту феодалізму. Те, що уже почало гинути в західноєвропейських містах, могло не мати тих самих форм в країнах, де організація ремісників стала на порядок денний з великим запізненням. Не ізольована від впливу нових форм економічного життя в інших країнах, Польща і залежні від неї країни прийняли цехову організацію із змінами, які відповідали новим потребам життя і специфічним умовам їх історичного розвитку. Це ж мало місце і в Росії, де насаджувані Петром I цехи мали зовсім інші завдання, ніж в свій час західноєвропейські. В той час як середньовічні цехи повинні були обмежувати виробництво, цехова організація в Росії XVIII—XIX ст. мала на меті підвищення продуктивності праці і впорядкування дрібного виробництва в загальнодержавному масштабі, підпорядкування його урядовим органам.

Цікаво, що, будучи менш численними і економічно слабшими, цехи в Росії і на Україні, однак, продержались довше, ніж в тих країнах, де вони зазнали особливого розвитку. Млявість, уповільненість розвитку, розпливчатість і невиразність форм і зв'язана з цим тривалість їх існування були властиві тут цеховому ладу в тій самій мірі, що і всій економіці.

На Україні, як і в Польщі, цеховий устрій був близький за формою до західноєвропейського. Але на Україні він ніколи не набирав такого поширення, як у Франції, Німеччині, Австрії і навіть Польщі. Відома нам найбільша кількість цехів перед визвольною війною була у Львові — 33³, Кам'янці-Подільському — 18, Ме-

¹ Ф. Я. Полянський, Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы XIII—XV вв., М., 1952, стор. 195, 212.

² J. Pachon'ski, назв. праця, стор. 39.

³ С. Т. Белецкий, Классовая борьба в городе Львове в середине XVII в., автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1959, стор. 4—5.

не і національне спрямування діяльності українських братств відбивало інтереси молодого українського бюргерства, що формувалося з ремісничого і торговельного середовища. Свідченням цього є те, що налякана постійним втручанням «різних шевців-кравців» Львівського ставропігійального братства в справі єпископів церковна феодальна верхівка схилилась до унії, шукаючи в ній захисту від «черні». Недарма братства були особливо поширені на Україні в період найбільш напруженої антифеодальної і визвольної боротьби. Невипадковим також є і те, що роль братств у житті міст все меншає протягом XVIII ст. і зовсім занепадає в XIX ст., втрапивши свій первісний зміст.

Отже, існування братської і цехової організацій в XVII ст. було цілком природним для тих часів, оскільки наявність уже готової ремісничої асоціації сама підказувала об'єднання ремісничого і торговельного населення в братства. Близькість же завдань і занять сприяла об'єднанню братств і цехів в одне ціле. У 1660 р. в цеховій книзі кравців та кушнірів м. Кролівця було зроблено запис, що кравці і кушніри цеху об'єднуються в кількості 40 чоловік в «кравецьке брацтво»¹. В 1689 р. в Чернігові існувало об'єднання «в цеху і братстві» шаповалів, пивоварів, коцників, панчішників і рукавичників².

В 1706 р. в Кам'янці було затверджено магістратом церковне братство з «підмайстрів та челяді» кушнірського цеху³. Тут же при шевському цеху існувало святотроїцьке братство⁴. На Волині в містечку Степані братства виникали в середині XVIII ст. з представників тих ремесел, що були об'єднані в цехи ще з початку XVII ст.⁵

Таким чином, ремісничі корпорації на Україні не були штучним насадженням. Вони мали тут свої завдання і свої особливості, обумовлені специфікою розвитку країни.

¹ К. Лазаревська, Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв., «ЗІФВ УАН», кн. VI, стор. 21.

² ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № 11—22907, арк. 1.

³ «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 226.

⁴ Там же, стор. 264—265.

⁵ Ф. Кудринський, Цеховые братства в м. Степани, «К.С.», 1890, № 7, стор. 88—104.

Потрібно відзначити, що навіть сам факт існування і діяльності цехових ремісників на Правобережжі другої половини століття є для нас дуже важливим свідченням життєвих сил народу. Функціонування цехів показує, що, незважаючи на дуже складні умови життя українського народу і в певній мірі зруйнованість народного господарства, основа життя міст — ремесло і торгівля — продовжувала існувати.

Можна назвати багато цехів, як тих, що існували тут раніше, так і тих, що виникли після війни, особливо в містах Волині. В м. Ковелі на Волині існувало цехове братство, яке давня об'єднувало римарів, сідлярів, столярів, токарів, склярів, хутряників, пасочників (ремінників), канатників і мішечників. На початку 60-х років цех одержав нове підтвердження свого статусу¹.

В 1660—1663 рр. люстрації Луцького староства згадують тутешні цехи, які активно втручаються в обговорення міських справ разом з усім поспільством². У Ковелі цехмистри усіх цехів входили до складу міської ради і брали участь в усіх її рішеннях³. В засіданнях міського уряду брали участь цехмистри в Барі і Кам'янці-Подільському⁴.

В цей час помітно зростає чисельність членів окремих цехів за рахунок ремісників «чужих» спеціальностей. Так, в Кам'янці-Подільському деревообробний цех, в якому працювало 72 майстри, об'єднував суміжні спеціальності столярів, бондарів, стельмахів, колодіїв. Майстри лучники, сідлярі і теслярі були об'єднані в спільному цеху в Барі та в гончарному цеху в Сатанові у XVIII ст.⁵

В 1701 р. кам'янецький суд розглядав скаргу Андрія Вільчека на цехмистра шевського цеху Себастьяна Перальського. В скарзі говорилося про те, що цехмистр приймав до цеху кравців і кушнірів для того, щоб

¹ AGAD, Metryka Koronna, ks. 203, арк. 48—49.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 66—67.

³ В. Д. Отамановский, Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право, «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 130.

⁴ Там же.

⁵ Е. Сецинский, Материалы для истории цехов в Подолии, стор. 51.

збільшити кількість прихильних до нього людей¹. Звичайно, пояснення це не вичерпує питання про причини об'єднання різних ремесел в один цех, хоч цехмистри могли і використовувати наявну ситуацію в цілях збільшення своїх можливостей наживатися за рахунок членів цеху. Можливо, такі об'єднання були викликані наявністю великого числа позацехових ремісників. У цих умовах цехові ремісники повинні були розраховувати не тільки на свої привілеї, а і на свою чисельність.

Про нові риси в розвитку цехів свідчить ухвала кам'янецького магістрату в 1713 р., згідно з якою оштрафовано кількох цехмистрів за допущення в їхні цехи ремісників, що не належали до міської общини².

В зв'язку з цим питанням цікаві дані про розшарування селян Галичини в середині XVIII ст. знаходимо в дослідженні В. Ф. Інкіна, де доведено, що ремісники тікали з цехів у села і там продовжували займатися своїм ремеслом без тих обмежень, яких зазнавали в місті. Партачі переманювали до себе підмайстрів, а залишені збезлюднені цехи мусили об'єднуватись в один цех. У Самборі, наприклад, в першій половині XVIII ст. бондарі, столяри, токарі, гребінники, стельмахи, сідлярі і колодії об'єднались в один бондарський цех. «Занепад цехової організації, що вичерпала себе, супроводжувався ростом сільського промислового виробництва, яке несло в собі здорові зародки капіталістичних відносин... Але консерватизм феодальних інституцій в Речі Посполитій гальмував утворення капіталістичної мануфактури і формування буржуазії...»³.

Переселення ремісників з міст у села спостерігалось не раз в історії різних країн. Цілком можливо, що подібне явище мало місце на Правобережній і Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. Та з'ясування цього питання вимагає окремого дослідження становища в селах.

В той час, коли на Заході уже розквітало мануфактурне виробництво, на Україні не міг зберегтися старий цеховий лад в недоторканному вигляді, особливо

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 47, арк. 73 зв.

² «АЮЗР», ч. V, т. I, стор. 256—257.

³ В. Ф. Інкін, Про вплив промислів на розшарування селян Галичини в середині XVIII ст., «Питання історії СРСР», Львів, 1958, стор. 79.

після визвольної війни, коли населення ще користувалося деякими завоєваними в боях свободами. Цехові обмеження, які завжди були досить слабкі, тепер ще більше ослабли. Виявилось це в збільшенні членів цеху за рахунок різнорідності їх складу.

В другій половині XVII ст. цехи Правобережжя одержували від польського уряду і власників міст підтвердження уставів, наданих цехам при їх заснуванні. Потрібно відзначити, що ці устави ставали все більш формальними моментами в житті цехових ремісників. Надані окремим цехам при заснуванні в XV—XVI ст., вони продовжували бути зразком для уставів інших подібних цехів, що засновувались у XVII ст. Багато уставів українських цехів XVII ст. було списано з уставів старих польських цехів. Так, в 60-х роках згаданий ковельський цех одержав підтвердження уставу, який був копією, зробленою в свій час з уставу польського цеху м. Каліша¹. Устав Кам'янецького цеху кравців був мов дві краплі води схожий на такий же ковельський². Часи мінялися, а цехові устави залишались одні й ті ж. При всій консервативності феодального життя устави XIV ст. не відбивали потреб і інтересів ремісників XVII ст.

Для нас особливий інтерес мають порушення норм цехових уставів щодо масштабів виробництва і використання додаткової робочої сили в майстерні цехового ремісника. Записи в книзі кам'янець-подільського цеху бондарів, стельмахів та інших ремісників говорять про численні випадки конфліктів серед ремісників з приводу використання ними додаткової праці найманих ремісників або різних порушень цехових правил з метою додаткового прибутку³. Порушення норм цехових уставів виявлялося в недодержанні давніх вимог щодо форм, розмірів і способів виконання продукції. Як відомо, по цехах зберігались описи «майстерштіків», тобто зразків, за якими кожний ремісник повинен був виготовляти ту

¹ AGAD, Metryka Koronna, ks. 203, арк. 48—51.

² ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 50, арк. 518—519.

³ «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янець-Подільського від 1601—1803 рр.», Кам'янець-Подільський, 1933, стор. 20—24 та ін.

або іншу річ. Згідно з такими зразками ремісничі учні підготовляли свої екзаменаційні роботи. Копії названих описів речей, як і статuti, могли передаватися з цеху в цех. У Ковелі в 60-х роках XVII ст. разом із цеховим статутом Каліша був вписаний до гродських книг і опис «майстерштіка», яким користувались цехові ремісники в Каліші і в Ковелі. Цей опис має характерні для феодального ремесла правила, розраховані виключно на ручну працю, навик ремісника і точне око. Ремісник повинен був не тільки виконувати досконало своє завдання, а й вміти відразу на око визначити, скільки і якого матеріалу йому для цього знадобиться. Так, претендент на звання майстра склярського ремесла одержував від своїх екзаменаторів 100 різних скелець, з яких він повинен був на око вибрати 50 саме таких, яких вистачило б на багатогранний коробок. Приймаючи роботу, майстер повинен був провести шматком матерії по гранях і пересвідчитись, що вони зроблені без жодної зазублини.

Учні-«міховщики» повинні були вміти пошити теплі рукавиці так, щоб не було помітно шва ні зовні, ні всередині, а майстер по дереву повинен був вміти зробити ліхтар з шістьма трояндами і листям «такий же красивий, як і вилитий з міді», та за який би покупець «дали і таляр»¹. При виготовленні ремінного пояса майстер сам повинен був вміти вичинити і пофарбувати потрібну шкіру. Пояс мав бути різнокольоровий, плетений, з залізними або мідними окрасами. Коли вчитуешся в скрупульозно деталізований опис ремісничих «майстерштіків», стає особливо зрозумілою фраза, якою майстри, відпускаючи своїх учнів по закінченні науки на «всі чотири сторони світу», напучували їх: «Маєш вчитися ремесла, доки житимеш»².

Та в другій половині XVII ст. не всі цехові ремісники дотримувались в своїй роботі старих зразків. Вироби мануфактури, що проникали на Україну з-за кордону, не могли не ламати старих навиків у роботі і старих зразків продукції. Партачі першими вносили удоскона-

¹ AGAD, Metryka Koronna, ks. 203, арк. 52.

² «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського», стор. 80—81.

лення в процесі виробництва і міняли вигляд продукції відповідно до смаків і потреб часу. Порушувались норми поведінки членів цеху. Нерідко учні залишали майстерні своїх майстрів до закінчення строку навчання, передбаченого цеховими правилами, і тікали до партачів, на село, в інші цехи¹. Не стало й тієї дисципліни, якою характеризувалося життя цеху раніше. Документи дубенського магістрату свідчать про те, що зростала кількість партачів. Партачі сварилися через «челядників»², а цехові челядники нерідко працювали на стороні на замовлення і на ринок³. Підмайстри і майстри сварилися і судилися з своїми цехмистрами⁴. Учні і підмайстри тепер не дорожили своїм місцем в цеху, як раніше. Вони, як говориться в тогочасних документах, стали більш свавільними⁵. З другого боку, майстри затягували строк навчання, щоб використовувати учнів як безплатну робочу силу. Отже, є підстави гадати, що на Правобережжі після визвольної війни відбувалась боротьба нових форм виробництва з старими цеховими.

Збільшення числа партачів само по собі ще не було новим моментом. Чисельність позацехових ремісників помітно зростала уже в XVI ст.⁶ Як відомо, партачів було багато на Україні з самого початку існування цехів. Важливо визначити інше, а саме: коли цехи почали здавати позиції монополістів в тих або інших галузях ремесла або коли мало місце порушення цехових обмежень самими членами цехів.

Зрозуміло, що в основі порушень цехової організації лежав дальший розвиток продуктивних сил в країні.

Занепаду цехів сприяв також і вплив тих країн, які стояли на вищому рівні соціально-економічного розвитку. Відомо, що на Україну проникали окремі нові спеціальності і нові способи виготовлення ремісничої продукції. Так, наприклад, серед українських ремісників

¹ «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського», стор. 31—32.

² ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 480 зв.

³ Там же, кн. 2, арк. 20—22.

⁴ Там же, кн. 1, арк. 594 зв.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 46, арк. 324.

⁶ В. А. Голобуцький, О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI — первой половине XVII в. на Украине, «Научные записки Киевского финансово-экономического института», 1959, № 7.

джерела називають кордибанників. Кордованом, або кордибаном, називалася козяча шкіра, виготовлена особливим способом вперше в іспанському місті Кордові. Якщо спосіб виготовлення кордибану міг проникнути на Україну і поширитись тут, то так само могли проникати й інші форми організації ремесла і навички праці ремісників, а разом з ними і переконання в тому, що цехова організація не є чимсь непорушним і обов'язковим для всіх часів. Розвиток товарно-грошових відносин був причиною того, що тепер нецеховому ремісникові, більш рухливому та ініціативному, було часом легше збути свою продукцію, ніж цеховому. В цих умовах за цехами в основному залишилась функція захисту прав ремісників від зазіхань феодалів. У зв'язку з цим знаходиться і ще одне пояснення об'єднання на Україні в цехи найрізноманітніших ремесел. Обмежуючи дедалі зростаючу ініціативу ремісника, цех, однак, був потрібний як організація, що допомагала йому вистояти в боротьбі з феодалом. В результаті відбувалась відповідна деформація цехових порядків.

Обов'язки цехових ремісників нерідко були настільки обтяжливими, що останні намагалися вийти з цеху. Широкої практики набув перехід ремісників під юрисдикцію духовенства і шляхти на умовах більш вигідних, ніж були в цехах. Ця практика згубно відбивалась на становищі і без того ослаблених цехів. У люстрації Луцького староства 1660—1663 рр. була записана скарга «бурмістрів з райцями, цехмістрами і поспільством» на те, що на ринку і на вулицях міста з'явилося багато «домів і дворів» міщан і різних ремісників, які «шинки і ремесла різні роблять», а податків жодних не дають, чим шкодять місту і цехам¹.

Окремо подали скаргу луцькі цехові кушніри і кравці на місцевих торгових людей, які шкодили цехам торговілею кушнірськими і кравецькими виробами, а також на ремісників, що ховалися під чужою юрисдикцією від цехових повинностей. Аналогічну скаргу подали і різники. Та даремно скаржились цехові ремісники, посилаючись на права і привілеї, надані їм ще у XVI ст. при заснуванні цехів².

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 66—67.

² Там же, стор. 67—69.

У 1659 р. в Кам'янці вїйт польського магістрату Томаш Воеводка був обвинувачений міщанами в тому, що він переховував у себе ремісників-партачів. Оскільки Воеводка мав свої солодовні і винниці, цілком можливо, що партачі працювали у нього згідно з договором. Про характер діяльності самого Воеводки говорить передача ним в оренду євреям своїх будинків під синагоги і видача за хабар дозволу на заснування аптек на ринку. Зрозуміло, що багатство і вдача дозволяли легко здійснювати вигідну йому опіку над партачами¹.

Скарги на прийняття під високу протекцію партачів подавали представники уряду і ремісники, що об'єднувались в цеху теслярів, малярів, різників та шевців. Луцькі шевці даремно підтверджували своє виняткове право займатись шевством аж дев'ятьма привілеями. Перестали підлягати загальним цеховим правилам члени рибальського цеху².

Порушення цехових норм життя приводило до суперечок і боротьби між цехами. Прикладом такої боротьби є справа львівських малярів і сідлярів. У 1682 р. малярі подали скаргу на сідлярів, в якій розповідали, що сідлярі, найнявши підмайстрів малярського ремесла, доручали їм розмальовувати сідла і таким чином самі вчилися цій справі. В результаті сідлярі хоч і «не навчилися малювати як слід, але робили це на згубу художників». «Якщо дозволити їм і надалі так чинити, то нащо ж тоді привілеї малярам дано?»—запитували малярі. «Нехай кожний робить своє ремесло, — говорили вони, — а не так, як по менших містах, де цехів немає і кожний може два ремесла робити»³.

Цей приклад, хоч і взятий з історії міста, яке не входить в досліджувану нами територію, є дуже характерним для життя ремісників того часу взагалі. Скарги не врятували львівський цех малярів. Його розхитала підризна діяльність партачів, «втікачів і недоуків», які не бажали дотримуватись цехових правил, продукували «пагані картини» і, «бігаючи з ними по вулицях» або обходячи менші міста і села, продавали по низьких ці-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 42, арк. 93.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 70—71.

³ Tadeusz Mańkowski, Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku, Lwów, стор. 111—113.

нах. Погіршення якості картин справді могло мати місце; воно було викликане бажанням ремісників більше зробити і продати, а оскільки у великому місті люди краще розумілися на мистецтві, то вони розносили свої твори по менших містах і селах. Внаслідок дезорганізації цехового порядку цехова скринька з документами і грошима спустіла і «знаходилась в заставі». В зв'язку з цим хитрий партач, обвинувачений цеховими майстрами, говорив на своє виправдання, що цех малярів не справжній, бо не має належних документів. Поступово художники, не витримавши конкуренції партачів і зменшення попиту на їх картини в місті, можливо, в зв'язку з високими цінами, почали тікати з цеху. У XVIII ст. всни навіть самі уже виступають проти цеху і відстоюють «свободу творчості». Цех перестав існувати в 1780 р.¹ В першій половині XVII ст. у Львові «розпався» збірний цех ковалів, слюсарів, мечників, котлярів, панцирників, бляхарів, ливарників, ножівників, дротярів, голкарів та різних інших ремісників. Цікаво, що ремісники, які виробляли голки і ножі, виходячи з цеху, виправдовувались тим, що в цеху їм доводилось відігравати другорядну роль². Зрозуміло, що якби ситуація для роботи поза цехом для названих ремісників була гірша, вони б з цеху не вийшли. Найбільш переконливо про розхитування цехового ладу в Речі Посполитій говорять сеймові ухвали та королівські універсали, спрямовані проти партачів. Виявляється, що партачі підривали силу навіть найбільш старих цехів в Речі Посполитій, зокрема краківських³.

Цехові устої підривала і широко розвинута ярмаркова торгівля, що не вкладалася в рамки цехової регламентації. Цехова система взагалі «не витримувала натиску ярмаркової стихії»⁴.

* * *

Всі явища в житті цехів, які мали місце в містах Правобережжя, ще виразніше виступають в другій по-

¹ Tadeusz Mańkowski, назв. праця, стор. 72—77.

² С. Т. Білецький, Соціальна боротьба в м. Львові в середині XVII ст., кандидатська дисертація, Львів, 1959, стор. 8.

³ «Akta historyczne do objaśnienia rzeczy polskich służące», т. XII, Kraków, 1910, стор. 1130—1131.

⁴ Ф. Я. Полянський, Очерки..., стор. 62.

лєсвині XVII ст. на Лівобережжі, яке включилось в процес утворення загальноросійського внутрішнього ринку. Новим в становищі ремісників Лівобережжя було особливо послаблення цехових обмежень. В цехи могли входити всі, хто бажав. Для цього потрібно було зробити лише цілком помірний внесок і влаштувати банкет для братії¹. В результаті цього, а також об'єднання різних ремесел цехи були багатолюдні. Про це особливо красномовно говорить заява київських ремісників, які вимагали, щоб «більше чотирьох сотень в ремеслах їх нікого не було»².

На початку XVIII ст. в Полтаві нараховувалось до 300 цехових ремісників³. У Чернігові був в другій половині XVII ст. цех, який об'єднував ковалів, слюсарів, димарів, мечників, колісників, золотників, конвісарів, римарів, токарів, склярів, стельмахів, теслів, колодіїв, шитників та інших «молотом працюючих». Сюди ж належали і млинарі, очевидно, ті, які працювали біля млинових ступ, що віддалено нагадували собою великі молоти. Всі ці ремісники підкорялися цехмистрові ковальського цеху⁴. Подібне явище стало зовсім звичайним у XVIII ст. В 1770 р. в м. Літки існував цех ковалів, бондарів, римарів і музик. Тут же, в Літках, з 1690 р. в одному цеху були шевці і кушніри⁵.

Цікаві факти про цехові об'єднання зовсім невідповідних ремесел на Лівобережжі наводить К. Лазаревська для другої половини XVIII ст. Ці дані ясно говорять, що тепер мета цехів була зовсім інша і до одного цеху могли вступати кушніри, трубачі, поштарі і т. д.⁶

Підтвердженням цієї думки може бути те, що цехи лівобережних міст об'єднували і ремісників навколишніх сіл. В 1676 р. в Полтаві в бондарський і ткацький цехи

¹ ЦДІА УРСР, Колекція документів, «серія «В», № 223, справа 308, арк. 1—2.

² «Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией», т. 4, СПб., 1842, стор. 289.

³ «Журнал министерства народного просвещения», 1856, т. LXXXIX, стор. 150.

⁴ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—22907.

⁵ П. Клименко, Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині, «ЗІФВ УАН», кн. XVIII, стор. 217.

⁶ К. Лазаревська, Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв., «ЗІФВ УАН», кн. VI, стор. 29.

входили і ремісники ближчих сіл¹. В цехових правилах чернігівських шевців за 1680 р. говорилося, що всі шевці, які «працюють в місті або в селі», повинні входити в цех і вносити певну суму до братської скриньки, якщо хочуть працювати і торгувати виробами. В одному з гетьманських універсалів початку XVIII ст. відзначалось, що чернігівські слюсарі, римарі, токарі, склярі, стельмахи, колісники, тартачники, «не лише в самому місті Чернігові застаючі», повинні належати до ковальського цеху².

Виявляється, що навіть необов'язково було бути членом цеху, достатньо було підтримувати цех матеріально. В 1686 р. чернігівський полковник дозволив універсалом «чужостороннім гончарам, що приїздили в місто», після сплати гончарному цеху «звичайної повинності... горшки робити і на торгу продавати». Про підлеглість сільських ремісників міським говорилося і в універсалі цеху і братству «шаповалів, пивників, коцників, панчішників і рукавичників» Чернігова в 1689 р.³ Подібні об'єднання сільських і міських ремісників на Лівобережжі другої половини XVII—XVIII ст. К. Лазаревська називає «поширеною практикою»⁴. В цьому проявилась характерна для економіки українських міст нечіткість, розпливчатість організації, близькість міського життя до сільського. Слід думати, що дане явище сприяло розвитку сільського ремесла. Отже, постає питання про те, що роль міст як осередків розвитку феодальної промисловості на Україні в якійсь мірі могло виконувати і село. Але знову ж таки слід відзначити, що економіка феодального села ще не досліджена настільки, щоб давала право робити висновки більш категоричні. З приводу аналогічних явищ в різних країнах висловив міркування М. Маловіст. На його думку, сполучення різнорідних ремесел в одному цеху може означати розвиток капіталістичної кооперації⁵. Можливо, що саме таким явищем на Заході в XIV—XV ст. була концентрація цехо-

¹ «Полтавские цехи в конце 17-го и начале 18-го века, «К. С.». Документы и известия, 1893, № 12, стор. 500.

² ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № П—22907.

³ Там же.

⁴ К. Лазаревська, Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX в., «ЗІФВ УАН», кн. VI, стор. 22.

⁵ М. Malowist, назв. праця, стор. 14—15.

вих організацій¹. Бути обережними у висновках змушують нас численні факти, які ще вимагають свого пояснення. Так, наприклад, в 1656 р. шевському цеху в Козельці було надано Богданом Хмельницьким привілей, згідно з яким шевці навколишніх сіл мусили «повинність цехові козелецькому давати»². Цілком можливо, що названі сільські шевці виконували частину роботи цехових майстрів і підмайстрів. Отже, сільських шевців у даному разі слід розглядати як додаткові робочі руки в цеховій майстерні. В даному випадку це не була звичайна цехова майстерня, а майстерня поширена. Оскільки ж на чолі всього цеху стояв один керівник в особі цехмистра, то такий цех дуже легко міг перетворитись на виробництво мануфактурного типу.

Більш докладне дослідження цехової організації на Україні, як бачимо, могло б дуже допомогти у вирішенні питання про генезис капіталізму на Україні, але в даному разі можна лише констатувати, що цехи Лівобережжя ще більше, ніж цехи Правобережжя, в другій половині XVII ст. були позбавлені корпоративного духу.

Причини цього були насамперед в економіці. XVII століття принесло дальший розвиток виробництва і обміну. Цехи, що відповідали слаборозвинутому виробництву, з поглибленням і поширенням останнього не могли не втрачати своєї сили. Що ж до Лівобережної України, то тут свою роль відігравав також і вплив централізації влади в Росії. Відомо, що в країнах з міцною центральною владою стійкість цехів була значно менша, ніж в країнах, які такої влади не мали³.

На Лівобережжі зазнали змін і братства, в яких відпала потреба, як в організаціях, що протистояли національній і релігійній дискримінації. Як самостійно існуючі братства, так і ті, що були в межах цеху, єдиним завданням своїм мали опіку над церквою, друкарнями, лікарнями, народними школами, а також стежили за додержанням різних морально-етичних норм.

Таким чином, цехова організація, а разом з нею і

¹ G. Unwin, *Industrial organization in the XVI and XVII centuries*, Oxford, 1904, стор. 35.

² «Документи Богдана Хмельницького», К., 1961, стор. 547.

³ В. В. Стоклицкая-Терешкович, *Основные проблемы истории средневекового города*, стор. 193—194.

братства зазнали на Лівобережній Україні особливо помітних змін.

Досліджуючи лівобережні цехи XVII—XVIII ст., А. Єршов писав, що знищення цехових привілеїв позбавило цехову організацію в очах ремісників її колишньої принади і ремісники почали тікати з цехів. Частина їх пішла під протекцію старшини і у XVIII ст. була покріпачена¹. Це ж саме твердив і В. Мякотін. Не можна не погодитися з тим, що частина ремісників могла і справді з часом поповнювати собою масу покріпаченого селянства. Але в масовому масштабі така перспектива здається неймовірною. Адже сам А. Єршов говорить про народження на початку XVIII ст. вищої форми промисловості з надр ремесла — мануфактури. Отже, висновки Єршова, так само як і Мякотіна, занадто песимістичні і не відповідають дійсності, яка була значно складніша і відзначалась елементами занепаду і прогресу одночасно. Єршов виявив нерозуміння того, що середньовічні цехи в XVII ст., принаймні в кінці XVII і у XVIII ст., уже пережили своє колишнє значення. Через те непереконливим є його пояснення занепаду цехів слабим розвитком міст і міського самоврядування. Факти свідчать, що самоврядування міст на Лівобережжі протягом перших десятиліть порівняно з попереднім періодом не тільки не звузилося, а навіть дещо зміцніло, в той час як старі цехи за цей же час, навпаки, ослабли і занепали.

ЗАРОДЖЕННЯ НОВИХ ФОРМ ВИРОБНИЦТВА У ФЕОДАЛЬНОМУ РЕМЕСЛІ

У XVII ст. на Україні ремесло досягло свого найвищого розквіту. В наступному, XVIII ст. воно уже зазнало жорстоких ударів з боку міцніючої мануфактури і чим далі, тим більше відтіснялося на другий план. На досліджуваній території в XVII ст. окремі міста мали славу визначних центрів ремісничого навчання. Записи в цехових книжках говорять про те, що чимало учнів було дітьми і онуками ремісників тієї ж самої спеціальності. Цей факт ще раз свідчить про існування згадуваних уже потомствених ремісників.

Прихід учнів з різних місцевостей у великі міста на науку сприяв ремісничим зв'язкам в країні. Наскільки

¹ А. Єршов, До історії на Лівобережжі XVII—XVIII вв., «Записки Ніжинського Інституту народної освіти», кн. IX (1929), стор. 123.

вони були широкі, можна судити з того, що в Кам'янець-Подільський приходили підлітки на навчання не тільки з навколишніх поселень і всього Поділля, а й з багатьох міст інших воеводств. Тільки в один спільний цех стельмахів, колодіїв, бондарів і столярів приходили учні з понад 100 міст України і навіть з-за кордону. Серед цих міст були: Літин, Язловець, Бар, Смотрич, Скала, Бердичів, Монастирище, Паволоч, Троянівка, Біла Церква, Київ, Черча, Опатів, Коломия, Броди, Львів, Луцьк, Дубно, Олика, Старокостянтинів, Кременець та інші, а також польські міста Люблін, Луків, Венгрів, Ченстохов, Бистриця, Бохня, Краків. Як бачимо, радіус притягнення ремісничих учнів до Кам'янця-Подільського був чималий¹.

Центрами ремісничого учнівства були, мабуть, і такі великі міста, як Київ, Чернігів, Переяслав, але відомості про це дуже скупі. Не можна не приймати до уваги і того, що багато з «славетних» Правобережної і Лівобережної України одержало свою путівку в життя у Львові, який справедливо називався «*Seminarium mechanicorum*». Існування міст—центрів ремісничої науки є незаперечним доказом не тільки значного розвитку ремесла, досягнутого в цих містах, а й свідченням потреби в ньому в менших містах. Уже давно відбувся перехід до вищого етапу в розвитку ремесла, тобто перехід від роботи на замовлення до роботи на ринок². Свідченням цього О. Баранович вважає численність ремісників окремих спеціальностей. 145 шевців в м. Острі, 42 шевці в Полонному, 27 шевців у Бережниці, 29 м'ясників у Острозі і т. д. не могли існувати виключно працею на замовлення³.

Уже на самому початку відокремлення ремесла і торгівлі від землеробства при всій обмеженості тогочасних ринків «міські ремісники повинні були... продукувати для обміну»⁴. Співіснування праці ремісників на замовлення і на продаж мало місце у феодальному ремеслі, хоч і в різному співвідношенні в різних галузях.

¹ «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського» (вибірка).

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 284.

³ А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны середины XVII в., М., 1959, стор. 144.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIV, стор. 275.

Нерівномірність промислового розвитку була причиною того, що на Україні XVII ст. поряд з архаїчними, найбільш відсталими формами виробництва розвивались більш передові і складні. Розглянути різноманітні форми промисловості—означає побачити, як всередині старого народжувалось нове, як на зміну старій організації виробництва і ручній техніці поступово приходила нова техніка і нова, більш досконала організація праці.

Особливий інтерес в світлі нашого завдання становить відшукання тих фактів, які вказують на можливість виникнення або наявність поширеної цехової майстерні. Виявлення поширеної майстерні цехового майстра відводить нас до початків капіталістичної промисловості, до простої капіталістичної кооперації, а виявлення в поширеній майстерні поділу праці — до початків мануфактури. Про окремі галузі ремесла в нашому розпорядженні сьогодні є тільки поодинокі факти, проте в сумі вони дають уже право зробити деякі висновки про досягнутий ремеслом в XVII ст. рівень розвитку.

Відповідно до нашого завдання та історичної послідовності в розвитку окремих галузей промисловості насамперед слід розглянути становище в тих галузях, які вимагали відносно меншої затрати сил, меншого мистецтва і мали найбільш примітивні знаряддя праці. Такими були галузі харчової промисловості та виробництво одягу і взуття¹. Вони були, з одного боку, найбільш поширеними, а з другого — найбільш примітивними.

Виробництва ці, будучи абсолютно необхідними в житті кожного міста, зростають разом із збільшенням міського населення. В усіх країнах вони були представлені завжди особливо великою кількістю ремісників. У Росії XVII ст. переважна група ремісників займалась виробництвом продуктів харчування і одягу².

Харчова промисловість на Україні XVII ст., як видно з переліку професій, була уже досить розгалужена. Особливо було розгалужене виготовлення різних продуктів з борошна.

¹ Тим галузям харчової, деревообробної, металообробної та іншої промисловості, які існували в формі не ремесла, а промислів, буде приділена увага пізніше.

² П. И. Лященко, назв. праця, стор. 267—268.

Велика кількість продуктів харчування, яких щоденно вимагало багатотисячне міське населення України, вироблялась не за рахунок окремих великих підприємств, а в численних малих, здебільшого в межах однієї сім'ї. Тільки цим можна пояснити наявність по містах згадуваної уже величезної кількості ремісників — по 30—50 пекарів, м'ясників, різників, броварів тощо¹.

В значній своїй частині галузі харчової промисловості знаходились ще в стадії виділення з домашньої промисловості і стадії звичайного ремесла, яке поєднувало виробництво на замовлення з виробництвом на ринок. Майже в кожному більш-менш заможному господарстві була своя броварня або винокурня. Звичайними для тих часів були слова про дубенську міщанку: «Пішла жінка до своєї броварні» — або про міщанина, який «в броварні своїй працює»².

В 1651 р. в м. Дубно розглядалася скарга на солодовника Бартоша, що не додав частину солоду замовцеві, хоч і одержав від останнього повністю потрібну сировину — ячмінь, овес і жито. Цей же солодовник виготовляв свій товар і на ринок³, можливо, приховуючи для цього частину сировини замовців. Заснування солодовні не було дешевою справою. Це видно на прикладі продажу солодовні дубенським міщанином за 280 злотих⁴. Таке досить дороге підприємство не могло не працювати на ринок, інакше воно було б не вигідним.

Як цехові, так і позацехові ремесла харчової промисловості відзначались настільки великою примітивністю, що Климентій навіть обурювався тим, що їх ремеслами називають. Про калачників він каже, що вони, «не будучи ремісниками, замислили цех міть», в той час як навіть жебрацтво, на його думку, потребувало більшої науки, ніж калачництво.

Однак на цій примітивній стадії розвитку ремесла при уважному розгляді уже можна помітити елементи нового порівнюючи з феодальною цеховою практикою. Це нове в основному іде по лінії застосування цеховими майстрами найманої праці, «виламування» з рамок цехових норм і порушення масштабів продукції. Так, в

¹ Климентій, № 191.

² ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 459.

³ Там же, арк. 10—10 зв.

⁴ Там же, арк. 185.

1683 р. в Стародубі майстер-ковбасник Прокіп Потапович, одержавши замовлення на виготовлення для різницького цеху великої кількості ковбаси, найняв як додаткову робочу силу якогось «наемного человека». Члени ковбасного цеху, зокрема цехмистр, обурені цим, намагались не допустити наймита до роботи. Більше того, цехмистр намовив кількох сердюків побити Прокіпа за порушення правил цеху¹.

Цілком можливо, що в харчовій промисловості уже накреслився процес територіального поділу праці. Принаймні на це вказує існування в XVII ст., наприклад, такого прислів'я: «Чудний, як гелмязівський бублик»² — або наявність певних центрів торгівлі рибою в містах біля річок, особливо в придніпровських містах.

Серед найбільш поширених ремесел названих галузей були шевство і кравецтво. Незважаючи на свою давність, вони дуже мало відійшли від первісної форми — домашньої промисловості. Ремесло на замовлення і одночасно на продаж здійснювалось тут нерідко мандрівними ремісниками, знаряддя праці яких вміщувались в мішку за плечима.

Досить часто перехожі ремісники поєднували шевство або кравецтво з іншими роботами в наймах. В 1707 р. в Переяславі судили двох бродяг, які показали, що багато років провели по різних заробітках в наймах, а також жили певний час з шевства³.

До речі, мандрівні шевці і кравці були звичайним явищем не тільки в наступному, XVIII, а й у XIX ст. поряд з великими фабриками взуття⁴. Це явище є одним з яскравих прикладів розтягнутості процесу розвитку промисловості та співіснування найбільш відсталих форм з найбільш передовими. Переважна більшість ремісників в названих спеціальностей була осілою і працювала в невеличких майстернях.

Сповнений глибокої поваги до ремесла шевця, Климентій описує його робочий день в таких словах: шевць

¹ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—27574, арк. 1.

² М. Максимович, О десяти городах и некоторых селах древней Украины, «Москвитянин», 1854, т. I, Смесь, стор. 1.

³ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Разрядные вязки, спр. 10578, арк. 651—652 зв.

⁴ Обласний архів Хмельницької області, ф. Подільської кримінальної палати, спр. 22, 1831—1834 рр., арк. 879 зв.

сидить в майстерні за роботою, «як на маєстаті», тобто на троні. Вставши вдосвіта, він

Усунет лучник й железо причепляет,
І лучину з пенков смольних з огнем розкладаєт.
І, розложивши огню, зараз перешиваєт,
Поти, покуль аж ся єму подобаєт,
І як, перешиваючи втомится, то шури стрихуєт,
І на распускання на чоботи, колько з котрої пар вийдет,
готуєт.

А потом, покинувши все, пойдет віти збирать;
Бо потреба козлини из ветою вчинять.
І пойдет до гарбовки у човна хитати.
Козлини і бараніци, хоч и габелки окрашати...
І їздить у луг дубу і попїлу палити, готовати,
І мусїт бідний добре на зиму працювати.
А особне мусїт по материнку і по листок ходити,
Же аж і в свято мало может когда спочити...
А як пойдет до шкур, дуб товчет, шури пересипаєт,
А інне шури у золу хуру закладаєт,
А інне теж на кобиліци шерсть оббираєт.
А потом белехом мездру підробляєт.
І похваговавши в божий час, укладаєт в квас
І чекаєт, покуль будет пересипать опять час¹.

Цей опис, очевидно, відноситься до найбільш типової майстерні, в якій шевство ще не відділилося від чинбарства. Але той же Климентій в іншому вірші говорить і про факти відокремлення чинбарства від шевства. Проста людина, Климентій не розумів закономірності і прогресивності поділу праці, і те нове, що він бачив у давно відомому йому шевстві, здавалося йому дивним і безцільним. Дивіться, каже він, «ремесло єдине надвое порвали»². Проте в XVII ст. уже не одне ремесло було «надвое порване».

Незважаючи на архаїчність техніки виробництва, вироби з шкіри були красиві і міцні. Ця їх якість була результатом великої і копіткої праці. Особливо красиве було взуття з червоного і зеленого сап'яну. Але його виробництво забирало дуже багато часу. В процесі дубління шкіра часом повинна була лежати в потрібному розчині по кілька місяців, а найкращі гатунки її, наприклад в Києві, вимочували до трьох років³. Звичайно, навіть сама така технологія свідчила про від-

¹ Климентій, № 175.

² Там же, № 320.

³ W. Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa, 1956, стор. 235.

носно обмежені масштаби виробництва і його феодальний характер. Про те, що в Кам'янці на початку XVII ст. шевцям не завжди удавалось легко розпродати свої вироби, говорить судова справа двох шевців, коли один швець, поширюючи плітки про другого, перешкодив йому розпродати свій товар¹. Не задовольняючись місцевим міським ринком, шевці розвозили свій товар по ярмарках.

Про виконання шевцями роботи для більш широкого збуту, ніж могли дати замовлення, свідчать, зокрема, факти закупівлі шевцями значної кількості сировини. Так, в місті Дубно в 1659 р. якийсь Мошко скаржився на цехмистра шевського цеху в Острогу, який був винен йому за шкури 35 злотих, 2 пари чобіт і 2 пари черевиків. Цехмистр випросив відстрочку на два тижні². Так само заборгувався в 1660 р. і гарбар з Острога, що купував сировину³. Цілком зрозуміло, що ремісників, які працювали на ринок в усе більших розмірах, не влаштовували цехові рамки. В зв'язку з цим слід розглядати і загострення боротьби між цеховими та позацеховими шевцями. В 1709 р. шевці м. Кобеляки на Полтавщині скаржилися на те, що в місті багато шевців — підсусідків у козаків, які, «тем себя защищая, жодного цехового повиновения з братиею обще несят»⁴.

В шевстві, як і в галузях харчової промисловості, помічається намагання розірвати старі рамки виробництва і збільшити його за рахунок додаткової кількості працюючих в одній майстерні. Цеховий швець вдавався до найманої праці ремісників, зокрема в тих випадках, коли раптом одержував велике або дуже термінове замовлення. Наприклад, бували випадки замовлення великої партії взуття для солдат. Маючи виготовити взуття для цілого полку, кам'янецький швець порушив цехові правила, найнявши допоміжну робочу силу⁵. Протести інших членів цеху і судова справа

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 50, арк. 428—428 зв.

² ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 101 зв—102.

³ Там же, арк. 167.

⁴ ЛПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—27652.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 32, Кам'янецький магістрат, кн. 4, арк. 1.

з цього приводу свідчать про ті труднощі, які доводилось перемагати на своєму шляху дуже слабим ще паросткам нового. Очевидність же останніх підтверджується також і прикладами з практики кравецького ремесла. Відзначаючи примітивність кравецького ремесла в порівнянні з іншими, Климентій говорить, що кравець все своє начиння з собою носить, а на «локоть», тобто дерев'яну мірку, в дорозі спирається, бо часто ходить від села до села, від міста до міста в пошуках роботи¹. Отже, кравці також нерідко вели мандрівне життя, виконуючи замовлення різних людей по селах і містах. Але разом з тим поряд з пошиттям одягу домашнім способом або у кравця в другій половині XVII ст. все більше входить в звичай купівля готового одягу.

Про роботу кравців на ринок свідчить їх велика кількість по містах. В Умані, наприклад, навіть в період найбільшої розрухи після визвольної війни було багато кравців. Цим кравцям і місцевим шевцям та шапкарям в 1668 р. було наказано одягати гарнізон з компанійців і сердюків, який поставив там Дорошенко². На те, що умови для роботи кравців на ринок цілком визріли, вказує і народне прислів'я тих часів: «Купуй хату кри-тую, а одягу зовсім як треба пошитую». Климентій додає, що, купуючи готовий одяг, а також готові будинки, людина має «менш утрати», а до того ж і «менш турбациї». А взагалі, каже він, «нет лучше, як начнеш готовое покупать»³.

Разом з роботою на ринок кравці, подібно до шевців, починають «виламуватись» з рамок цехового ремесла. В 1702 р. кам'янецькі цехові кравці подали до суду скаргу на одного з своїх майстрів за те, що той, будучи членом цеху і тримаючи підмайстрів, разом з тим не виконує своїх обов'язків перед цехом, а дбає лише про себе і свою роботу для ринку⁴.

Якось кравець Якуб Ружицький, одержавши аванс на виготовлення великої партії військового одягу, роздав гроші міським кравцям, з якими працював у спілці. Один з кравців утік з міста, внаслідок чого і виникла

¹ Климентій, № 197.

² Х. П. Ящуржинский, Город Умань, Краткий исторический очерк, Умань, 1913, стор. 8—9.

³ Климентій, № 255.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 46, арк. 57 зв.

судова справа, з якої видно, що робота виконувалась не в цеху, а поза цехом різними майстрами під керівництвом Ружицького¹. Скупі відомості не дають можливості всебічно познайомитись з цією формою кравецького виробництва, але ясно, що тут ми маємо справу фактично з розширеною майстернею на чолі з майстром.

Непоодинокі були випадки, коли майстри відмовлялись виконувати настанови цеху, хоч «челядь тримали» і продавали на ринку вироби².

Подібне становище в цехах могло створитися тільки за умов розвитку товарно-грошових відносин, зростання попиту населення на ремісничі вироби. Що це було саме так, показують і приклади з практики сільського ремесла. По селах працювали ремісники також до певної міри на задоволення потреб ринку. Інакше не можна було б пояснити факт наявності у сільських ремісників допоміжної робочої сили. Як свідчать джерела, в с. Гаєвцях Овруцького повіту на Київщині жив кравець, який працював «з своїми асистентами-кравцями»³. Десь в 90-х роках XVII ст. старий кравець з Прилук розповідав на суді, як замолоду працював у с. Горківцях підручним у кравця Давида Патики і вкрав у останнього шкатулу з грошима, яких вистачило заснувати пізніше у м. Варві свій цех⁴. Майстерні таких сільських кравців не були домашньою промисловістю. Більш того, названі сільські майстри виконували, очевидно, не тільки замовлення односельчан, бо для цього в тих умовах не потрібна була допоміжна сила найманих ремісників. Адже поруч існувала в широкому масштабі домашня промисловість. Більш ймовірно, що названі кравці працювали на ринок.

Цехмистри і окремі майстри намагалися урвати собі більший прибуток зарахунок інших майстрів і тим самим порушували цеховий принцип рівності. Прикладом цього може бути справа між кам'янецьким цехмістром кравецького цеху і майстрами, яких він обмірював під час роздачі сукна для виконання замовлення⁵.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 47, арк. 14 зв.

² Там же, кн. 46, арк. 57 зв.—58.

³ ЦДІА УРСР, ф. 15, Овруцький гродський суд, кн. 4, арк. 183.

⁴ «Войска Запорожского козацкого Прилуцкого полка справая книга (1696—1718)», ДБЛ, відділ рукописів, арк. 103.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 46, арк. 85 зв.

Натяк на збільшення масштабів виробництва порівнюючи із звичайними цеховими дають приклади заборгованості ремісників у зв'язку з купівлею сировини. Не раз заборговувався швець Онуфрій, він же і цехмистр шевського цеху в Острозі. Покликаний до суду, він просить відстрочки, доки продасть готовий товар. Так єсмо робив і чинбар, купуючи за позичені гроші шкур¹, і свічкарка Якубова в м. Дубно² та інші. Заборгованість ремісників в зв'язку з купівлею сировини легко може поставити їх в залежність від купців — поставщиків сировини. Це вже одна з умов підпорядкування ремісничої майстерні купецькому капіталу. Як купецький капітал починає брати участь у ремісничому виробництві, можна побачити на прикладі з практики воскобійництва і свічкарства.

Поряд з цеховими та позацеховими майстернями, в яких виробляли свічки на замовлення або продаж, тут же в місті існували уже великі майстерні, що належали, як свідчать джерела, міським урядам. Прибуток від них мав іти на різні витрати, зв'язані з міським управлінням, але насправді, принаймні в значній своїй частині, йшов в кишені членів міського уряду. Такою майстернею була воскобійня в м. Ратне. Безпосередньо керував роботою і наглядав за нею спеціальний управитель. Тут поряд з вибиванням воску і виготовленням лою виготовляли лійові і воскові свічки. В ті часи свічки робили різного розміру—від звичайних маленьких до великих «вахлів», які носили попереду урочистих процесій і ставили в церквах. Така вахля могла важити до 12,5 кг³.

З Климентієвого опису виробництва свічок можна зрозуміти, що там були трудні умови праці. Від важкого повітря під час витоплення лою ремісники неприпомніли. Існували різні способи виготовлення лійових свічок. Зокрема, Климентій згадує найтрудніший спосіб, коли ремісники не застосовували залізних «трубок»⁴. Можна здогадуватись, що мова йде про добре відомі

¹ ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 101 зв.—102 зв.

² ЦДІА УРСР, ф. 31, Ратуша міста Ратне, кн. 2, арк. 85.

³ Іван Волосянський, Дещо про цех кушнірський в старому місті, журн. «Зоря», 1886, VII, березень, № 6, стор. 100.

⁴ Климентій, № 367.

в цей час на Україні і в Росії способи виготовлення свічок з лою і воску. Лойові свічки «лили», тобто наливали розтоплене сало в залізну трубку, в центрі якої був пропущений бавовняний гніт. Свічки з воску виробляли без трубок в спеціальних ночвах, куди наливали розтоплений віск. Майстер певний час обертав занурений у віск гніт, на якому, застигаючи, поступово «наростав» віск. Свічки виходили довгі, і їх потім різали. Різні способи виготовлення свічок вимагали і різних спеціалістів.

У ратнівській воскобійні судовий документ називає трьох наймитів, сина управителя і людей, які постачали дрова з лісу та опалювали печі. В документі зазначається, що один з наймитів і син управителя завжди знаходились біля витоплення лою та воску. Майстерня працювала на ринок і на замовлення. Віск і лій продавали майстерні, а також здавали для переробки на свічки як місцеві люди, так і приїжджі. Міщани замовляли свічки для себе, а також для церкви. Разом з тим послугами воскобійні користувалися і купці, які здавали скуплений по селах і містах віск і лій на переробку. П'ятеро з них фігурували в названій справі як позивачі. Вони скуповували віск і лій по містах України, здебільшого на Волині, і здавали в ратнівську воскобійню для перетоплення і виготовлення свічок. Готову продукцію купці розвозили по містах і селах для продажу. Нам не відомі умови між купцями і власниками воскобійні, але очевидно, що це була вигідна для всіх кооперація. Один з цих купців-підприємців був жителем польського міста Любліна. Часом він здавав віск на переробку в Любліні. Три купці були місцеві, ратнівські, і віддавали віск в ратнівську воскобійню¹, п'ятий — з Бреста — також користався послугами ратнівської воскобійні.

Ні про яку цехову регламентацію, звичайно, в подібній майстерні і мови не могло бути. Кількість продукції та зайнятих в майстерні робітників могла бути більша або менша в залежності від вигідності підприємства. З скарги потерпілих купців про крадіжку, яка сталася в майстерні, можна судити про значні масштаби виробництва. Один купець внаслідок крадіжки си-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 31, Ратуша м. Ратне, кн. 2, арк. 85—101.

ровини, яку він здав у воскобійню, зазнав збитків на 200 злотих, як на ті часи велику суму. При цьому виявилось, що наймити вкрали з майстерні ще 4 копи (240 штук) свічок. Цікаво, що крадіжка була виявлена не відразу. Якби виробництво було незначне, крадіжку псмітили б відразу. Інтересний і інший факт: крадений віск скуповували у робітників воскобійні для власної потреби міщани, а також перекупники по вигідній для обох сторін ціні¹. Але незважаючи на те, що від міської воскобійні потай живилися злодії і перекупники, вона залишалась для своїх хазяїв вигідним підприємством. Отже, ми маємо справу з відносно великим підприємством, в якому працюють наймити, існує поділ праці і є організатор-керівник в особі управителя.

Польські дослідники К. Арламовський та М. Мало-віст, відзначаючи в перемишльських ремісничих цехах XVI ст. застосування додаткової праці найманих партачів, справедливо вбачають уже в цьому явищі можливість початків елементів ранньокапіталістичного виробництва². В. І. Ленін, спостерігаючи в свій час подібні явища в історії Росії, цитував слова К. Маркса про мануфактуру, яка «навіть чи відрізняється чимсь іншим в своєму зародковому вигляді від цехового ремісничого виробництва, крім більшого числа одночасно використуваних одним і тим же капіталом робітників. Майстерня цехового майстра тільки розширена»³. Якщо у вищенаведених випадках з ковбасником, кам'янецькими та дубенськими пекарями, шевцями і кравцями з Поділля ми маємо справу лише з розширенням на певний строк цехової майстерні, то в ратнівській воскобійні, в постійно діючій розширеній майстерні, існує уже і певний поділ праці. Що ж до капіталу, який має об'єднувати працюючих в ній людей, то наявність його також не викликає сумніву. Відомо, що капіталом зветься вартість, яка продукує додаткову вартість. Проте факт цей в даному випадку дещо завуальовується наявністю групевого власника і посередньою участю в ньому купецького капіталу (постачання сировини). Суті ж справи це

¹ ЦДІА УРСР, ф. 31, Ратуша м. Ратне, кн. 2, арк. 88—89.

² М. Małowist, назв. праця, стор. 19; K. Arłowski, *Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce*, Przemysł, 1931, стор. 245.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 304.

не міняє, оскільки підприємство приносить чималі прибутки завдяки експлуатації найманих робітників і працює на ринку, причому досить широкий. Така майстерня з часом могла перейти в руки когось з числа міських урядовців або з купців, і характер її в основі залишився б той же.

Варто спинитись трохи і на особі управителя ратнівської воскобійні. Він, безперечно, мав непогані прибутки від керованого ним підприємства. Крім цього, він ще мав певні прибутки від міської важниці, якою відав¹. Цілком можливо, що з часом, розбагатівши, він і сам міг би стати хазяїном воскобійні.

Воскобійні, аналогічні ратнівській, належали київському Михайлівському монастирю та київському магістрату². Останньому належали також броварня, ряд млинів, шинки, гостині двори і важниця³. Слід думати, що, будучи різними підприємствами за своєю соціальною природою, вони приносили міським урядовцям прибутки різного з соціально-економічної точки зору характеру.

Великі майстерні, в яких застосовувались наймана праця і поділ праці в процесі виробництва, як це спостерігається у описаній воскобійні, становили в містах якщо не поодинокі, то в усякому разі не численні випадки. Звичайним явищем була ремісничка майстерня, в якій працював майстер з 1—3 підмайстрами та 1—2 учнями.

Документи називають майстрів-свічкарів, що працювали поза цехом, зокрема дубенську свічкарку Якубову, про яку вже була мова. Цілком можливо, що її борги були зв'язані не тільки з купівлею сировини, а й з купівлею робочої сили. Час від часу її викликали в магістрат на суд, де вона, не відмовляючись від боргу, лише завжди просила відстрочки, доки вона продасть готовий товар. Позичала Якубова по 30, 50, 60 злотих⁴.

Власників ремісничих майстерень, що, на зразок Якубової, з своєї ініціативи, поза цехом і його уставом

¹ ЦДІА УРСР, ф. 31, Ратуша м. Ратне, кн. 2, арк. 87 зв.

² «Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления», К., 1882, в. 3, стор. 89.

³ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № П—14817—14897, арк. 101.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 35, 53, 56.

займаються виробництвом товарів і якщо не використовують ще, то можуть почати використовувати найману працю, ми зустрічаємо в усіх галузях тогочасного ремесла, зокрема в гончарстві.

Гончарство, подібно до названих вище ремесел, було загальнопоширеним ремеслом. Але уже намітились центри його особливого розвитку на Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі. Відомі були красивими гончарними виробами міста Зіньків¹, Опішня, Меджибіж. Техніка гончарного виробництва була надзвичайно проста. Основу її становили гончарне коло і піч для випалювання виробів. Майстри знали секрет поливи, але населення користувалося неполив'яним посудом. Техніка поливи була відносно складніша і полив'яні речі були дорожчі. В. Січинський відзначає велику різноманітність гончарних виробів².

Поряд з різним посудом гончарі виробляли і полив'яні кахлі для печей. Вони ж нерідко були і спеціалістами по кахляних печах. Це про гончарну піч з чудесних різнокольорових кахлів Климентій в захопленні сказав, що до неї «було так любо притулитися»³.

Численні цехові гончарі працювали поряд з не менш численними позацеховими. Найбільш відсталою формою гончарства було перехоже ремесло. Документи називають бродячих гончарів на Чернігівщині⁴. Були вони, мабуть, і в інших частинах України. Але звичайною формою гончарства була майстерня в місті з виробництвом на продаж на місцевому ринку і в навколишніх селищах. Про це незаперечно свідчить територіальний поділ праці, що вже намітився.

Можна також догадуватись, що територіальному поділу праці відповідали якісь вищі форми гончарного виробництва, ніж ті, які міг забезпечити цеховий устрій. Адже відомо, що він виникає на початкових стадіях розвитку капіталістичної промисловості.

В якійсь мірі за своєю технікою близьким до гончарного ремесла було цегельництво. Цегла йшла на бу-

¹ А. Прусевич, Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского уезда, відбиток, стор. 9—12.

² В. Січинський, Нариси з історії української промисловості, Львів, 1938, стор. 40—41.

³ Климентій, № 168.

⁴ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—22907.

дівництво панських і старшинських будинків, церков, костьолів, монастирських приміщень. Цегельні існували здебільшого при міських урядах по великих містах. Так само як ратнівська воскобійня, цегельні ці були одним з джерел прибутків міської урядової верхівки, однак, з тією різницею, що попит на цеглу не був такий широкий, як на свічки, і цегельні обслуговувало значно вужче коло людей.

Про існування міської цегельні в м. Лютичеві ми довідуємось із заяви лютичівських міщан Максима Уласовича, Івана Гриценка, Андрія Гавришенка та Василя Хоманенка, що керували роботою міської цегельні, а також старших братів вапнярського, чи цегельного, цеху. Всі вони скаржилися на ксьондза Ієроніма Цеклінського за те, що він в 1663 р. намагався силою забрати кілька возів вапна, яке ремісники везли до церкви, виконуючи замовлення. Ксьондз побив києм ремісників, але вапно йому забрати не вдалося. Пізніше, коли міщани перед «турецькою тривогаю» відійшли до Костянтинова, ксьондз здійснив свій намір і забрав собі 50 возів їхнього вапна. Крім вапна, він забрав також будівельний камінь у славетного Максима Уласовича і відвіз до кляштору. Потім перевіз туди ж з міської цегельні цеглу, яка була заготовлена тут коштом названого братства¹. На жаль, ми не маємо опису лютичівської цегельні і не можемо скласти собі більш конкретного уявлення про це підприємство. Можна, однак, спробувати це зробити, виходячи з інших прикладів. У середині XVI ст. в Києві, на Подолі біля Дніпра, знаходилось два склади («шопи») цегли, що вироблялася тут же «перед містом», тобто перед Київською горою. В одному з названих складів, що мав 19 сажнів довжини і 4 сажні завширшки, а висоту в «чоловіка стоячого та 2 п'яді», в 1552 р. під час ревізії було виявлено повно цегли. Другий склад, довжиною 14 сажнів, завширшки 2 сажні, заввишки 2 сажні, також був наповнений цеглою. Якщо взяти розміри звичайної сучасної цеглини (25×11×5), то таких цеглин в більшому складі повинно було бути щонайменш 3,5 млн., а в меншому — 0,5 млн. Скільки було цегельень — дві, відповідно до кількості складів, чи одна—

¹ ЦДІА УРСР. ф. № 40, Лютичівський гродський суд, кн. I, арк. 58—58 зв.

невідомо, але в обох випадках вони, правдоподібно, мали великі, як на ті часи, масштаби виробництва. Підтверджують цю думку також далші деталі опису цегли, «которая у печі біля другого складу була випалена, але не вибрана», і згадка про висушену, але не випалену цеглу, що лежала «одинадцятьма громадами, або стиртами»¹.

Оскільки цегельні склади і цегельні печі в Києві були розташовані біля води, цілком можливо, що дуття в печах здійснювалося за допомогою водяного кола (млинового), що приводило в рух міхи і ступи, які місили цегельну масу. Водяне коло можна було легко установити на Почайні при впадінні її в Дніпро. Розміри виробництва свідчать і про відповідну кількість обслуговуючих людей. Безперечно, що тут мала місце уже певна спеціалізація. Потрібні були грубники, візники, формувальники, робітники, що замішували цегельну масу або доглядали, як цю роботу виконували спеціальні ступи, з'єднані з водяним колом, та ін.

Крім міських, замкових і монастирських цегельень, очевидно, існували і окремі приватні цегельні, особливо в другій половині XVII ст., коли приватна ініціатива надзвичайно поживалась. Цегельне виробництво вимагало для свого заснування чималого капіталу. Климентій каже, що цегельництво «потяжно», тобто вимагає багато грошей. Крім того, воно «клопотне», тобто складне і нелегке. Проте цегельництво дає непоганий заробіток².

На підставі наведених при розгляді окремих ремесел фактів можна дійти до висновку, що великі поширені майстерні з поділом праці насамперед виникли при міських урядах. Але цілком можливо, що вони могли засновуватись окремими міщанами або групами міщан.

В зв'язку з цим потрібно сказати, що, з одного боку, недослідженість історії феодального ремесла не дає права говорити про більш-менш значне поширення зазначених елементів нового, але, з другого боку, ця ж сама недослідженість не дає права і заперечувати його. Крім того, навіть в межах чисто феодальних форм промисловості важливим є рух вперед. Цей рух виявляється у поглибленні поділу праці, втечах ремісників з цехів,

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 1, стор. 110—111.

² Климентій, № 318.

у застосуванні найманої праці, в розвиткові товарно-грошових відносин тощо.

В цьому плані яскраві приклади дає і деревообробна промисловість.

Дерево було головним технічним матеріалом феодального виробництва. З дерева робилась безліч всяких речей першої потреби. Токарі виробляли «терки, що перець тнуть, і тие макогони, що куховарки мак мнуть», дерев'яні скрині, валізи; виточували в церквах та багатих домах дерев'яні колони, брязкальця для дітей, веретена для прядіння ниток, посохи, «качалки, що жінки хустки качають», сопілки, стріли, тарілки і ложки¹, такі ж самі, якими користувались прості люди і в XIX і в XX ст. Недарма І. Котляревський в «Енеїді», надаючи банкету Енея з Дідоною характеру українських банкетів XVII—XVIII ст., говорить:

Тут їли різні потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарні приправи
З нових кленових тарілок².

Окремо джерела називають ложкарів, бердників, колісників, теслярів, сідлярів та ряд інших спеціалістів по обробці дерева. Більшість з них проіснувала на Україні протягом багатьох століть майже без змін поряд з лісними промислами, що розвивались уже на іншій, вищій основі, і навіть поряд з фабрикою XIX ст. Прикладом може бути хоч би і ложкарство, яке поряд з машинним виробництвом ложок в епоху капіталізму зберігалось в усій своїй архаїчності. Пам'ять про цілі села ложкарів і сьогодні ще жива в багатьох місцях України. Уявлення про ложкарство другої половини XVII—XIX ст. дає опис, зроблений І. Франком з натури. Ложкар робив ложки «на уряд, на замову, а на продаж хіба де раз у рік...», те, що полишається, що люди просто з хати не розберуть»³. Ложкар робив своє діло з діда-прадіда і за давнім звичаєм мав свій лісок, який односельчани, згідно з неписаною угодою, не чіпали. За це вони купували у нього ложки дещо дешевше, ніж зайшли покупці. Ложки продавались копами (по 60 штук) і півко-

¹ Климентій, № 195.

² І. П. Котляревський, Повне зібрання творів у двох томах, К., 1952, стор. 72.

³ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. II, К., 1950, стор. 130.

пами (по 30 штук). Немає сумніву, що і в XVII ст. ложкарі мали свої «ліски» і своїх покупців-перекупників. Інакше ложкарство як окрема спеціальність не могло б розвинутись.

З дерева робилися вози, сани, сідла, всяке спорядження до возів і навіть гвіздки — кілочки, якими «зшивалися» вози.

Ледве чи не найбільш поширеною була серед майстрів по дереву спеціальність бондаря. Розвиток винокуріння і броварництва по всій Україні спричинився до особливого розвитку бондарства. Правда, бондарі здебільшого поряд з бочками виготовляли ночви, миски, відра і ще цілий ряд речей, потрібних в господарстві. Відокремились уже в багатьох випадках від бондарства відерники, бочкарі, ночовники тощо. Але здебільшого бондар зосереджував у своїх руках виготовлення різних речей.

До деревообробної промисловості слід зарахувати і такі відносно малопоширені спеціальності, як виготовлення каналізаційних рур з дерева і дерев'яних мостових. Рурмайстрів було небагато. Жили вони в основному по великих містах. Переважна кількість населення навіть в містах користувалася водою безпосередньо з річок, криниць, озер, колодязів. Заможні ж міщани, мешканці замків, монастирів і козацька старшина користувались спеціальними водопроводами. Для цього рурмайстри і виготовляли дерев'яні труби. Окремі дерев'яні колоди випалювались всередині або висвердлювались і з'єднувались між собою спеціальними залізними муфтами. Досить широка каналізаційна сітка була в Києві. Археологи знаходять залишки дерев'яних труб від XVI—XVII ст. як на території Нижнього, так і Верхнього міста¹.

«Взвод» води трубами здійснювався в київському Братському монастирі від джерел, які били з Київської гори, про що говориться в привілеї короля Владислава від 1636 р.

По дерев'яних трубах текла вода біля печерських лазень. Дерев'яна каналізація була у Львові, Кам'янці-Подільському, Барі, Острі. Вода текла з більш високих місць в нижчі. Такого роду споруди були початковою стадією в розвитку міського водопостачання.

¹ І. М. Самойловський, Дерев'яні водопровідні труби і мостова в Києві. «Нариси з історії техніки», в. 2. К., 1955, стор. 99—106.

Так само відносно небагато було і спеціалістів по будівництву дерев'яних бруків. Залишки дерев'яних мостових знайдені в Києві¹. З дерева робився також гонт для покрівель.

В XVII ст. уже були райони найбільшого поширення ремісничих галузей деревообробної промисловості, наприклад містечко Баранівці на Волині, де зосереджувался перед визвольною війною 91% токарів воеводства, 100% ложкарів і ситників зосереджувалось в 29 більших містах воеводства. Полонне було одним з найбільших центрів виробництва бочок².

Значний рівень поділу праці в ремеслі і зачатки територіального поділу праці свідчать про існування масового виробництва на продаж, дальшим кроком якого є виникнення більш відповідних, нових форм промисловості капіталістичного характеру. Цю, так би мовити, підготовчу роль відігравали навіть і менш розвинені галузі ремесла, зокрема ті, що їх можна об'єднати під назвою «обробіток волокнистих речовин». Ледве не найбільш відсталою в цій промисловості галуззю було шаповальство. Уявлення про життя і працю шаповала дає такий опис сучасника:

Шаповал всякіє всім вигоди творить,
Гди ж розніє потреби людям завжди робить.
Як то мужикам плетьот рукавіці
І лямци вивалюет, що носять молодіці.
А еще і опанчу может ізробити
І кецу хоч неволшую мудро устроїти.
А еслі часом зхочет ізпочити трохи,
То тоді безпрестанно в'яжет панчохи.
А впять же як почнет вовну перебивати,
То знать то уже хочет з луком мандровати.
Бо з давних часов як где шаповал мандровал,
Не едну на дорозі й душу ізлякал.
Же з далеку власне татарє манячать,
Аж шаповал носитьсє з луком, як з друком, зблизу
вбачать.

А пришед до людей, станет работи питать,
Жеб где колвек міл собі на роботу стать.
І як знайдет добрую роботу в добром місті,
Аж зараз заробить золотих сто або двісті³.

¹ М. Самойловський, Дерев'яні водопровідні труби і мостова в Києві, «Нариси з історії техніки», в. 2, стор. 99—106.

² А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 144—145.

³ Климентій, № 172.

Тут відомості і про засоби виробництва, і про умови життя мандрівного шаповала, яке проходить в пошуках заробітку. Крім згаданих речей, які шаповал виготовляв з вовни, можна назвати ще сіряки з шаповальського сукна, саме сукно, коци тощо. Шаповальство, однак, не виключало існування таких окремих спеціальностей, як шапошництво, панчішництво, рукавичництво, коцицтво і т. д. Виготовлені шаповальським способом речі мали іншу якість, своєрідну форму і колір.

Яким би примітивним не було ремесло мандрівного майстра порівняно з сільським ремісником, що сполучав ремесло з сільським господарством і майже не виходив за межі села, воно було прогресивним. «Перехоже ремесло відривало ремісника від домашньої замкненості, вводило його в коло суспільних інтересів і було головним елементом розвитку ремесел»¹.

Порівняно з шаповальством така галузь по обробці волокна, як ткацтво, піднялась на значно вищий щабель. З точки зору техніки воно становило і більш розгалужене і значно складніше ремесло.

Ще Боплан відзначав, що українські жінки займаються прядінням і тканням полотна як для парусів, так і для домашніх потреб. В кінці століття, за свідченням Климентія, як і колись, на Україні більшість жінок самі пряли, ткали та вибілювали на сонці повільно для дому. Отже, ткацтво було ще дуже поширене у формі домашнього промислу, що не заважало розвитку поруч ткацького ремесла.

Якщо вірити обізнаності Климентія, то на Україні ткацтво досягло вищого рівня, ніж, наприклад, в Білорусії, де «жони ткачов і не знають», тобто не користуються послугами ремісників і тчуть самі. (Слід думати, що Климентій значно перебільшував у даному разі). Прядіння ниток, як свідчить поет, ще дуже часто сполучалося з ткацтвом, оскільки жінки ткачів заготовляли для них пряжу і нитки. Але певна частина уже переконалася в доцільності купування готових ниток².

Техніка феодального ткацтва була, як відомо, дуже

¹ Б. Н. Тихомиров, Ремесло в Московском государстве в XVI в., «Известия АН СССР», Отделение общественных наук, 1933, № 2, стор. 122.

² Климентій, № 170.

архаїчна. Ткацький верстат зберігався протягом багатьох віків аж до епохи промислового перевороту майже без змін. Проте відомий нам ще з Київської Русі ткацький верстат не виник відразу. Йому передувала звичайна рама, потім виникли снувальний барабан і примітивний вертикальний верстат. Справа в тому, що найбільш удосконалений горизонтальний верстат не витіснив назавжди жодного з своїх попередників, поряд з ним продовжували існувати всі названі види ткацької техніки і в досліджуваний нами час, і значно пізніше. Але важливо відзначити, що в XVII ст. ткацький горизонтальний верстат набув значного поширення і в цьому полягала важлива зміна. Тепер цей верстат відіграв вирішальну роль. Він сприяв дальшому розгалуженню ткацтва. Існували уже як окремі спеціальності ткання полотна і ткання сукна, біління полотна, фарбування полотна і сукна, димкарство, тобто виготовлення спеціальної матерії з набивним візерунком, ниткарство, виготовлення різних деталей ткацького верстата і для прядіння ниток виготовлення берд, веретен тощо. Ткацьким способом виготовлялись різні шовкові матерії. Намітилися уже певні райони особливого поширення деяких з названих галузей. Західна Україна славилася районами шовківництва, зокрема такі міста, як Броди і Львів¹. На півночі Лівобережжя великих розмірів набрало виробництво ткацького сукна.

Та наявність елементів територіального поділу праці не є єдиною ознакою досягнутого ткацтвом рівня. Ткацтво всіма своїми якостями противилось узам цехового ладу. Воно розпадалось на різні операції, які виконували різні люди в різних місцях. При такій обставині потрібно було лише мати капітал, щоб стати керівником і організатором процесу виробництва в цілому, і децентралізована мануфактура була б готова. На жаль, відомостей про це щодо XVII ст. у нас немає сьогодні. Але той факт, що в ткацтві мануфактура існувала на початку XVIII ст.², говорить про те, що її зародки слід шукати десь в XVII ст.

Часом навіть саме поширення ремесла може означати технічні зрушення в промисловості. Такими ремеслами є ті, що входили в металообробну промисловість. Метал

¹ S. Barącz, Wolne miasto handlowe Brody, Lwów, 1865.

² «Історія Української РСР», т. 1, К., 1955, стор. 366.

у феодальну епоху не був основним матеріалом навіть в техніці.

Найбільш поширеним з відомих нам ремесел по обробці готового металу було ковальство. Ковалі працювали як в цехах, так і поза цехами. Часом вони зустрічаються в значній кількості. Так, наприклад, в Ніжині в 1634 р. було 42 ковалі¹.

Ковалі виконували чимало самостійних робіт повністю ковальським способом. Поряд з плуговим залізом — лемешами, череслами, залізними боронами — ковалі робили підкови, сокири, оковували колеса, робили лопати і наконечники для лопат, завіси — «бігуни» до дверей, ключі, замки, гаки, якими під час пожеж розтягали палаючі речі, кайдани для в'язнів, ланцюги для колодязів. Ковалі ж робили і ланцюги для міських і замкових брам і мостів, обручі залізні для гармат, «дрюки залізні для ламання каменю», «киї залізні», тобто підставки для рушниць, спеціальні клини для копання колодязів, копистки залізні, «що спиж мішають», «оскарди», котрими насікали жорна, пута залізні для коней, вухналі — гвіздки для кування коней, різні види зброї, ковані брами тощо. Часто пушкарів називали ковалями, бо «оправовання гармат» можна було робити тільки ковальським способом. Пушкарство і ковальство здебільшого завжди об'єднувались в спільній цеховій організації.

Незважаючи на те, що метал як технічний матеріал був менш поширений, ніж, скажімо, дерево, камінь або глина, спеціалізація в залізному виробництві була не менша, а подекуди навіть більша. Пояснюється це складністю процесу виробництва металевих речей за умов ручної техніки. Високі вимоги до ремісничої продукції не дозволяли ремісникові розсіювати свою увагу і час на виробництво різних речей з металу і змушували спеціалізуватись на окремих їх видах.

Поширеними галузями були конвісарство — виробництво з олова — і людвисарство — виробництво з міді. Людвисари і конвісари зустрічались по всіх містах України. Але особливо славилась ними Лівобережна Україна. Найбільшими центрами людвисарства, на думку

¹ А. Єршов, Ніжинські цехи в першій половині XVII в., «Чернігів і північне Лівобережжя», К., 1928, стор. 316—317.

вчених, були Стародуб¹, Новгород-Сіверський, Глухів та Київ². Як людвисари, так і конвісари часто робили одну і ту ж роботу і використовували при цьому як олово, так і мідь. Їх продукцією були казани — «алембіки» та взагалі різний посуд, в тому числі горілчаній. Від «коновки» для горілки пішла і назва ремесла — конвісарство³. Людвисари, крім всього, займались відливанням дзвонів і гармат. Останнє вимагало багато вміння і коштів, а також відносно високого рівня ливарної техніки. Вміння відливати дзвони принесло добру ремісничу славу не одному людвисару. Відомі такі пам'ятки людвисарського мистецтва, як дзвін в Новгороді-Сіверському, зроблений тамтешнім людвисаром Іваном Андрієвичем в 1698 р.⁴; дзвін в с. Рославичі в 25 км від Києва, переданий в 1649 р. рославичськими козаками церкві св. Спаса⁵. На відливанні дзвонів по українських містах працювали і російські майстри. В 1686 р. в Києві пушкар Леонт'єв з Росії разом з якимсь ремісником-кокольніком перелили набатний дзвін біля ратуші, а в 1687 р. ці ж майстри перелили 20-пудовий вістовий дзвін для Золотих воріт, після чого були відпущені в Москву. Як цінна річ, дзвони дарувалися і навіть давалися в посаг за молодою⁶.

Виробництвом речей з суміші міді і олова людвисари та конвісари поклали початок українській кольоровій металургії, розвинувшись якій належало уже в нові часи.

Сировину — мідь і олово, так само як і срібло і золото, на Україну довозили з-за кордону. Про розміри виробництва окремих людвисарських майстерень можна здогадуватись, часом на підставі даних про кількість закупленої сировини. В 1715 р. добре відомий в купецьких колах тих часів Цибульський продав київським

¹ В. Січинський, Нариси з історії української промисловості, Львів, 1938, стор. 93.

² А. Лазаревский, Украинские исторические мелочи, т. I, К., 1901, стор. 61—62.

³ Z. Gloger, Encyklopedia staropolska, t. III, стор. 80—81; «Климентій», № 181.

⁴ А. Лазаревский, назв. праця, стор. 61—62.

⁵ В. О. Сидоренко, Дзвін 1649 року з села Рославичі, «Праці Київського державного історичного музею», в. I, К., 1958, стор. 223—224.

⁶ Там же, стор. 225.

дзвонникам 200 пудів міді по 6 крб. за пуд. Іншим разом той же Цибульський заготовив для продажу на Україні 600 пудів міді. Гетьман Полуботок виміняв у нього частину міді за тютюн і 100 куф горілки.

Як окремі спеціальності металевої промисловості існували слюсарство, котлярство, пушкарство, а також різні види зброярства. Документи згадують численних рушникарів, стрільників, ядерників, пикорізів, мечників, шабельників, яким доводилось мати справу з металом. Збереглося чимало згадок про пушкарів, що «гармати і залізні рушниці направлявали». Український народ завдячував українським пушкарям і зброярам тим, що в процесі визвольної війни селянсько-козацьке військо стало навіть за визначенням ворогів українського народу, «вогнистим, залізним і могутнім».

В другій половині XVII ст. міські ремісники-зброяри і слухати не хотіли про безплатну роботу на замок і здебільшого одержували відповідну платню. Особливо це помітно на Лівобережжі, де раз у раз уряд розшукував потрібних спеціалістів-зброярів. У 1701 р. переяславський воевода запитував уряд, що робити з ремонтом зброї, оскільки серед ратних людей не виявилось потрібних спеціалістів. У відповідь з Москви прийшов наказ найняти майстрів у нижньому місті в Переяславі, а до майстрів прикріпити ратних людей для науки, якщо ж переяславські майстри запросять занадто високу ціну, то найняти майстрів у Києві, тому що в Києві в минулі роки зброяри уже такі угоди укладали «без лишней передачі»¹.

Особливе місце займає в міському цеховому ремеслі друкарство. Друкарень на Україні в досліджуваний час було дуже мало. Більш-менш тривалий час працювали друкарні в Києві, Новгород-Сіверському, Чернігові, Острозі². Отже, ремісників, які обслуговували друкарство, не могло бути багато. Та зупинити увагу на ньому вкрай необхідно. Справа в тому, що специфіка друкарства вимагала з самого початку такої організації і таких знарядь праці, які не вкладаються в поняття звичайного

¹ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Киевский стол, кн. 36, арк. 13—15 зв.

² А. Лазаревский, Два документа к истории черниговской типографии, «К. С.», 1886, XI, Известия и заметки, стор. 571—579.

цехового ремесла і становлять безумовно вищий етап. Друкарні мали типову мануфактурну спеціалізацію. Весь процес праці очолював майстер — «магістр» — спеціаліст друкарської справи. Крім нього, були ілюстратори—гравери, художники; інтролігатори—брошурувальники, шалітурники, столяри, слюсарі, золотники, різні ремісники, які були зайняті на виготовленні всіх необхідних технічних приладів і ремонті друкарських верстатів¹, ремісники, зайняті у виготовленні друкарських фарб², та ін.

Ні на Правобережжі, ні на Лівобережжі друкарських цехів, здається, не було. В друкарні Лазаря Барановича в Чернігові, яка випускала численні праці Барановича, а також різні книжки для початкового навчання, друкарі одержували за роботу гроші і одяг, учні на час навчання одержували тільки одяг³. Найявністю друкарського верстата в сполученні з наймом робочої сили вказує на один з етапів в розвитку мануфактури.

Ремісники всіх згаданих спеціальностей могли бути і не бути членами ремісничих цехів. Одночасно на Україні були і такі спеціалісти-ремісники, які, наскільки відомо, ніколи не входили до жодного цеху. Зокрема, такі ремісники працювали в різних галузях будівельної промисловості. Будівельні робітники становили по містах України XVII ст. досить помітний контингент. Так, в містах Полтавщини серед 307 промислових ремісничих господарств 172 становили городники, тобто будівельники міст і міських укріплень⁴.

Велика кількість будівельних майстрів на Україні XVII ст. пояснюється посиленням градобудівництва і необхідністю весь час відбудовувати міста і села, зруйновані війнами. Будники, огородники, градодей, теслі, грабарі, могильники — спеціалісти по земляних роботах, майстри мурової справи, гонтарі, корабельники тощо —

¹ А. Лазаревский, Два документа к истории черниговской типографии, «К. С.», 1886, XI, Известия и заметки, стор. 571—579.

² Виготовлення друкарських фарб було трудомісткою справою. Часом доводилось розтирати фарбу протягом тижня для того, щоб вона набула потрібної якості.

³ А. Лазаревский, Два документа к истории черниговской типографии, стор. 574.

⁴ Л. В. Падалка, Прошлое Полтавской территории и ее заселение, Полтава, 1914, стор. 79.

це була численна армія, яка, однак, завжди знаходила собі роботу.

У Климентія є цікаві відомості про майстрів, що

Робят окренти, кораблі й гемії,
каторги обшивні, струги й шугалії;
Так теж особно робят ліпи й байдаки,
шкути, дуби і ладі, й човни, й плавники¹.

Боплан детально розповідає, як козаки будували морські човни довжиною до 60 футів. Таке судно не мало кіля. Дно і борти його обшивалися дошками, що скріплялися цвяхами так, щоб кожна дошка виступала над попередньою. Кожне судно мало по 2 керма з обох кінців. На судні було від 10 до 15 пар весел і паруси. Пливли вони швидше, ніж турецькі веслові галери. На них не було палуби. Коли вони наповнювались водою, прив'язаний навколо бортів очерет заважав їм потонути в морі².

Трудно уявити подібне будівництво без відповідного поділу праці і значної кількості не тільки ремісників-спеціалістів, а й чорноробів. Є відомості про оплату ремісників, що в 1698—1699 рр. будували на замовлення російського уряду судна, в розмірі 10 крб. на робітника за струг³.

Оплата роботи ремісників мала місце і на інших видах будівельних робіт. Так, в 90-роках в Глухові майстер будував церкву з своєї цегли, вапна і заліза, а також «із своєю челяддю». Підвозити до церкви матеріал він також ловинен був сам «своїм коштом». За всю цю роботу він мав по закінченні будівництва одержати 600 крб. «копейками» і 500 крб. «чехами», а всього 1100 крб. плюс певну кількість різних харчів, зокрема 5 пудів сала, 5 пудів солі і т. д.⁴

В 1682 р. на будівництво церкви в Мгарському монастирі були запрошені відомий майстер «мулярської

¹ Климентій, № 324.

² В. Г. Лясковонский, Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды, К., 1901, стор. 26.

³ М. Е. Слабченко, Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII столетиях, т. 2, Одесса, 1922, стор. 179.

⁴ «Контракт на постройку церкви конца XVII в.», «К. С.», 1884, III, Известия и заметки, стор. 522—524.

справи» Яків Баптіста, підмайстер Мартин Томашівський з усім «товариством», тобто челяддю. По закінченні роботи через 2 роки їм було видано певну грошову плату і певну кількість продуктів — муку, пшоно, сало, олію, м'ясо і т. п.

На будівництві мгарської церкви були зайняті майстри мурової справи, теслі, бляхарі, склярі, різьбярі, ковалі, копачі, що підготовляли фундамент, тертичники, які різали дерево, і т. д.

В 1689 р. тертичники, що різали дерево для будівництва церкви в Лубнах, одержали 150 злотих, маляр—лубенський майстер — з челяддю покрасив і позолотив роботу, зроблену «сніцарем», за 2 тис. злотих і різні продукти, при цьому фарба була майстрова, а золото і срібло — панське¹.

За ремонт церкви св. Михаїла Мгарського монастиря майстер сніцарської справи Василь Андреев одержав від гетьмана «півтретя ста грошей» (250 грошей). Разом з челяддю він одержав 300 злотих і різні продукти. З ним же працював маляр Іванов — також за гроші і продукти.

В 1695 р. цей же майстер був запрошений Мазепою на будівництво іншої церкви — також за гроші² і продукти.

В договорі на будівництво лазні в м. Дубні тесляр Іван Білецький мав одержати матеріал на лазню, а за роботу — 40 злотих та пиво і горілку на кожний робочий день³.

В рахункових книгах Києва другої половини XVII ст. говориться про ремонт мостових, стругів на Дніпрі, поромів, «подлазов» у валах і брам, для чого наймалися спеціальні майстри⁴. За плату працювали будівельні майстри в міщанських господарствах. Так, будівельник Яцко домовився з одним міщанином про будівництво склепу за таку оплату: 20 талерів готових грошей, 6 осмачок житнього борошна, 2 осмачки пшеничного, 3 осмачки гречаного, 2 осмачки пшоно, 50 кварт горілки

¹ А. Лазаревский, Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682—1775), К., 1889, стор. 3—14, стор. 22—25.

² Там же, стор. 26—28.

³ ЦДА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 21.

⁴ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Киевский стол, кн. 3, арк. 190—190 зв., 258—259.

тощо. Очевидно, ця плата була розрахована і на підручних майстра¹.

Будівельні майстри з челяддю працювали на будівництві і ремонті міських укріплень.

В другій половині XVII ст., використовуючи працю ремісників, навіть представники феодальної верхівки платили їм грошима або продуктами, принаймні за якусь частину роботи. Феодальний позаекономічний примус поєднувався з економічним. Про це свідчать численні урядові накази, зокрема про київських² та ніжинських³ «мастеровых людей». Мішана оплата за роботу ремісників грошима і продуктами була добре відома в усіх частинах України. В 1657 р. майстер-будівельник одержав за будівництво лазні від дубенського міщанина 40 злотих, горілку і пиво на кожний робочий день⁴.

Застосування з давніх часів найманої робочої сили особливо впадає у вічі в будівельній промисловості. Сам по собі найом на будівельних роботах не свідчить про розвиток капіталістичного виробництва, оскільки будівельні роботи безпосередньо не були пов'язані із сферою товарного виробництва. Але найом містив все ж таки елементи прогресу, він сприяв розвитку товарно-грошових відносин.

На Лівобережжі гетьманський уряд раз у раз забороняв старшині користуватися безплатною працею ремісників. Самі уже ці заборони є доказом поширеності практики оплати праці ремісників. Оплата, правда, провадилась не повністю грошима. Та навіть коли замовник розплачувався з робітниками продуктами, то в тих випадках, коли ці продукти були куплені замовником, ми маємо справу з товарно-грошовими відносинами. В сукупності вся практика застосування найманої праці в різних галузях феодальної промисловості сама по собі не може не відігравати важливої ролі в справі утворення сприятливих умов для виникнення капіталістичного способу виробництва, насамперед тому, що веде до розширення внутрішнього ринку в країні.

¹ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № 14589.

² ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, № II—14817—14897, арк. 102.

³ Там же, Документи О. Ф. Кістяковського, в'язка «Х», № 1, арк. 7.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 21—21 зв.

В цьому плані вірним є зауваження В. В. Стоклицької-Терешкович про те, що «при всій специфіці свого становища будівельні робітники XIV—XV ст. якнайтісніше зв'язані з усіма іншими категоріями ремісничого населення даної епохи і еволюція їх становить невід'ємну частину еволюції всієї ремісничої маси»¹.

Будівельна промисловість цікава з точки зору даного дослідження ще і тим, що в ній здавна стихійно утворилась кооперація з поділом праці. Майстер, що відповідав за роботу, приймав на роботу людей різного рівня кваліфікації і чорноробів. Залежність робітників від майстра, з яким вони працювали, посилювалась тим, що майстер, як правило, мав в своїх руках сировину. Лише особливо дорогі матеріали, як золото, срібло і т. п., належали замовнику.

На великому будівництві, яке провадилось у Мгарському монастирі в 1692 р., оплата найманих будівельників була диференційована і здійснювалась майстром-керівником. Майстри і підмайстри одержували грошима від 6 до 8 злотих на тиждень, всі інші робітники — від кількох грошей до 3 злотих, також відповідно до виду роботи і кваліфікації. На думку М. Слабченка, ця оплата праці будівельних робочих була значно вища за оплату наймитів в сільському господарстві тих часів².

Той факт, що частина матеріалу здебільшого належала замовникові, а не майстру, свідчить лише про відсутність чистих форм і переплетіння феодальної організації праці з елементами капіталістичної. Це не спростовує того, що в будівельній промисловості в умовах розвитку товарного господарства дуже рано, значно раніше, ніж в багатьох інших галузях промисловості, з'явилися елементи нового. Процес зародження в надрах феодального господарства капіталістичних відносин — процес складний, довгий і дуже нерівномірний щодо окремих галузей промисловості.

Нарешті, слід згадати ще деякі ремесла, які ніколи не об'єднувались на Україні в цехи і завжди сприяли розширенню сфери товарно-грошових відносин, а також

¹ В. В. Стоклицкая-Терешкович, Очерки по социальной истории немецкого города в XIV—XV вв., М.—Л., 1936, стор. 203.

² М. Слабченко, назв. праця, стор. 164.

бітку в місті, навіть ця категорія населення була в певному розумінні привілейована, бо мала законне право на роботу, якого не мали інші.

До різного роду челяді, очевидно, близько примикають і так звані «коморники», що, не маючи своїх мешкань в місті, жили по чужих господарствах на різних умовах¹. Коморників використовували як найману силу по ремісничих і купецьких підприємствах поряд з «дорочною челяддю». Відомо, що в кінці XVI ст., забороняючи використовувати на роботі всякого роду «люзних людей», уряд зазначив, що міста для своїх потреб повинні задовольнятися коморниками, які б в місті були відомі і мешкали там від року². На початку XVII ст. польський уряд видав спеціальну постанову, якою заборонялось використовувати по містах працю коморників і наказувалось обходитись своїми ремісниками і «дорочною челяддю». А якби хтось чужого челядника або коморника взяв на роботу без листа від попереднього хазяїна, то мусить за це відповідати за законом³.

В дійсності подібні заборони, звичайно, порушувались. Тим більше, що залежного і безпомічного «люзного», який не міг розраховувати на те, що швидко знайде іншу роботу, можна було максимально експлуатувати.

Практика найму робочої сили на Лівобережжі стала уже настільки звичайним явищем, що склалися певні звичаєві норми найму. Хазяїн, який раніше строку відпускав робітника, повинен був згідно із звичаєм заплатити за весь строк. З другого боку, якби наймит не зробив навіть 1—2 дні, то хазяїн мав право не заплатити йому за весь рік, оскільки, зазначає сучасник, на світі «звичай таковий биває»⁴.

Таким чином, в цілому ряді феодальних ремесел і в домашньому господарстві ремісниками в XVII ст. досить широко застосовувалась наймана праця. Позаекономічний найом переплівся з економічним. Розвиток

¹ «Войска запорожского козацкого Прилуцкого полка справа книга (1696—1718)», ДБЛ, відділ рукописів, арк. 27, 83, 86—86зв., 114, 131 зв., 132—132 зв. та ін.

² «Volumina Legum», v. III, a. 1620, f. 383.

³ Там же.

⁴ Климентій, № 330.

найму розширяв сферу товарно-грошового обігу, а значить, і сприяв народженню елементів капіталізму.

«Наймана праця, в якій прихований уже в зародку весь капіталістичний спосіб виробництва, існує з давніх часів. В поодинокій, випадковій формі ми зустрічаємо її протягом століть поруч з рабством. Але прихований зародок тільки тоді міг розвинутися в капіталістичний спосіб виробництва, коли дозріли необхідні для нього історичні умови»¹.

Необхідною умовою повинна була бути наявність в містах контингенту людей, позбавлених знярядь виробництва, що стояли поза привілеями феодальної верхівки і міщанства. Такий контингент уже був на Україні не тільки в XVII ст., а й в другій половині XVI ст. Він з'явився разом з бурхливим ростом міст і втечею селян у міста. К. Маркс і Ф. Енгельс говорили про кріпосних, що тікали протягом всього середньовіччя в міста, що там «вони заставляли організовану общину, у відношенні до якої були безпорадні і в рамках якої вони змушені були підкоритися тому їх становищу, яке визначалося потребами на їх працю та інтересами їх організованих міських конкурентів. Ці робітники, що приходили поодинокі в місто, ніколи не могли стати силою, бо в тому випадку, коли їх праця мала цеховий характер і потребувала виучки, цехові майстри підкоряли їх собі і організовували відповідно до своїх інтересів; коли ж ця праця не потребувала виучки і тому мала не цеховий, а поденний характер, то робітники не могли організуватися і назавжди залишались неорганізованими плебеями. Потреба міст на поденну роботу створила плебс»². Наймана праця була одним з елементів буржуазних відносин.

Спорадично елементи капіталістичної форми виробництва виникають уже в ремеслі і навіть в цеховому ремеслі, розриваючи феодальну оболонку цехової регламентації. Це було закономірним явищем часу. К. Маркс, говорячи про формування капіталістичних відносин всередині цехового ремесла, відзначав, що «без сумніву, деякі дрібні цехові майстри і ще більша кіль-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинення, т. XIV, М., 1931, Примітка, стор. 273.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 48.

кість самостійних дрібних ремісників і навіть найманих робітників перетворилися спочатку в зародкових капіталістів, а потім, поступово розширяючи експлуатацію найманої праці і відповідно посилюючи нагромадження капіталу, в капіталістів *sans phrase* [без застережень]»¹.

Проте не в галузях цехового і позацехового ремесла найбільш масово і виразно проявились окремі риси капіталістичного способу виробництва, а в тих, які заведено називати промислами.

ПРОМИСЛИ. ДРІБНЕ ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО І ПЕРЕРОСТАННЯ ЙОГО В МАНУФАКТУРУ

Промисли за характером виробництва з самого початку вимагають більшої, ніж ремесло, концентрації робочих сил і засобів виробництва. Вони «не можуть працювати цеховим способом»². Як правило, промисли засновувались за межами міст, хоч і були більше зв'язані з містами, ніж з селом. Промисли постачали місту потрібну йому сировину і напівфабрикати. Це були головним чином підприємства добувної промисловості. Твердження проф. П. І. Ляценка, ніби промисли становили головним чином «приналежність сільського господарства», слід дещо уточнити. Промисли, що становили окремі галузі феодальної промисловості і зосереджували навколо себе відносно великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, об'єднаних певним договором, були вищим етапом в розвитку промисловості порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом. Вони більше тяжіли до міста, ніж до села, оскільки насамперед обслуговували міську промисловість і потреби міського населення.

Здається, що ця форма промисловості була найбільш розвинена саме в тих країнах, де економічний розвиток і поділ праці між містом і селом мали більш затяжний характер і менш виразний. Логіка підказує, що особлива поширеність промислів повинна була мати місце в країнах більш відсталих, де процес розвитку капіталізму мав ряд своїх особливостей, і зокрема ту особливість, що сам

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 748.

² К. Маркс, Форми, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940, стор. 49.

клас феодалів досить активно розвивав промислово-торговельну діяльність. В зв'язку з цим з'ясування характеру промислів та їх соціально-економічної природи може допомогти краще зрозуміти, якими шляхами ішов економічний розвиток України і яку роль в ньому, з одного боку, відіграло місто і міщанство, а з другого — село і феодал.

Серед різних промислів, як і в цеховому ремеслі, провідне місце займали ті, що належали до галузей харчової промисловості і насамперед мукомельної. Останній належить особливе місце ще і тому, що історично в ній вперше почала використовуватись механічна сила води і техніка виробництва зазнала надзвичайно важливих змін, які свідчили про народження в надрах феодалізму елементів майбутнього буржуазного суспільства в значно більшій мірі, ніж це спостерігалось в цеховому ремеслі. В мануфактурний період під млином розуміли всі робочі апарати, тобто застосування млинового кола як механічного двигуна в різних галузях промисловості. В зв'язку з чим «mill» по-англійськи і сьогодні означає і звичайний млин і фабрику (factory)¹.

Момент технічного порядку має першорядне значення в питанні про розклад цехового ремесла, писав Маркс, бо тільки «в результаті революції в знаряддях праці» відбуваються зміни в старих формах феодального ремесла, що зберігаються віками². Працюючи над I томом «Капіталу», К. Маркс приділив млинам спеціальне місце в розділі «Машини і велика промисловість». До млинового кола уходить коріння фабричної техніки, бо характерне для фабричної системи машин сполучення двигуна, передаточного механізму і робочої машини вперше виникає в різних млинових механізмах. Ось чому «всю історію розвитку машин, — каже К. Маркс, — можна простежити на історії розвитку мукомельних млинів»³. Млин — машина в її найелементарнішій формі — виник ще в Римській імперії, але поширення його так само, як компаса, пороху, книгодрукування і автоматичного годинника, ремісничий період заповідав мануфак-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, Примітка, стор. 350—351.

² Там же, стор. 366.

³ Там же, стор. 350—351.

турному періоду¹. Млин і годинник, цей перший автоматично діючий апарат, стали основами, на яких всередині мануфактури відбувались підготовчі роботи до машинної індустрії.

Протягом мануфактурного періоду хоч і відбувалося деяке удосконалення техніки, одержаної в спадщину від ремесла, але фактично мали місце лише зміни кількісного порядку. Поступово набуваючи все більшого застосування, ця техніка з часом «блискуче поширюється». Якісні зміни настають лише при переході до фабричної техніки, коли «блискуче поширення» досягає свого апогею і кількість переходить в якість. Для того, щоб як слід зрозуміти значення млинової техніки в перетворенні феодальної промисловості в капіталістичну, слід мати на увазі основні характерні риси машин мануфактурного періоду. А саме:

1. Застосування машин в основному у підготовчих процесах, особливо там, де є потреба у великій кількості людей і великій затраті сили.

2. Застосування машин лише в тих операціях, де не потрібні були вправність ремісника і де вони розв'язували лише елементарну механічну задачу.

3. Поодинокі застосування в мануфактурний період складних машин, які виконують більш складні операції і заступають ручний інструмент робітника. Як відомо, такі машини починають відігравати більш-менш помітну роль лише в період переходу від мануфактури до фабрики².

Не можна досліджувати історію розвитку капіталізму без історії цих складних машин і їх поширеності. В. І. Ленін в боротьбі з народницькими теоріями так званого некапіталістичного шляху розвитку Росії приділяв велику увагу рівню механізації виробництва. Питання про машини він називав дуже важливим питанням теорії. Народники в цьому відношенні були романтиками, вони не тільки не аналізували процес розвитку машинної індустрії з мануфактури, а навіть не розуміли необхідності ставити про це питання³.

¹ «Очерки истории техники докапиталистических формаций», под ред. В. Ф. Миткевича, М.—Л., 1936, стор. 363.

² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 162.

³ Там же.

Цілком зрозуміло, що дослідження поширеності водяних млинів на Україні XVII ст. має пряме відношення до справи визначення рівня розвитку продуктивних сил України в цілому та її міст зокрема. Тут так само, як і в інших країнах, зокрема в Росії і Польщі, переворот в техніці був зв'язаний з застосуванням водяного кола, яке поступово перетворювало ремісничу майстерню у велике підприємство.

Останнім часом з'явилась праця П. К. Федоренка, в якій розглянуто застосування млинової техніки в залізорудній промисловості України, їй дана правильна оцінка як важливому етапу в розвитку продуктивних сил української металургії. П. К. Федоренко робить висновок, що залізорудне підприємство на Україні XVII—XVIII ст., в якому застосовувався гідравлічний двигун у вигляді водяного млина, було ні чим іншим, як початковою формою капіталістичної мануфактури¹.

Дослідник залізорудної промисловості у феодальній Польщі Б. Зентара відзначає, що вивчення застосування млинового кола в різних галузях промисловості дозволяє зрозуміти, на які технічні передумови спиралась перші елементи капіталізму в Польщі².

На території сучасної України млинової кола були відомі уже в Київській Русі, але спочатку це були так звані нижньообійні кола, що встановлювались прямо в річковому потоці і обслуговували лише жорна. Застосування млинового кола в різних галузях промисловості починається десь в XIV ст.; принаймні відомо, що в Польщі воно почало застосовуватись з початку XIV ст. Можливо, що періодом «блискучого поширення» водяних млинів у Польщі було XVIII ст., оскільки в його другій половині відзначається факт запруженості річок греблями з млинами, причому настільки, що це перешкоджало транспортуванню товарів по річках³.

Коли мало місце «блискуче поширення» млинів⁴ на

¹ П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., М., 1960, стор. 140—156.

² B. Zientara, Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w., Warszawa, 1954, стор. 49.

³ «Historia Polski», t. II, cz. I (1764—1861), Warszawa, 1958, стор. 178.

⁴ Цікаво, що документи майже не згадують вітряків. Климентій, що не проминув у своїх віршах жодного важливого в повсякденному житті людей ремесла, не називає вітряків. Податкові реє-

Україні, важко зараз сказати, для цього у нас ще немає достатньо відомостей, але якісь орієнтири в цьому відношенні можна визначити. В XVII ст. на Україні поряд з старими нижньобійними колами були уже широко відомі верхньобійні. Свідченням цього є численні греблі, згадувані звичайно в документах поряд з млинами і водяними колами різного застосування. Верхньобійне коло приводилось в рух силою падаючої на нього зверху води. Коефіцієнт корисної дії цього кола був значно вищий, ніж попереднього, нижньобійного. Таке коло можна було встановлювати не на самій річці, а на невеличких відводних каналах. Поряд з мукомельним промислом і очисткою круп водяне коло застосовувалось у виробництві сукна, паперу, цегли, заліза, пороху, при виготовленні спеціальної льняної матерії «вбійки», в ковальстві, гарбарстві для поливки шкір, на тартаках для різання дерева, на олійнях для видавлювання олії, на винокурнях для роздрібнення зерна тощо.

Необхідність розташування підприємств промислового типу біля потоків води, каже Маркс, була причиною того, що перші текстильні мануфактури були скоріше елементом сільської, ніж міської, системи. І тільки після запровадження сили пари замість сили води фабрики дістають можливість зосереджуватись в містах¹. Це зауваження Маркса говорить за те, що промисли належали до сільської промисловості фактично тільки територіально. Рівнем техніки і, як побачимо, організацією праці промисли були в основному міським, а не сільським виробництвом.

Які б не були примітивні ці перші машини — млини, вони набагато збільшили продуктивність праці в цілому ряді промислових галузей і підвищили якість їх продук-

стри також не включають вітряків. У польських джерелах зазначається, що в 1629 р. в Краківському воеводстві, поряд з численними водяними млинами, був лише 1 вітряк («Rejestr poborowy wojewodstwa Krakowskiego z roku 1629», pod. red. S. Jnglota, Wrocław, 1841, стор. LIX). Не беручись повністю пояснити цей факт, можна, однак, відзначити такі обставини: велика кількість річок дозволяла населенню ставити більш вигідні і незалежні від напрямку вітру млини. Адже відомо, як багато було вітряків у XIX ст. в степовій частині України, де не було потрібної кількості річок. Крім того, цілком можливо, що джерела не згадують про вітряки через те, що в очах сучасників вони не мали великого значення, а в податковій документації могли не включатись як малоприбуткові підприємства.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 378.

ції. Саме цим і пояснюється той факт, що млини завжди викликали великий інтерес сучасників.

Для характеристики застосування на Україні млинової техніки важливим є насамперед визначення ступеня поширеності мукомельних млинів як основи, на якій розвивалось застосування водяного кола в різних галузях промисловості. Відомо, що в XVII ст., а тим більш в попередні століття поряд з верхньобійним водяним колом застосовувались не тільки нижньобійне, а й найпримітивніші ручні терки і ступи. Проте млин, що працював силою води, став уже звичайним явищем і не було такого населеного пункту, більш-менш значного, в якому або біля якого не було мукомельного млина. Ще в XVI ст. майже в кожній королівській грамоті на земельні надання згадувались один-два млини.

Про велику кількість млинів на Україні говорить і такий факт: в 1654 р., коли козацька старшина поспішала забезпечити насамперед свої власні інтереси, згідно з статтями Богдана Хмельницького, «на писаря и на судей войсковых на 2 человека и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых» було затверджено по млину «для прокормления»¹.

Відомо, яка велика кількість річок і різних ставків існувала на Україні XVI—XVII ст. Дослідники відзначають, що чим далі на схід і південь України, тим менший був прибуток від рибного господарства і тим більше річки і ставки використовувались для установки водяних млинів².

Про поширеність млинів на Україні дуже красномовно говорить інвентар Вишневецького. В ньому зазначено 391 млинове коло на території площею не більше 14 500 кв. км, за винятком Полтави, Золотоноші й Півчаного, які не включені в дану територію для зручності підрахунку. Це означає, що на Вишневецьчині один млин припадав на 36 кв. км³.

В другій половині XVII ст. документи називають численні млини в обох частинах України. На початку

¹ «Воссоединение Украины с Россией». Документы и материалы в трех томах, т. 3, М., 1953, стор. 561.

² А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны..., стор. 83.

³ А. Przewdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, Wilno, 1841, стор. 41—44.

XVIII ст. на р. Ворсклі на Полтавщині нараховувалось до 330 млинів¹.

Про поширеність млинів на Брацлавщині говорить реєстр млинового і подимного за 1664 р. Реєстр нараховує 305 населених пунктів та 261 млин і 421 коло. Територія Брацлавського воєводства становила 27 тис. кв. км, тобто була вдвічі більша за територію, охоплену відомим інвентарем Вишневецького. Виходить, що згідно з наведеними документами кількість млинів на Брацлавщині була приблизно вдвічі менша за ту, яка була перед війною на Вишневецьчині. Але уважне ознайомлення з документом показує, що укладачі реєстру млинового та подимного на Брацлавщині не подали відомостей про значну кількість покозачених населених пунктів, з яких податок зібрати було неможливо. Таким чином, в реєстр не ввійшли 53 села і 17 міст, в тому числі Брацлав, Умань, ряд навколишніх сіл, Балабанська волость та села, прилеглі до міст Цибульова і Бубнівки². Крім покозачених поселень, реєстр не врахував також 24 населених пункти, звільнених від податку внаслідок зубожіння через воєнне розорення. В цілому щонайменш 100 населених пунктів з реєстру випало, а з ними і ті млини, що були на їх території. Слід думати, що всіх млинів було не менше як 300—350, а млинових кіл — не менше як 450—500. Один млин припадав приблизно на 43 кв. км, тобто млин стояв на кожній смузі землі завдовжки в 7 км і завширшки у 6 км.

Велику кількість млинів показує також статистичний опис Київського округу за 1686 р. Мова йде про ту відносно невеличку територію, що залишилась разом з Києвом у складі Росії після так званого «вічного миру». Крайні пункти цієї території знаходились в 30—50 км від Києва. Межа її проходила по нижній і середній течії р. Ірпінь до м. Білогородки. З Білогородки вона звертала на схід і йшла по р. Стугні, до її впадіння в Дніпро. Ця територія була описана з метою виявлення кількості населення та промислових закладів. Дяки, котрим була доручена ця робота, вийшли до гирла Ірпеня і, йдучи вздовж річки, описали всі річечки й річки, що впа-

¹ Л. В. Падалка, Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте, Полтава, 1905, Приложение, стор. 15—28.

² «Zrodla Dziejowe», t. XX, стор. 130—135.

дали в Ірпінь, а також млини, побудовані як на самому Ірпені, так і на його притоках Бучанці, Бобрику, Милютенці, Глевасі, Горенці, Віті, Лютежі, Тихій Борщівці, Либеді. Так само докладно була описана р. Стугна з своєю притокою р. Красною і київські ріки Совка і Сирець. Більшість цих річок уже не існує, і їх не знайдеш навіть у спеціальних річкових каталогах. Але в 1686 р. на них обслідувачі виявили 35 гребель. З них 13 були зруйновані, а на 22 греблях стояв 41 млин, отож, в середньому по 2 млини на кожній греблі. Виходить, що якби не воєнне розорення навколо Києва, на 35 греблях працювало б до 100 млинів з великим числом жорен, круп'яних ступ, фолюш¹. Як густо стояли млини на тодішніх річках, показує і той факт, що над неіснуючою тепер річкою Сирець було побудовано 8 млинів, над річкою Либеддю—7, над Совкою, яка тепер теж не існує,—4. Необхідно відзначити, що в переписних книгах 1666 р. є ще відомості про байдачний млин на Дніпрі, 2 млини на р. Кудрявці і 5 млинів на р. Котир, що впадала в Ірпінь. Всі ці млини в списку 1664 р. не значаться. Можливо, їх пропустили з якихось причин, а можливо, що вони були побудовані пізніше.

Кому ж належала вся ця величезна кількість млинів? Відомо, що в першій половині XVII ст. більшість млинів належала шляхті. Зауваження Яблоновського про те, що млинарів було найбільш серед промислового населення, слід розуміти так, що названі млини знаходились в оренді або під управлінням «млинарів», яких раз у раз згадують документи². Крім того, Яблоновський оперував головним чином матеріалами люстрацій. В королівщинах, як відомо, млини завжди знаходились в оренді у млинарів з числа міського і сільського населення, а найбільш з числа шляхти. Шляхтичі-орендарі в свою чергу мали суборендарів для безпосереднього догляду за роботою на млині з числа спеціалістів-млинарів.

Проте оренда млинів в умовах XVII ст. мала важливі особливості. Часом орендар і суборендар тримали в оренді млин не тільки все своє життя, а й передавали його своїм дітям. Таким чином, оренда набувала спадкового характеру. До визвольної війни млинарів, що були орен-

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. I, стор. 513—549.

² «Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 340.

дарями, а не власниками млинів, було багато. Власники млинів, як правило, мало цікавилися станом млина і роботою на ньому, покладаючи догляд і експлуатацію млина на орендаря, шляхтич обмежував свою участь в ділі одержанням безклопотного прибутку з рук орендаря. Навіть якщо це був не власник млина, а державця-староста і частина прибутку йшла в державну казну, то і тоді млин виправдував себе. Про це красномовно говорить поширеність оренди млинів як в королівщинах, так і в панських маєтках. Свідченням того, що оренда млинів була вигідною справою, є також той факт, що млинару-орендарі часто самі, на свій кошт робили ремонт млинів. Вони наймали потрібних для роботи людей і самі з ними розраховувалися.

Таким чином, якби не знати всієї складної системи утримання млинів, то на перший погляд млинару-орендар або суборендар видався б за справжнього хазяїна млина. Розуміння того, чим був такий орендар, дає до певної міри опис одного з млинів на Волині під Луцьком в с. Голешеві. Млин був великий, на 4 кола. При ньому було 2 хати, в одній з яких жив млинару селянин Стефан Кроль. Він мав свій «грунт» і брав третю мірку з помолу, а дві віддавав старості. На утримання млина він одержував від старости 2 гроші (на каміння і залізо), а третій гріш давав сам. Цікава деталь, що на утримання млина «ще батько млинару дав 300 злотих», говорить саме про згаданий спадковий характер оренди¹.

Наведений факт є одним з тих багатьох прикладів, які свідчать про особливу паразитичність шляхти і наявність в усіх галузях господарства численних посередників, у кишенях яких залишалась частина прибутку, який давало те або інше панське підприємство. Разом з тим варто задуматись над питанням про роль безпосереднього керівника виробництва і одночасно орендаря. Міщанин або селянин скільки б не збирався з грошима, то здебільшого не спромігся б поставити свій млин і необхідну для цього греблю. Млин з греблею являв собою складну і велику споруду. Сама гребля вимагала і великої праці і вміння певного колективу людей. Адже гребля мала часом довжину до 10—20 і навіть більше саж-

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 3, стор. 87.

нів. Феодал, будуючи греблю, використовував працю кріпаків, чого не міг зробити той, хто не мав своїх селян. Догляд за греблею також досить часто доручався підлеглому населенню. Слід відзначити, що збудовані в ті часи греблі часом стояли десятки років. Складність побудови гребель на великих річках змушувала використовувати з цією метою менші річки. На них не тільки було легше будувати греблі, а й запобігати руйнуванню їх від весняної повені. Саме цим пояснюється згадувана велика кількість млинів на маленьких річках навколо Києва.

Отже, не маючи можливості самому побудувати греблю і млин, заможний міщанин або селянин міг стати орендарем чужого панського млина і, таким чином, пустити в прибутковий обіг зібрані ним кошти. Якби оренда млина не була такою прибутковою справою, ніхто за неї не брався б, а тим більше не вкладав би своїх коштів у ремонт і догляд за млином. А тим часом орендар, часто не будучи спеціалістом млинової справи, вдавався в свою чергу по допомогу до млидаря-орендаря або управителя, передоручаючи на вигідних умовах справу керівництва роботою на млині. Потрібно відзначити, що такий спосіб управління підприємством, будучи результатом недостатнього нагромадження капіталів в одних руках, в свою чергу гальмував процес первісного нагромадження. Безпосередній керівник підприємства — млидар — був обтяжений численними чисто феодальними повинностями і обов'язками. Здебільшого в першій половині століття орендар повинен був сплачувати власникові млина дві третини помірною, а також мав вигодувати від кожного хлібного кола по 3 «панські кабани» та ще внести третину грошей на амортизацію млина. Такий порядок, зокрема, був на Білоцерківщині¹. Таким чином, до війни млидар на панському млині, який мав 3 хлібних кола, мусив, крім всіх платежів, відгодувати панові аж 9 кабанів. У результаті так звана «третя міра» з млина, що повинна була залишитись у млидаря, була дуже урізана. Слід думати, що загальне послаблення феодального гніту в другій половині XVII ст., і особливо

¹ «Sprawy i rzeczy ukraińskie...», стор. 198—199.

на Лівобережжі, повинно було послабити і ці зв'язуючі промисловість пута.

Насамперед потрібно відзначити, що після визвольної війни сталися значні зміни щодо приналежності млинарських промислів. Навіть на Правобережній Україні ці зміни дуже помітні. Принаймні в окремих його районах з'явилась численна категорія власників млинів, а також орендарів млинів з числа козаків, міщан і селян. В поборовому реєстрі Брацлавського воєводства за 1664 р. поряд з численними млинами, що належали шляхті, досить часто згадуються козацькі млини. Потрібно врахувати, що козаки вважали себе вільними від млинового та інших податків, а тому більшість їх зуміла уникнути запису в податковий реєстр. Тільки частина козацьких млинів попала в реєстр внаслідок невідомих нам обставин. Серед них згадується великий млин біля Старого і Нового Кальника на р. Собі, що належав шляхтичу і групі козаків, 2 млини в містечку Клевані та кілька млинів на р. Романівці належали козакам. В реєстрі зазначається, що з цих млинів нічого не взято, бо «нічого не дано». Козацькі млини стояли також в с. Соборові, під м. Кам'янцем-Дністровським та в інших містах і селах¹.

Немає сумніву, що в поселеннях, які платили подимне, хазяями млинів були заможні козаки і козацька старшина. Укладач реєстру залишив нам глухий натяк на це, написавши після слів «не дали меге подимного» якусь фразу, від якої залишився сьогодні лише уривок².

Належність млинів представникам козацтва, а також міщанства є звичайним явищем другої половини XVII ст. Так само, як це робила шляхта, міщани і козаки користувалися послугами орендарів. Наприклад, кам'янецький міщанин, вїт вірменин Кіркор здав у оренду своїх два млини під містом іншим міщанам — вірменину Аракецьовичу та єврею Якубовичу. Орендний договір укладався строком на 3 роки. Орендарі зобов'язувались доглядати за млином і утримувати з своєї долі млидаря. Млинар повинен був здійснювати щоденний нагляд за роботою на млині і утримувати потрібний персонал, що складався, як правило, з кількох чоловік. В орендній угоді зазначалось, крім всього, що орендарі зобов'язу-

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 538—564.

² Там же, стор. 563.

Так, згідно зі згадуваним уже описом київського «ограничения», на р. Стугні біля селища Нові Безрядичі в 1686 р. стояв млин одного з київських монастирів. Наглядав за млином і збирав помел міщанин Андрій Рядниной. Цікавою подробицею є те, що Рядниной, будучи з Трипілья і наглядаючи за млином на правому березі, жив у містечку Воронкові «на Переяславській стороні»¹. Так влаштувався після війни не один Рядниной. Воронківський сотник Іван Сулименко також володів млином і сукновальнею під Трипільям. Наглядав за його млином трипільський міщанин Грицько Чорний². Влаштувавшись так, ці володільці і орендари млинів, ясне діло, нікому нічого не платили і жодних повинностей не відбували.

Факт наявності великої кількості млинів після визвольної війни в руках козаків і міщан переконаливо засвідчує перепис 1666 р. Описуючи економічний стан країни, переписувачі зареєстрували і всі млини в описуваних місцевостях. Згідно з цим переписом, на Лівобережжі виявилась величезна кількість млинів, що належали міщанам, козакам і навіть селянам. Часто це були великі і дорогі підприємства, цілі своєрідні комбінати з кількох відділень для помелу зерна, очистки і дроблення круп, фолювання сукна тощо. Зокрема, в Батурині і навколо міста зосередилося 13 міщанських і козацьких млинів на 32 кола хлібних, 7 ступ і 8 фолюш; на території Конотопа — 11 млинів на 25 кіл хлібних, 1 ступне і 1 фолюшу; в м. Нові Млини — 8 млинів на 22 кола, 2 ступні кола і 1 фолюшу; в Києві — 18 млинів на 16 кіл хлібних; в м. Острі — 19 млинів на 32 кола хлібних, 22 кола ступних, 42 ступи просяні, 21 ступу суконну; в м. Козельці — 8 млинів на 16 кіл хлібних, 6 кіл ступних, 22 просяні ступи, 6 ступ суконних; у м. Мені — 11 млинів на 16 кіл хлібних, 5 кіл ступних, 20 кіл просяних, 10 ступ суконних; в м. Сосниці — 14 млинів на 26 кіл хлібних, 6 кіл ступних, 23 ступи просяні, 11 ступ суконних і т. д. Така густа зосередженість підприємств на тісному просторі свідчить, крім всього, про значну заселеність країни і наявність в ній великої кількості хліба як основного багатства.

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 1, стор. 525.

² Там же.

Млинів у переписних книгах 1666 р. в Стародубському полку було зареєстровано 182, кіл хлібних і ступних 374 і 81 фоліушне. За приналежністю млини поділялися так:

Міщанам належало	118	млинів	або	64,4%
Козакам	33	"	"	18,0%
Монастирям	18	"	"	9,9%
Селянам	6	"	"	3,3%
Ратушам та ін.	4	"	"	2,2%
Іншим	4	"	"	2,2% ¹

Необхідно врахувати, що перепис 1666 р. в принципі не включав козацьких маєтностей. Ті 33 козацьких млини, що зареєстровані в ньому, становлять виняток. Якби у нас були повні відомості про козацькі млини, то співвідношення різних категорій населення серед власників млинів змінилося б, можливо, на користь козаків, але основний зміст таблиці залишився б той же. Цей зміст полягає в тому, що козацтво і міщанство стали головними власниками млинів. Оскільки ж козаки в переважній більшості також становили міське населення, то незаперечним фактом є те, що на Лівобережжі міщанам належала керівна і основна роль у розвитку млинарства на Україні другої половини XVII ст.

Правда, нестача потрібних капіталів відчувається і в другій половині XVII ст., хоч за роки війни окремим міщанам і козакам удалося зосередити в своїх руках чималі кошти. Для спорудження греблі і млина індивідуального капіталу не вистачало, і здебільшого ми маємо справу з об'єднаним капіталом двох-трьох і більше компаньонів. Причина існування таких компаній пояснювалась ще й тим, що тримати велике підприємство на свій страх і ризик одній людині було небезпечно. Стихійне лихо або ворожий напад могли завжди знищити, пошкодити греблю або і сам млин. Тому часто бувало, що млином володіли по 5 і по 6 чоловік². В м. Нові Млини на р. Семі на одній з гребель стояв млин, що належав якомусь Денису Іванову з братами. Млин мав 3 кола з жорнами. Далі на цій же річці стояв млин на 5 кіл з жорнами, що належав Самійлу Матвееву «з товаришами». На третьому млині, який належав Івану

¹ «Переписні книги 1666 р.» (підраховано нами. — О. К.).

² Е. С. Филимонов, Материалы по вопросу об эволюции землевладения, Пермь, 1895, стор. 22.

Сахненку з чотирма товаришами, було також 5 жорнових кіл. Крім цього, на Семі було ще 4 млини, якими володіли люди з поспільства. Досить часто в спілку вступають козаки і міщани. Так, в м. Острі міщани Вергуненко й Кирилів володіли млином спільно з козаком Микифором Обозним. Там же в Острі був млин з сукновальнею, що належав міщанинові і козацькій вдові¹. В м. Сосниці млином володіли козак Василь Клименко і міщанин Микола Семенів. В с. Масалівці один млин був поділений надвоє. Власником однієї половини був міщанин Євсей Оксенов, а другої — вдова козака Олена Федориха².

Потрібно відмітити, що особливо заможні власники млинів на Лівобережжі подібно до шляхти користувалися послугами орендарів і управителів для догляду за своїми, так би мовити, млиновими комбінатами. У воронківського сотника, наприклад, служив мельник-доглядач, міщанин з Трипілья. Він доглядав за роботою на млині і збирав «мірку» на користь сотника³. В м. Мені згадані брати Федір та Спиридон також здавали в оренду свій млин. Вражає, що і орендарі млинів також часто виступають в кампанії з двох-трьох і більше членів. Згадаймо, що Кіркор в Кам'янці віддав свій млин в руки двох орендарів. Млинар Лісниченко тримав в оренді старшинський млин спільно з своїм дядьком. Таких прикладів можна було б навести чимало.

Отже, і на Лівобережжі капітал, зайнятий в млинарстві, розтікався, як і прибутки від нього, по кишенях часткових власників—орендарів і суборендарів. Правда, простежується, хоч і дуже слаба ще, концентрація цих часткових капіталів. Так, згадуваний вище новомлинівський міщанин Денис Іванов, що володів з братом млином на 3 хлібних кола, став одночасно і співвласником другого млина на 2 ступи просяні і 1 фолюшу з Степаном Горковим⁴.

В монастирському с. Козаричі на р. Семі міщани Лаврин Васильєв та Юхим Колійників з п'ятьма товаришами були власниками 3 млинів на 9 хлібних і 6 жор-

¹ «Переписні книги 1666 р.», стор. 179—180.

² Там же, стор. 415.

³ «АЮЗР», ч. VII, т. 1, стор. 525.

⁴ «Переписні книги 1666 р.», стор. 180.

Для характеристики млинарства на Україні XVII ст. дуже важливо з'ясувати питання про робочу силу і поділ праці. Навіть з точки зору, так би мовити, чистої теорії слід думати, що згадувані уже неодноразово великі млини, які становили своєрідні комбіновані промислові підприємства, вимагали уже більшої, порівняно з цеховим ремеслом, кількості людей і відносно більшого поділу праці. Це була кооперація людей, що ґрунтувалася на поділі праці.

В млині, що знаходився під Миргородом на р. Хорол у полковника Апостола в першій чверті XVIII ст., було 4 «амбари», 8 жорен, 16 просяних ступ і 8 сукновалень. Тут же «в млині» жили люди, що обслуговували його, — Ігнат'єв, Гутон, Мирний, Шульга. У одного з млинарів, що наглядали за млинами під селами Козаровичі і Борки, служив «работник с женою и детьми»¹. На млині під селом Савинці жило 5 «млинарів». Невідомо, що це були за люди. Скоріш за все, це були спільники — орендарі млина, але обслуга таких млинів мала становити більшу кількість людей. Потрібно було ремонтувати млин, стежити за роботою його агрегатів, підігрівати воду у великих мідних казанах для фолювання, возити та рубати дрова, розпалювати вогонь під казанами, «наковувати камні» і т. д. Орендарі-млинарі могли виконувати частину роботи, а частину доручати найманим робочим, яких документ не згадує, але які обов'язково були.

Само будівництво і догляд за млином з усіма його пристроями вимагали від майстра спеціальної виучки. Таких спеціалістів звали «майстрами млинової справи». Під керівництвом їх працював ще цілий ряд спеціалістів — по насипанню греблі, будівництву млинового приміщення, виготовленню і встановленню жорн, ступ, колес, тартаків тощо. Частина цих робіт була дуже трудомістка і вимагала не одного-двох, а часом значно більшої кількості робітників.

Таким чином, відомості про водяні млини XVII ст., які є в нашому розпорядженні, дозволяють зробити припущення, що на водяних млинах була уже певна спеціалізація мануфактурного типу.

Наявність розширеної ремісничої майстерні вела до виникнення поділу праці всередині майстерні. К. Маркс

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. I, стор. 535.

говорить, що поділ праці визначається кількістю робітників в одному приміщенні і одночасністю їх праці¹.

Більш конкретну і повну картину того, що являла собою млинова техніка і відповідна їй організація праці, дають приклади з різних промислів, в яких у XVII ст. застосовувалось млинове коло як двигун. Як уже зазначалось, частина галузей харчової промисловості існувала в формі промислів. До них належало виробництво круп. Поряд з очисткою крупи в звичайних ступах ручним способом існували, як ми бачили, крупорушки, що приводилися в рух млиновим колом. Здається, вперше ступа з водяним колом і була застосована для очистки круп. Але в XVII ст. використання млинового кола на підприємствах харчової промисловості не обмежувалось, очевидно, виготовленням борошна і круп. Сила води була використана і для виготовлення олії, а також в броварництві, зокрема у виготовленні солоду.

Гуральництво, броварництво та медоваріння, які умовно ми об'єднуємо під назвою винокуріння, існували частково у формі цехового ремесла, а частково у формі промислів. Винокурні і броварні були не тільки по всіх містах, а й в кожному селі і навіть в кожному заможному домі². В 1631 р. тільки в одній Полтаві було нараховано 170 винокурних казанів і 38 лише тих шинкових дворів, в яких продавали мед і пиво³. Цілком ясно, що велика кількість винокурень, медоварень та броварень не становила однакових за масштабами підприємств. У масі це були примітивні невеличкі заклади, які могли розміщатися в звичайному житловому приміщенні.

Винокурінням здавна займались представники всіх верств українського населення. Але найбільші прибутки від цього промислу до війни мала шляхта. Так само як і млини, шляхта здавала винокурні і броварні в оренду. «Піддані» зобов'язані були варити для себе горілчані напої тільки на цих панських заводах.

Після визвольної війни на Правобережжі, де шляхта часто більше думала про свою безпеку, ніж про прибут-

¹ Див. К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 338—339.

² D-g J. Antoni, Z przeszłości Polesia Kijowskiego, Warszawa, 1882, стор. 4.

³ Л. В. Падалка, Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте, Приложение, стор. 7—8.

кове ведення господарства, окремі запопадливі хазяї з міщан і навіть селян з успіхом гнали горілку і варили пиво, ситили мед і продавали по численних шинках, а також вивозили за межі країни.

В панських винокурнях і броварнях тепер трудніше було змусити працювати ремісника. Користуючись можливістю піти геть з маєтку до іншого пана, який погодився б платити за роботу, ремісник вимагав винагороди за свою роботу. Уже говорилося про те, як в Луцьку в 60-х роках XVII ст. під юрисдикцію шляхти і духовенства сховалося багато міщан і ремісників, які «шинкували і ремеслами займалися», не віддаючи повинностей ні на замок, ні на ратушу¹. Можна зробити висновок, що шляхта приймала під свою юрисдикцію ремісників, у даному випадку винокурів, на умовах, вигідних як для винокурів, так і для неї. В умовах шляхетської сваволі і слабості державної влади населення міст знаходило можливість розвивати промисли. Шляхта ж, яка внаслідок опору трудящих мас не могла відразу примусити працювати на себе своїх підданих, беручи під свою протекцію ремісників, забезпечувала і собі певний прибуток.

Про практику виплати грошей ремісникам за їх роботу на шляхту свідчить уже згадувана справа норинських міщан, яких пограбувала шляхетська хоругва. В цій справі позивачі з обуренням зазначали факти використання міських ремісників на роботі по виготовленню горілки для хоругви без всякої плати. З розгляду справи видно, що оплата роботи винокурів і броварників різної кваліфікації в другій половині століття була звичайним явищем на Правобережжі, принаймні на Київщині².

Не маючи можливості експлуатувати дарову працю підлеглих, шляхта втратила частину своїх прибутків. Зате тепер в значно ширших масштабах гнали горілку міщани. Ті, що не мали своїх заводів, тепер одержали можливість краще заробити по чужих винокурнях і броварнях. Розміри виробництва багатьох винокурень говорять про те, що там працювала часом чимала група ремісників і різної обслуги. В 1687 р. у воронківського

¹ «АЮЗР», ч. VII, т. 3, кн. 4, стор. 66.

² ЦДІА УРСР, ф. 15, Овруцький гродський суд, арк. 87—93.

жив, що «як би ангел божий її спробував, то і той якусь би веселу штуку втнув». Користувалася успіхом українська «оковита»¹ і в Польщі. Одним словом, торгівля горілкою була розвинута ледве чи не найбільш порівняно з іншими продуктами української харчової промисловості.

Вигідність винокурного промислу викликала навколо нього запеклу боротьбу, в якій брали участь різні верстви суспільства — шляхта, козацька старшина, міщани. Над ними стояли польські і російські уряди, що також дбали про свої інтереси, інтереси державної казни, джерелом поповнення якої в значній мірі була горілчана монополія і оренда.

Відомо, що київський магістрат поставив винокуріння на широку ногу. В 1698 р. магістрат домогся того, що у київських козаків було віднято право винокуріння, і, таким чином, були усунені серйозні конкуренти в даній справі. Київський магістрат мав не тільки свої шинки, а й винниці, броварні і медоварні, а також приміщення для зберігання хліба, необхідного для перегонки у горілку.

Цією вигідною галуззю промисловості починають оволодівати купці. Вони замовляють товар у ремісників і разом з тим постачають їм деяку сировину. Дубенський купець якось скаржився на суді на винника Олексія за те, що той з вівса, данного на солод, пік собі хліб. Виявилося, що Олексій пік хліб з вівса через те, що купець не заплатив йому вчасно гроші за роботу і йому не було за що купити хліба. Суддя, вислухавши пояснення підсудного, цілком резонно роз'яснив купцеві, що «голодному трудно робити», а значить, винуватий сам купець, що не сплатив вчасно гроші ремісникові². В судовому акті сказано, що ремісник працював на винокурні купця. Отже, ситуація в даному випадку цілком ясна. З одного боку, фігурує позбавлений знярядь праці і сировини ремісник, а з другого — власник певного капіталу, знярядь праці і сировини.

Як бачимо, винокуріння в другій половині XVII ст. розвивалось не тільки на Лівобережній Україні, а й на Правобережжі, хоч умови для цього тут були і гірші.

¹ «Чтения в Обществе Нестора-летописца», кн. XVI, 4, стор. 78.

² ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 179 зв.

Незалежно від приналежності заводів, на них здебільшого застосовувалась праця найманих ремісників і чорноробів. Приналежність горілчаного підприємства феодалові, наявність орендаря, заснування підприємства на землі феодала і сплата за це певної частини прибутку феодалові — все це стримувало розвиток нових, буржуазних відносин, причому не тільки в місті, а, як нам здається, і на селі. Справді, якщо взяти феодала, який скуповував у селян або міщан мед як сировину і виробляв з нього хмільний напій на своєму дворі з допомогою наймитів, а готовий продукт продавав з прибутком, щоб купити нову партію меду і знову повторити операцію з прибутком для себе¹, то такий феодал мав дуже виразні риси буржуазного ділка.

Ще в більшій мірі це стосується тих «мужиків» і міщан, які протягом всієї другої половини XVII ст. на Лівобережжі мали різні можливості уникати феодалних перешкод на шляху підприємництва. Не можна, звичайно, в кожному, хто варив пиво або курих горілку, вбачати уже ділка вищезазначеного типу, але там, де мова йде про більш-менш значні вклади капіталу і використання наймитів, безумовно були елементи капіталістичного розвитку. В цьому відношенні цікаву думку висловив А. Міка, рецензент праці дослідника чеського броварництва XVI ст. І. Яначека. А. Міка говорить, і на нашу думку цілком справедливо, що в чеському броварництві вже в XVI ст. були зародки капіталістичної організації, оскільки існували значні підприємства з використанням найманої праці².

Великі промислові підприємства по виготовленню горілчаних напоїв на Україні XVII ст. мали своєю базою широку сітку більш дрібних, аж до домашнього винокуріння для власного вжитку. Вони становили безумовну меншість в цьому морі маленьких виробництв, але їх значення як з точки зору масштабів продукції, так і з точки зору техніки виробництва в процесі розвитку промисловості було набагато більшим. Великі винокурні, броварні, солодовні тощо належали здебільшого міському населенню, особливо на Лівобережжі. Наяв-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 33, Дубенський магістрат, кн. 1, арк. 92 зв.—93.

² А. Міка, О vývoji městského pivovarství v 16 století, «Československý časopis historický», Ročník VII, 1959, № 4, стр. 736.

ність значної кількості їх в руках козаків і козацької старшини, що жили головним чином по містах, також дає право зробити висновок, що велика винокурна промисловість того часу розвивалася завдяки містам.

Подібну картину можна спостерігати й у виробництві сукна. Воно становило поєднання найбільш відсталих способів виробництва з найбільш розвиненими. Технічною основою його в ремеслі був ткацький верстат, а в промислах — той же ткацький верстат і фолюша ручна або водяна при млині. Ткацтво взагалі і суконне виробництво зокрема були одним з найбільш характерних прикладів застійності в розвитку промисловості. В зв'язку з цим і перехід від феодальної до капіталістичної організації відбувався надзвичайно уповільнено, «віками», як говорив В. І. Ленін¹. Це зауваження В. І. Леніна є методологічною вказівкою, яка допомагає помітити початки капіталістичного ткацтва вже в XVII ст., а то і в більш ранньому періоді.

Численні джерела свідчать про велику поширеність суконного виробництва по всій Правобережній і Лівобережній Україні. Цей факт відзначав М. Слабченко, наводячи ряд прикладів. Він згадує м. Броди в Західній Україні, де в 1713 р. російський уряд закупив десятки тисяч метрів сукна для військової форми². Всі ті численні фолюші, які ми називали при характеристиці українських млинів, підтверджують думку Слабченка про велике поширення суконного виробництва. «Терки, що сукно туть»³, або фолюші, після жорен і круп'яних ступ були найбільш поширеними млиновими пристроями. Сукно продукувалося у XVII—XVIII ст. в кожному ліпше налагодженому господарстві⁴. Уже існували окремі найбільші центри виробництва українського сукна. В Західній Україні це були Львів і Броди, на Волині — Луцьк, Кременець, Володимир. Особливо велика кількість сукна в другій половині XVII ст. вироблялась в північних полках Лівобережжя. В суконному виробництві був порівняно великий поділ праці, про що свідчить складність процесу виготовлення матерії. Процес вироб-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 167.

² М. Слабченко, назв. праця, стор. 71.

³ «АЮЗР», ч. VII, т. 1, стор. 525.

⁴ В. Січинський, назв. праця, стор. 65.

ництва сукна починався з виготовлення пряжі, чим могли займатися як самі ткачі, так і окремі спеціалісти по прядінню. Пряжа вимагала спеціальної обробки і фарбування. Після того як виготовлене сукно знімалося з верстата, воно проходило ще цілий ряд операцій, його промивали від клею, яким змазувалась основа на верстаті, від жиру з допомогою валяльної глини, потім ще раз валяли в спеціальному розчині. При наявності водяного кола валяння відбувалося з його допомогою, а там, де такого не було, здійснювалось ручним способом. Ступи, фолюші, з'єднані з водяним колом, терли і м'яли сукно в дерев'яних коритах. Потім сукно сушилося в сараях на спеціальних рамах. З висушеного сукна «щипальщики» знімали всі вузлики і кінчики ниток, що стрчали. Далі відбувалось піднімання відповідними щітками ворси, «постригачі» ж сукна рівняли ворсу ножицями. Нарешті, сукно клали під прес, щоб зробити його поверхню рівною і блискучою. Іноді фарбували не нитки, а готове сукно в процесі обробки. Фарбування, постригання, фолювання сукна та ін. часто становили окремі спеціальності¹.

Без сумніву, в текстильній промисловості того часу була зайнята категорія людей, яка вміла виробляти різні фарби для тканин з рослинних речовин. Є відомості, що в 1720 р. з Київської губернії в Петербург було відправлено 199 пудів фарб для фабрик, що виготовляли шерсть. Фарби були виготовлені з трав². Добре відома була на Україні тих часів чудесна фарба для шерстяної матерії — кармазин³.

Спосіб виготовлення сукна з допомогою фолюш при млинах в основному був розвинутий в містах. Сільське виробництво сукна відзначалось особливою рутинністю і застійністю. Відомості, які містять використані нами джерела, говорять про приналежність фолюш в переважній більшості міщанам. Таким чином, місто і в даному разі виступає як осередок передової техніки і організації праці. Ткацтво, яке спиралось на використання меха-

¹ «Очерки истории техники докапиталистических формаций», под ред. В. Ф. Миткевича, М.—Л., 1936, стор. 311—312.

² П. М. Лукьянов, История химических промыслов и химической промышленности России, I, М.—Л., 1948, стор. 64.

³ «Лексикон словенороський Памви Беринди», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 156.

нічного двигуна і на досить значний поділ праці, не могло не вийти за межі цехового устрою і уставу. Виготовлення матерії відбувалось частково в цехах, цеховими майстрами, а частково — поза цехом, позацеховими майстрами з допомогою вільнонайманих робітників.

Весь описаний процес виготовлення сукна не відбувався якось стихійно, ним з початку до кінця керувала одна особа або група осіб. Сукно, яке пройшло через всі процеси виробництва в різних майстернях і під керівництвом різних майстрів, нарешті попадало в руки тих, хто організував і оплачував пророблену працю, хто фінансував її повністю або частково. Таким чином, незалежно від того, чи використовувалась у виробництві сукна поряд з найманою працею праця залежних селян, за організацією праці і технікою виробництва великі суконні підприємства описаного вище типу становили собою початок децентралізованої (розсіяної) мануфактури¹.

Згодом така децентралізована мануфактура повинна була поступитися місцем централізованій або спочатку такій, в якій уже більшість окремих процесів виробництва відбувалась в одному місці, під одним дахом. Для XVII ст. виробництво сукна вищеописаним способом було найбільшим досягненням ткацької промисловості. Воно спиралось на дуже розгалужену і широку сітку дрібніших цехових майстерень, майстерень партачів і на численні домашні промисли в місті і на селі. Потрібно сказати, що сприятливий ґрунт для виникнення перших великих майстерень, а пізніше і мануфактур був саме там, де здавна існували відповідні домашні промисли, ремесло на замовлення і на ринок. Вони підготували необхідні кадри для дальшого розвитку даної галузі промисловості, а також деякі технічні удосконалення. Поширеність ткацтва, зокрема суконного виробництва, в його більш примітивних формах на Лівобережній Україні в XVII ст. привела до виникнення відомих великих мануфактур XVIII ст. Слід погодитись з П. Лященком, який пише: «Ігнорування Туган-Барановським зв'язку петровських мануфактур з домашніми промислами XVII ст. глибоко помилкове, і в цьому відношенні

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 344—345. Маркс вживає термін «гетерогенна мануфактура».

він робить крок назад порівняно з Корсаком, чю характеристику селянської домашньої промисловості В. І. Ленін вважав більш вірною»¹. Проте саме цей органічний зв'язок і розсіяність великих майстерень і були причиною різною думок про них. П. І. Лященко твердить, що гарячі суперечки пояснювались відсутністю даних, яких тепер в розпорядженні вчених є дещо більше. Петровські мануфактури спиралась головним чином на ручну працю з примітивним технічним устаткуванням, але все ж таки з поділом праці всередині майстерень, іноді досить великих за своїми розмірами. В деяких галузях технічне устаткування мануфактур (наприклад, ткацьких) було таке, що воно легко вмещалось у звичайній селянській хаті, через що така «мануфактура» перетворювалась в працю селян на дому, на їх станах, але із застосуванням поділу праці. В суконному виробництві весь процес розбивався між централізованою мануфактурою (ткання) і кустарною хатою (уток, пряжа, сирові нитки)².

Варто додати, що навіть в Англії сукноробство було «розсіяним підприємством» з концентрацією в самому приміщенні мануфактури лише завершувальних операцій³.

Розсіяна мануфактура в своїй найбільш примітивній формі безперечно була на Україні в другій половині XVII ст. Інакше неможливо пояснити існування таких окремих майстерень, де приймалося сукно на постригання, фолювання, фарбування, а також існування цілого ряду відповідних спеціальностей. Цілком вірогідно, що на чолі таких децентралізованих мануфактур ставали власники фолюшень. Як найбільш заможні учасники виробництва сукна, вони легко могли підкорити собі всіх інших. При цьому власники фолюшень, крім промислів, мали ще цілий ряд джерел прибутку і серед них найбільш важливе — торгівлю. Отже, купецький капітал в якійсь мірі міг також ставати на чолі підприємства.

Поряд з суконним виробництвом не менш важливими з точки зору виявлення нових моментів у феодальній

¹ П. І. Лященко, назв. праця, стор. 397.

² Там же, стор. 394.

³ «Очерки истории техники докапиталистических формаций», стор. 446.

Про застосування тартаків можна здогадуватись на підставі відомостей про величезні промислові підприємства, організовані в XVI ст. в лісах Любомирського староства. Якийсь Валентин Березецький разом з своїм батьком виробляв тут «лісні товари». Як зазначає люстратор, тутешні ліси в ті часи були ще мало використані. Батько і син протягом кількох років випалили в них 800 лаштів поташу і 12 тис. ванчосу (дубових колод). Одночасно Валентин зробив 200 ком'яг, тобто великих річкових човнів. На деяких з цих ком'яг вивозили готові товари, а частину продавали по 30 злотих за ком'ягу. Після смерті батька Валентин протягом 14 років уже сам виготовив 36 тис. дубових колод, 24 тис. бочарних клепок, понад 1300 лаштів поташу. Люстратори записали, що кожного року робилося по 30—40 ком'яг і «продавали їх дуже багато». Люстратори відзначили також велике спустошення лісу внаслідок діяльності промисловців. Залишки дерева, що не надавалися до будівництва ком'яг і виготовлення ванчосу, йшли на клепки, а також на виробництво поташу. В 1563 р. Валентин випалив 40 лаштів поташу¹.

В 1564 р. там же, на Волині, виготовляв поташ Чиж з Ягодина. Він виготовив на замовлення старости 30 лаштів поташу і стільки ж для війта з Полап. В цьому ж році Чиж виготовив 3 ком'яги на замовлення старости і 12 на замовлення підстарости². Отже, Валентин і Чиж займались лісними промислами протягом не більше 20—25 років, але в таких масштабах, що і лісу в цій місцевості не залишилось. З допомогою лише топора досягти такої продуктивності праці було неможливо. Скоріш за все рубали дерева топором, а обробляти возили на річку, на тартак, що приводився в рух водою.

Проте, відстоюючи факт застосування в лісопильній промисловості України тартака, який приводився в рух силою води, можна здогадуватись, що він не був таким поширеним явищем, як, наприклад, фолюша, а тим біль-

¹ Лашт — міра сипких тіл; дорівнював 14,635 руського четверика. Лашт означає також корабельну вагу, яка дорівнює 116,6 російського пуда («Словарь древнего актового языка, составленный Н. Горбачевским», Вильно, 1874, стор. 191).

² «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 351—352.

ше крупорушка при млині, бо в історичних джерелах про водяні тартаки залишилися дуже скупі згадки. Слаба поширеність тартаків при млинах пояснювалась складністю і коштовністю цього удосконалення. Для лісопилки з водяним колом потрібна міцна гребля і механізми, на які йшло кілька пудів заліза — матеріала в той час недешевого¹.

Слаба поширеність водяних тартаків, однак, не означала славої розвиненості лісної промисловості і не виключала значних розмірів окремих промислів. Ще в XVI ст., як ми уже бачили, ці промисли досягли великих розмірів. Можна навести ще ряд прикладів пізнішого часу.

В XVII ст. на Стародубщині процвітав промисел по заготівлі щоглового дерева. При цьому торгівля лісом набрала таких розмірів, що в 1701 р. цар Петро вживав заходів для припинення винищення лісу власниками промислів.

На Стародубщині в другій половині XVII ст. процвітали також дьогтярництво і виготовлення смольчуги. Серед власників дьогтярен на Стародубщині відомі були в першій чверті XVIII ст. поряд з старшиною і селянами міщани, зокрема новгород-сіверський міщанин Ямпільський, а також міщани з Мглина і Топальської сотні².

Всюди в лісах випалювався поташ на будах. Слова «буда», «будник» походять від слова «будувати». Люди, що осідали з наміром будуватись, ставили «буду» для життя. Потім промисел, що виникав навколо такої буди в лісі, — випалення попелу, добування смоли, скипидару, поташу, ковальського вугілля, виготовлення клепки, гонту, драниць, дощок — також стали називати будами. Пізніше так називалися виключно поташні промисли. В XVII ст. ж поташні буди дуже часто сполучали видобуток поташу з іншими продуктами лісного господарства. Поселення, які виникали поблизу буд, в державних документах не розглядаються ні як село, ні як місто, а здебільшого просто як «поселення», або «слобода». Очевидно, що сучасники також мали сумніви щодо того,

¹ П. Г. Любомиров, Из истории лесопильного производства в России в XVII—XVIII вв., «Исторические записки», 1941, № 10, стор. 230.

² ДПЛ, відділ рукописів, ф. Маркевичів, № 159, спр. 2290/2101.

куди слід віднести буду. Лише з часом буди почали писатися або як село, або як місто. Поселення будників мали свої характерні риси. Їх хати були розташовані далеко одна від одної. Вони селилися поодинокими родинами, пам'ятаючи про необхідність залишити місце для різних господарчих будівель і для робочих, а також для городу тощо.

В Житомирському повіті над р. Балін, де колись були густі ліси, ще у XVIII—XIX ст. зберігались поселення будників. За старих часів вони осіли тут поодинокими родинами далеко одна від одної, залишаючи вище зазначеним способом місце для господарчих і робочих будівель. Лише в першій половині XIX ст. з цих розкиданих на великому просторі окремих дворів було утворено одне поселення, назване Олексівкою¹.

Поташна буда звичайно складалася з трьох частин: складу під попіл, «кладовні» під вимочку для відокремлення попелу від поташу і «гартовні» з котлами для варки. Крім того, на буді була піч для прожарювання поташу².

Будницький промисел був фактично початком української хімічної промисловості. Поташ (карбонат калію K_2CO_3) був потрібний у виробництві скла, мила, фарб, косметики, у чинбарстві, суконному виробництві, виготовленні свічок та в інших галузях промисловості.

На виробництві різних лісних товарів і в тому числі поташу в значних масштабах застосовувалась наймана праця. Робітники на промислах поряд з грошовою винагородою одержували харчі та іншу винагороду натурою. Ця практика найму була добре відома уже в XVI ст. В Ратнівському старостві в 1565 р. «будник і майстер лісних товарів» з робітниками заготовив 30 лаштів поташу. Будник одержував від старости за кожну сотню колод 4 злотих і стільки ж за лашт поташу. Крім того, староста давав буднику 10 мац жита «на ратнівську міру» для утримання «челяді». Все інше будник мав сам організувати і оплачувати. Тільки готовий товар королівські люди забирали і відвозили до річки Мухавки, і то «не далі, як на 4 милі». В 1562 р. цей же будник випалив

¹ «SGKP», т. I, стор. 30.

² П. Г. Любомиров, Очерки истории русской промышленности (XVII—XVIII и начало XIX в.), М.—Л., 1947, стор. 187.

50 лаштів поташу, а в 1563 — 100 лаштів. Староста цей поташ продавав у Гданську по 34 злотих за лашт¹, тобто понад 8 разів дорожче, ніж платив за нього будника.

Взагалі виробництво поташу становило дуже прибуткову галузь феодального господарства. Передане в руки будника на умовах оренди або здійснюване шляхом замовлення у будника, виробництво поташу послужило важливим джерелом збагачення як шляхти, так і козацької старшини. Торгівля поташем процвітала і у XVIII ст., що засвідчує польський поет Ігнатій Красицький в таких словах:

Коли б не було поташу,
не було б і багажу;
Попіл не дуже-то скарб хвалений,
але маємо з нього цілі гальони².

Значні прибутки одержували від продажу і перепродажу поташу як українські, так і російські купці. У XVII ст. поташ продавався у великій кількості на українському Поліссі тут же, в лісах, приїжджим купцям з Чернігова, Глухова, Полтави, Гадяча та різних сіл³.

Климентій говорить про українських будників, що вони «поташ туркам сукна хварбовать виробляють»⁴. Отже, поташ збувався і в Туреччину.

В кінці XVII ст. на Стародубщині було 12 великих буд, великі буди існували під Білою Церквою, Богуславом, на Київщині, 6 буд—на Поділлі, багато на Волині⁵.

Будники, як і смолокури, селітряники, дьогтярі, були особливою, ухидницькою верствою населення. Серед них можна було зустріти як міщан, так і селян. Але промисел в основі своїй був керований і підтримуваний містом, яке вживало його продукцію значно в більшій мірі, ніж село. Міське торговельне населення було тісно зв'язане з цими промислами як посередня ланка в збуванні його продукції. Очевидно, беручи до уваги роль названих промислів у економічному житті міста, О. Яблоновський і

¹ «АЮЗР», ч. VII т. 2, стор. 317.

² Гальони — середньовічні судна. Вірш перекладено з польської мови (див. оригінал в «Енциклопедји Staropolskiej», т. II, стор. 109).

³ В. Січинський, назв. праця, стор. 25.

⁴ Климентій, № 228.

⁵ В. Січинський, назв. праця, стор. 24—25.

зараховує будників до категорії міського населення, хоч і з «відповідними застереженнями»¹.

Будник, власник поташного промислу, як показують наведені приклади, не був сам зв'язаний з ринком збуту поташу. Він виробляв його або на замовлення феодала, або продавав приїжджим купцям тут же на місці виробництва. Будник часом міг і не знати про зріст цін, особливо в далеких торгових портах. Левова частка прибутків зосереджувалась в руках тих, хто був посередником між ним і ринком збуту. Але навіть в цих умовах, будник, як бачимо, вважав свій промисел вартим його праці. Прибуток з цього промислу, який би не був урізаний, дозволяв буднику сплачувати робочим, яких було чимало.

Значну кількість обслуги поташного промислу становили дроворуби, випалювачі попелу, відокремлювачі попелу від поташу, виварювачі, обпалювачі, поливальники і т. д. Тут же працювали бочарі, що заготовляли тару, фурмани, що вивозили фальбу з лісу, та інші допоміжні робочі. Скільки всіх найомних робочих могло бути на великих будних промислах під командою одного або групи будників-хазяїв, показує дуже цікава судова справа українських будників, що мали поташні буди на пограниччі з Волощиною. Будники Роман Стрілецький та Красовський з синами тримали протягом багатьох років «буди у волоських лісах в його милості господаря по згоді з його королівською милістю... і так начиння, як і інші різні речі для випалення поташу, інструменти на велику суму, а також робітників *кілька сот* (курсив наш.— О. К.) затягали. А щоб певніше була справа і робітники охочі були до роботи, кожному з них на відробіток по кілька десятків, а другим по сто злотих і більше роздавали. Коли ж уже лаштів по вісімсот фальби в будах виробили, поташу мало з неї було через заздрість різних і злої волі неприятелів, бо були вислані з буд господарем, залишивши все. Трапилось все це без всякої причини»².

Протягом кількох років названі вище будники намагались повернути собі втрачене добро, яке становило

¹ «Zródła Dziejowe», t. XXII, стор. 343, 348.

² Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 52, Магістрат м. Львова, оп. 58, арк. 1150.

суму в 70 тис. злотих. Якись інші люди, обвинувачені на суді, не маючи права на буди, почали тим часом їх відновляти і скоро у них тільки на двох будах працювало 200 чоловік челяді. Знову були роздані гроші авансом. З справи витікає, що будники мали контракти з купцями «на блавати..., віск і різні товари, за які кілька певних тисяч пожитку могли б мати». Контракти з купцями з Гданська були завірені в Ярославі на ярмарку ще в 1645 р., але через конфлікт з будниками купецький контракт було порушено з втратами для будників. В 1646 р. вони взагалі повинні були припинити торгівлю «з Туреччиною і волохами», внаслідок чого «занепали їхні справи в усій Короні». Всієї шкоди будники-купці нарахували на 100 тис. злотих.

До справи було додано грамоту Владислава IV львівському міщанинові Роману Красовському, якою той брався під королівську протекцію, «щоб міг він поташ і товари лісні у Волохах палити, а також різні турецькі товари, дозволені правом посполитим, ввозити без всяких перешкод з Туреччини до володінь наших і там спокійно продавати»¹.

Крім королівської грамоти, будники представили суду і грамоту молдавського воеводи Василя від 1646 р., в якій говорилось, що Роману Стрілецькому і Красовському дозволено знову в с. Мацовцях робити поташ так, як і раніше, і використовувати на це ліс. Щодо найму робочих на буди, то в грамоті зазначалось: «Нехай ті самі приходять з України, що і перед тим робили», а також «ті, що робили на селітрі»². Таким чином, ми довідуємось, що десь поблизу працювали наймані робітники-українці і на видобутку селітри. Робітники, спеціалісти по виготовленню поташу, як бачимо, ходили на заробітки досить далеко від дому. Відомо, що протягом XVII ст. на Волинському Поліссі працювали поташні майстри з-під м. Житомира³.

Джерела називають серед робітників поташних буд і людей з Росії. Цікавий факт містить судова справа росянина Степана Богданова. Як видно, Богданов не був

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 52, Магістрат м. Львова, оп. 58, арк. 1149—1154.

² Там же, арк. 1153—1154.

³ С. Piętkiewicz, Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wołyniu, «Ziemia», г. X, стор. 133.

звичайним чорноробом, а працював як торговий агент власника буди. Він прийшов в м. Новгород-Сіверський під час епідемії чуми і залишився тут на роботі «з найму». Працював він «погодно» «у різних промыслишков» і «в будном заводишку» немалий час. Власник останнього, новгород-сіверський міщанин, очевидно, був багатим промисловцем, бо Степану доводилось роз'їжджати по його «промыслишкам», а потім відчитуватись за довірені йому матеріальні цінності та гроші. В 1667 р. промисловець недорахувався якоїсь суми і вирішив «донять» на Степанові. Невідомо, чи був Степан справді винний в нестачі грошей, але він втік з жінкою та дітьми і оселився в Козельці під Києвом¹.

Чимало випадків переманювання будних робітників було ще до визвольної війни, що свідчить як про нестачу потрібних кадрів, так і про поширеність найму робочої сили в будництві.

Поташне виробництво було до певної міри галуззю г у т н и ц т в а, тобто скляного виробництва.

Дослідники українського склярства говорять про його значну поширеність і високу якість виробництва у XVII ст.² Як відомо, древньоруське склярство було в основі своїй міським ремеслом. Почасти таким воно залишилось і в XVII ст., але поряд з міським цеховим склярством існували уже і великі промислові підприємства, так звані гуті, що виникли також ще за часів Київської Русі.

Міське склоробне ремесло часто сполучалось з виготовленням емалей, полив для кахлів і мозаїки (смальти). Міські склярі виробляли різноманітні жіночі прикраси, персні, браслети, намисто.

Власники гут продавали готове скло на торгах і ярмарках України, а також вивозили в Білорусію і Росію. Член шведської місії в Москві Кільбургер в 1674 р., подаючи відомості про торгівлю, писав, що частину скла, яким користуються росіяни, привозять взимку з України «черкаси» і продають його в Москві на гостинному дворі. Відомо, що російський уряд замовляв на Україні апте-

¹ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Московский стол, стовп. № 389, I, арк. 99—101.

² В. Ф. Рожанківський, Українське художнє скло, К., 1959; П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности XVII—XVIII и начала XIX вв., стор. 191.

карське скло. В 1662 р. на Україні було закуплено аптекарське скло купцями з Смоленська, Орла, Вязьми. Крім аптекарського скла, в Росії знаходило широкий збут «синє» скло і кришталевий посуд. Ще Петро Могила в 1646 р. подарував Олексію Михайловичу «сосуды хрустальные, скляные, розного майстерства» — всього 34 штуки, які взяли в царські хороми «неценены», бо ще не знали, як їх оцінити, настільки вони були нові там¹. Про рівень гутного виробництва до певної міри може свідчити і вказівка Климентія на виготовлення на Лівобережжі XVII ст. скляними майстрами окулярів².

Гути були поширені особливо в Західній Україні, на півночі Лівобережжя, та на Чернігівщині, де згідно з даними топоніміки протягом XVII—XVIII ст. налічувалось 110 гут, куди приходили найматись на роботу майстри з Волині, Литви, Галичини³. Очевидно, північна Волинь і Галичина були районами більш раннього виробництва скла і тепер постачали потрібні кадри лівобережному гутництву.

На карті, складеній В. Ф. Рожанківським, можна бачити густу сітку гутних промислів, що простяглися по всьому українському Поліссю і особливо розкинулись по Житомирщині, північній Чернігівщині, Волині, а також по Галичині і Закарпаттю. В. Ф. Рожанківський, спираючись на праці попередніх дослідників, називає гути в Лебедині 1648 р., Гадячі 1687 р., в чернігівських селах Білиця, Грудзьке, Гутка, Кударівка, Новосьолки та ін.⁴ Гути були в 1666 р. під Конотопом в селах Яшборівці, Біле Озеро, в м. Сосниці⁵. Недалеко від Києва працювала гута в с. Великі Літковичі, що належала Видубецькому монастирю⁶. А втім гуту можна було зустріти влюбій частині України, де був ліс і поташне виробництво. Гута становила окреме селище, бо навколо неї розміщалися хати гутників і челяді. Поступово ліс навколо вирубався, а селище розросталось. Коли уже не було поблизу потрібного матеріалу, гута переносилася в інше місце, а селище залишалось здебільшого під назвою, яка

¹ В. Січинський, назв. праця, стор. 25—26.

² Климентій, № 180.

³ В. Ф. Рожанківський, назв. праця, стор. 10, 128—142.

⁴ Там же, стор. 36.

⁵ «Переписні книги 1666 р.», К., 1933, стор. 415.

⁶ Там же, стор. 325.

походила від слова «гута» — Гутка, Гутянське, Гутище і т. д.

З технічного боку гута являла собою досить просте виробництво. Назва «гута» означала будинок, в якому знаходилася скловарна піч. Але не все старе скло, як правильно зазначає Рожанківський, яке прийнято називати гутним, було продуктом гут. Назва «гутне» надто вузька для визначення українського склярства в цілому. Остаточна обробка скла часто робилася поза гутою різними майстрами. Правильно називати гутним лише те скло, яке набрало закінченого вигляду біля скловарної печі.

Крім приміщення з скловарною піччю на гуті були комори для зберігання готової продукції і сировини. Часто гутництво сполучалося з добуванням поташу як сировини. Отже, поруч могли бути і поташні буди. Якщо власної буди гута не мала, то купувала поташ на стороні. Привозили також поташ на гуту купці-посередники.

Гути, як і інші промисли, особливо часто засновувались представниками феодальної верхівки, старшиною і шляхтою і на певних умовах передавались під нагляд і керівництво майстрів-гутників. В 1698 р. архієпископом Л. Барановичем була заснована гута в Новгородському ключі на р. Бельці. Пізніше ця гута належала Мазепі, який спорудив тут два млини. Цілком можливо, що він пристосував для обслуговування гуті млинові кола. Потім ця гута, або, як її називали, скляний завод, була присвоєна кн. Меншиковим разом з двома слобідками, що виникли при гуті в XVII ст.¹ Були гути, які належали полковому управлінню, наприклад «полкова гута» в Сиявській сотні.

Нерідко гути становили власність багатих міщан і козаків. В 70-х роках була заснована гута в Глухівському повіті на хуторі Гутка якимсь Іваном Томаченком. Дещо пізніше Томаченко продав гуту заповзятливому ділку Лазарю Матвійовичу. Гута ця працювала ще в 90-х роках, що видно з акта, яким встановлювалась границя між хутором Гутки і селом Чорторієм. Жителі Чорторія уклали з Матвійовичем умову, згідно з якою дозволяли йому рубати ліс для гуті, а також користуватися

¹ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. Лазаревського, зошит № 3, стор. 70.

частиною їхнього ґрунту¹. Продавши свою гуту, Іван Томаченко побудував собі в 1684 р. нову біля Лебедина і с. Михайлівки.

Гутник з Лебедина Юсько Томашів мав гуту біля озера Мстира, яку продав гадяцькому полковнику «со всем гутянским строением хоромным, со светлицы, с пекарней и винницей», а також ліс, що належав гуті «с пасечным и огородным местом»².

В 60-х роках була заснована гута жителем Ніжина Дубоносом в Кролевецькому повіті. Прийшов сюди Дубоніс разом з двома компаньйонами, бо самому не вистачало грошей на заснування промислу. Один з цих компаньйонів був родич гетьмана Самойловича Голуб. Дубоніс сподівався, що це буде вигідний і впливовий компаньйон. Але згодом Дубоніс через нестачу коштів змушений був уступити йому і свою частину. Скоро Голуб став повним хазяїном гуті і в 1667 р. одержав від ніжинського полковника дозвіл на будівництво біля гуті слободи і хутора. Люди, що приходили з-за Дніпра, почувши про осадження слободи Голубом, йшли туди і селилися. Так, більш сильний економічно Голуб витіснив своїх слабших товаришів і розширив сферу своїх прибутків. Після страти Самойловича, скориставшись моментом, гуту захопив кролевецький сотник Іван Маковський. Тепер це вже була не колишня гута, а «скляні заводи», при яких жило чимало людей³.

Як і всі інші промисли, гуті могли належати міським урядам. Принаймні є відомості про 2 гуті в м. Потилічі на Галичині, що належали уряду. Гуті ці знаходились в оренді у майстрів-склоробів, які сплачували оренду як грошима, так і склом⁴.

Деяко про виробі гутників і використовуваний ними матеріал говориться у відписці вольновського воєводи. Воєвода писав, що гутник з України, який має завести «скляний завод» в Росії, буде виробляти «всякие скляничные сосуды, со всякими образцами и разных цветов

¹ В. Модзалевський, Гуті на Чернігівщині, К., 1926, стор. 55.

² Д. И. Багалея, Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, Х., 1886, стор. 109—110.

³ А. М. Лазаревский, Описание Старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 387—392.

⁴ «Жерела до історії України-Русі», т. III, Львів, 1900, стор. 251—252.

красками», в кількості 3—4 тис. предметів на рік. Для заснування такого заводу воєвода просив дозволу привезти олово та інші потрібні матеріали. Натяк на те, що на деяких гутах застосовувалася сила води, є в цьому ж повідомленні вольнівського воєводи. Він пише про одержання майстрами дозволу «завести завод делать скляницы на р. Мерле»¹.

Гути були різних розмірів. Особливо великі мали по 2, а можливо, і більше склоробних печей. Так, на Чернігівщині гута на р. Блешні, заснована в першій половині XVIII ст., мала 2 печі — для простого скла і кришталєвого. Цілом можливо, що і в XVII ст. були такі гути на 2 печі для різного скла².

Розвинена технічна термінологія гутництва свідчить про спеціалізацію майстрів і робітників. На чолі підприємства стояв майстер-гутник, він же часом виступає не як власник, а як орендар або управитель гуті. Гутники видували і взагалі обробляли скляну масу. Шулярі наглядали за опаленням печі, дроворуби і дрововози постачали паливо, інші люди складали готовий товар, займалися виготовленням фарб і фарбуванням скла. Крім того, при гутах були гончарі, ковалі, які виконували різні допоміжні роботи, робили різні форми, потрібний інструмент. Тут же працювали склярі, або оболонники, які склили вікна за замовленням. Якщо поташ не привозили з сторони, то тут же працювали і спеціалісти по виготовленню поташу: попельники, що робили попіл, будники, що виготовляли з попелу поташ, осмольники, що доставляли потрібне для цього смолісте соснове дерево, та інші допоміжні робітники — підводчики, носильщики тощо³.

Цілом можливо, що спеціалізація в склярстві мала місце і по лінії різних форм і якості скла, оскільки скло мало різні гатунки і багато форм. Про це говорять, зокрема, близько 50 назв скляного посуду, які згадуються в документах того часу⁴.

¹ «Воссоединение Украины с Россией». Документы и материалы в трех томах, т. 3, М., 1953, стор. 491—492.

² В. Ф. Рожанківський, назв. праця, стор. 129.

³ В. Січинський, назв. праця, стор. 28.

⁴ М. Біляшевський, Старе українське скло, «Сяйво», 1913, ч. 5-6, стор. 137; М. О. П., Українське скло, «Глобус», Харків, 1929, ч. II, стор. 175.

В. Ф. Рожанківський також відзначає велику для XVII ст. спеціалізацію гутного виробництва. Він твердить, що уже склороб XV—XVI ст. не міг бути самостійним виробником і готувати продукт від початку до кінця, як, наприклад, гончар, коваль або інший ремісник. При самих малих і простих виробництвах скла, крім заготівлі лісу на паливо і переробки попелу на поташ, склярська справа вимагала вміння формувати і випалювати глиняні тиглі для варіння скла, змішувати сировину і добре володіти різноманітними прийомами видування і формування виробів. На гуті під Конотопом в 1666 р. працювали: гутник — «ремесленный человек» з двома синами і трьома «товарищами» — склярами. Крім того, на гуті жило ще 8 чоловік. Серед них названо «торгового человека» і «оболонника»¹. Без сумніву, серед жителів гуті були вищезгадані дроворуби, шулярі, пічники, фарбарі та інші спеціалісти.

На гуті Антона Євдокимовича Лося, заснованій в 1704 р., було 2 печі з усіма приналежностями, а при цій гуті «слобідка, де живуть майстрові люди: склярі, що роблять скло, — 8 дворів, шулярі — 7 дворів, будники — 4 двори, осмольники — 5 дворів, ковалі — 1 двір, гончарі — 1 двір». Цю гуту Лось взяв на відкуп у власника шептаківського маєтку і експлуатував її з користю як для себе, так і власника гуті, використовуючи працю найманих майстрів і чорноробів².

Була певна відмінність в характері володіння гутами на Правобережжі і Лівобережжі. Згадуваний власник гут Голуб, хоч і був представником класу феодалів, не може бути поставлений в даному разі в ряд з польським шляхтичем. Шляхта і магнати передоручали свої промисли численним посередникам — орендарям, суборендарям, управителям, шафарям тощо. Величезні земельні багатства і наявність покріпачених селян дозволяли їм це марнотратство. Представники козацької старшини, зокрема Голуб, самі безпосередньо брали участь в справі і контролювали підлеглих їм робітників гуті. Вони нагромаджували капітал і вели запеклу боротьбу за прибутки. Часом вони перемагали, а часом бували

¹ «Переписні книги 1666 р.», стор. 119—120.

² М. Судненко, Матеріали для отечественной истории, т. I, К., 1855, стор. 73.

змушені поступитися перед більш сильними конкурентами, що видно з історії гуті Голуба.

Звичайно, представники козацької старшини також користувалися послугами орендарів, але в значно меншій мірі. Сотник та навіть і полковник часто просто не могли собі дозволити такої розкоші. Щодо лівобережних гут, то, як правило, старшина здавала їх під керівництво управителя, а не орендарів. Тут майже не було суборенди. І Лось, взявши на відкуп гуту, сам наглядав за нею, можливо, на таких же специфічних умовах, як власники млина Кролі, тобто вкладаючи в гуту і свої капітали. В зв'язку з вищесказаним варто нагадати думку В. Січинського про те, що в XVII ст. порівняно з XVI ст. в гутному виробництві сталися серйозні зміни. Здається, що зміни полягали також в більш широкому застосуванні найманої робочої сили. Хазяїн гуті — шляхтич — не міг тепер, як і раніше, просто наказати своїм підлеглим виконувати його волю. На перепоні цьому стояв народний опір. На Лівобережжі подібним бажанням старшини протягом ряду десятиліть протистояла свобода основної маси населення від кріпосної залежності.

Умови, на яких майстер-гутник погоджувався взяти на себе керівництво підприємством, могли бути різні. Звичайно, вони були вигідні для обох сторін, але насамперед для власника гуті. На початку XVIII ст. в одній з гут Чернігівщини працював майстер Потап Крутящий. Він прийшов сюди з іншої — Суховирської гуті і умів робити різний посуд з простого скла. В договорі з ним було зазначено, що він з «свого рукоделія» бере третю частину і з того має харчуватись¹. Під керівництвом Крутящого працювала вся обслуга гуті, з якою він розплачувався за роботу і, отже, мав можливість привласнювати якусь частину додаткового продукту.

В практиці гутного виробництва відомі переходи ремісників-гутників з однієї місцевості в іншу в пошуках як кращого місця для заснування гуті, так і роботи. Часом гутники приходили з дуже віддалених районів. Так, відомо, що на волинське Полісся приходили май-

¹ В. Модзалевський, Гуті на Чернігівщині, К., 1926, стор. 103—104.

стри-гутники з-під Житомира¹. Нащадки гутника Кравовського з Галичини у XVIII ст. мали гуту на Чернігівщині².

В світлі відомостей, які ми маємо про перехоже ремесло і відходи ремісників-майстрів і чорноробів на заробітки в інші місцевості, часом дуже віддалені, наприклад, з Волині на Чернігівщину, з Чернігівщини в Галичину і т. д., напрошується висновок про існування стихійного обміну ремісничим і промисловим досвідом, про існування взагалі значних зв'язків економічного характеру. Пригадаймо до цього ті зв'язки, що утворювались внаслідок відходу у великі міста населення периферії для ремісничої науки, а також «мандри» ремісників, учнів та підмайстрів. Все це не залишає сумніву в тому, що поширена в історичній літературі думка про натуральність, відокремленість і примітивність економічного життя України XVII ст. є перебільшенням.

В. Ф. Рожанківський цілком правомірно вважає, що гута, на якій працювало до 20 чоловік і в якій мав місце поділ праці, була підприємством мануфактурного типу³. Підтвердженням цього є характеристика, дана Марксом промислам, зокрема склярству⁴.

В тих гутах, що належали монастирям і старшині, могли бути і такі, де поряд з найманими робітниками могли працювати піддані селяни. Немає можливості піддати аналізу цю категорію гут, оскільки для цього ми не володіємо сьгодні потрібними документами, але можна з певністю твердити, що на Україні XVII ст. певна кількість гут являла собою організацію типу мануфактури в її початковій формі.

Специфічним промислом, близьким багатьма рисами до поташного і гутного виробництва, було на Україні селітроваріння. Поширеність його була приблизно така, як і поташного виробництва. Тільки розташоване воно було здебільшого не в лісі, а в степовій частині, біля старих кладовищ, могильників. Головним чином селітроваріння розвинулось на Лівобережжі. Це був

¹ С. Pietkiewicz, Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wołyniu, «Ziemia», г. X, стор. 133.

² В. Ф. Рожанківський, назв. праця, стор. 36—37.

³ Там же, стор. 37—38.

⁴ К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, стор. 49.

тип бродячого підприємства, обладнання якого складалось з котлів для кип'ятіння розрідженої водою «матіці». Проте, незважаючи на примітивність інвентаря, селітроварне підприємство було нелегко заснувати. Дорого коштували казани, а також потрібно було оплачувати робочу силу, без якої не міг обійтись жодний майстер-селітроварник. Сучасник відзначав, що селітряники «великий кошт вкладають», коли «майдани закладають». Але вигідність селітроваріння не підлягає сумніву. Продавали селітру здебільшого скупники у великій кількості. Селітра використовувалась в Росії для виготовлення пороху і в «корабельній справі», а тому російський уряд сам керував її скупкою через «гостиних людей». Купці скуповували селітру, зокрема, в Переяславському, Гадяцькому та Ніжинському полках¹.

В 1701 р. українські селітряники розпродали в Москві на Пушечному дворі десятки тисяч пудів селітри².

Купував на Лівобережжі селітру якийсь Холодкевич з Правобережжя. В 1699 р. він заборгував Кочубею за селітру 6 тис. злотих³.

Селітроваріння було дуже розвинуте на Слобожанщині і приносило там великі прибутки селітроварникам. Проте і на території лівобережних полків селітроваріння було вигідною справою. На Глухівщині на базі місцевого селітроваріння виник у XVIII ст. шосткинський пороховий завод.

Оскільки ми маємо досить скупі відомості про характер і техніку виробництва селітри, варто навести опис селітроварні, яка працювала в 1660 р. під Смоленськом. Це тим більш виправдано, що техніка селітроваріння в ті часи була більш-менш однакова як на Україні, так і в сусідніх з нею країнах. В селітроварні під Смоленськом було 8 мідних і залізних казанів, з них 4 казани — по 50 відер і 4 — по 30 відер. Там же вироблявся і порох, причому запасів селітри вистачало для виготовлення пороху протягом 3 років⁴.

Значно менше було розвинуте селітроваріння на Правобережжі, хоч і тут документи називають чимало

¹ П. М. Лукьянов, История химических промыслов и химической промышленности России, т. II, М.—Л., 1949, стор. 162.

² Там же, стор. 163.

³ Там же, стор. 162.

⁴ «Акты Московского государства», т. III, стор. 77.

відомо, що на Україні другої половини XVII ст. паперу не вистачало і його довозили з Росії. Кількість місцевих папірень скорочувалась з причин, сьогодні нам невідомих.

У XVIII ст. уже багато з тих папірень, які працювали у XVII ст., не існувало. Про них нагадували лише назви селищ — Папірня, Паперне, Паперове, хуторів — Папірницький, Паперний і т. д.

Надзвичайна скупість відомостей про цей промисел не дозволяє робити якісь широкі висновки і узагальнення. Однак є підстави думати, що в основі своєї папірні становили явище, аналогічне всім іншим вищеописаним промислам.

* * *

Таким чином, джерела свідчать про те, що розглянуті промисли займали важливе місце в загальному розвитку промисловості. Вони становили незрівнянно вищий етап порівняно з сільським домашнім промислом і навіть вищий порівняно з міським ремеслом. Це були більші за масштабами виробництва підприємства, ніж будь-яка реміснича майстерня. В багатьох з них застосовувалась найвища для того часу техніка — гідравлічний двигун у формі водяного кола.

На відміну від домашніх промислів і цехового ремесла перелічені промисли належали не самим виробникам, а власникам певного капіталу, які експлуатували чужу робочу силу і таким чином одержували прибуток на свій капітал. Власниками промислів виступали головним чином не селяни, не міщани і не прості козаки, а шляхта, старшина і духовенство, а також міські уряди. Проте всі ці представники феодальної сільської і міської верхівки не були безпосередніми керівниками виробництва. В численних випадках вони навіть не організовували його самі, а передоручали це орендарям. Орендарі нерідко вкладали в промисел і свої капітали, збільшуючи їх за рахунок експлуатації найманих робочих. Власникові промислу орендар віддавав частину прибутків за договором. В той час як власники промислів, за винятком млинарства, були в основному представниками старшини, шляхти і духовенства, їх орендарі переважно походили з міщан, простого козацтва і навіть селян.

без мук і страждань народних мас, тим більше в країнах, де народження нових продуктивних сил відбувалось в умовах панування кріпацтва, де роль керівників і організаторів промисловості і торгівлі в значній частині взяв на себе деформований клас феодалів, що не сходив з історичної сцени, а пристосовувався до нових умов життя шляхом подвійного визиску підлеглого населення.

В Росії утрудненість історичного розвитку була ще зв'язана і з відсутністю виходу на морські світові шляхи. В цих умовах загальний прогрес завжди досягався шляхом, особливо тяжким для народних мас, і був дуже уповільненим. Недарма Ф. Енгельс писав у свій час, що Росія робила «судорожні зусилля, щоб розвинути власне капіталістичне виробництво, розраховане виключно на внутрішній і на суміжний азіатський ринок»¹.

Надзвичайна складність і суперечливість економічного розвитку Росії, тяжкий визиск народних мас не виключали, однак, того, що в Росії, і зокрема на Україні, в другій половині XVII ст. створювались перспективи дальшого прогресу. В цьому плані політика російського уряду в галузі торгівлі значно більше відповідала інтересам всього народу, ніж політика польської шляхти в Речі Посполитій.

Сприяння російського уряду купецтву в процесі створення внутрішнього ринку було в інтересах як Росії, так і України. Привілеї, підтвержені і надані містам Лівобережжя російським урядом після возз'єднання, сприяли посиленню активності українського купецтва. Значення цих заходів не розуміли історики, що знаходились під впливом буржуазної історіографії. Тенденційністю і нерозумінням суті справи відзначається праця М. Слабченка, присвячена організації господарства гетьманщини, і в тому числі торгівлі. Провідною думкою цієї праці є твердження про абсолютну підпорядкованість українського ринку інтересам російського ринку. Довести цей свій тезис Слабченко намагається положенням про те, ніби старий торговельний клас на Україні під час війни майже весь загинув, а на

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1952, стор. 341, примітка Ф. Енгельса.

зміну йому явилися нові люди — без торговельних зв'язків, без достатніх капіталів і без практики. Ці випадкові люди діяли обережно, тримаючись на повідку у московських купців. М. Слабченко твердить, що меркантилістська і протекціоністська політика російського уряду відіграла виключно негативну роль в розвитку української торгівлі, оскільки Україна не мала сил «протистояти єдиному об'єднуючому економічному процесу»¹. Таким чином, М. Слабченко не розуміє того, що українське купецтво разом з усім народом домогалося воз'єднання України з Росією, маючи в цій справі свої власні інтереси, які полягали насамперед в тому, щоб держава взяла в свої руки охорону економічного життя, і зокрема торгівлі, та обмежила сваволю феодалів. Він не бачив того, що українське купецтво активно включилося в загальноросійську торгівлю і поряд з російським стало на чолі процесу утворення загальноросійського ринку.

Такому викривленому розумінню історичних обставин розвитку української торгівлі в XVII ст. сприяло антинаукове положення про торговельний капіталізм і зв'язану з ним боротьбу за ринки між українським і російським купецтвом. На думку Слабченка, уже в XVII ст. Україна почала перетворюватись на місце збуту російських товарів. Наскільки науково неспроможна така постановка питання, показують факти з торговельного життя. Проте варто нагадати, що ні в XVII ст., ні навіть в епоху панування буржуазії в кінці XIX — на початку XX ст. Україна не була виключно місцем збуту російських товарів. На її території виростили свої капіталісти і промислові підприємства.

Здавалось би, зовсім іншу позицію займали в цьому питанні представники буржуазно-націоналістичного табору М. Грушевський та Г. Джиджора. Але по суті погляди останніх не відрізнялись своєю теоретичною безпомічністю і тенденційністю від поглядів Слабченка. Ні Грушевський, ні Джиджора не відмовляли українським купцям другої половини XVII ст. у вмінні і активності і навіть твердили, що Гетьманщина була зовсім окремим економічним районом, «торговельно неза-

¹ М. Слабченко, Организация хозяйства Украины, т. III. Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII—XVIII столетиях, Госиздат Украины, 1923, стор. 1—10.

лежним від Московщини, куди не могла або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі і своєї промисловості, а також з огляду на слабо розвинену промисловість не могла звідтіля спроваджувати потрібних їй товарів». Джиджора в роботі «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.» твердить, що справжній тісний економічний зв'язок існував на Україні з Заходом, з «німецькими краями», а почасти з Польщею та з прикордонними білорусько-литовськими землями, куди й вели головні торговельні шляхи. Що ж до політики російського уряду, то він, за твердженням Джиджори, в другій половині XVII ст. лише намагався охоронити свою торгівлю від конкуренції українських купців. Фальсифікуючи справжній стан речей, Джиджора твердить, що про українських купців щиро турбувались лише українські власті. Меркантилістську політику Джиджора розглядав як штучну, запозичену на Заході, таку, що не мала ґрунту в Росії. Отже, вся українська торгівля, яка нічого спільного не мала з російською, була штучно втягнена в орбіту інтересів російського купецтва на шкоду першій і на користь останньому. Так буржуазний націоналіст уболівав над видуманою ним «вільною торгівлею» України, що загинула під владою російського уряду¹.

Вищевикладені точки зору не відповідають справжній картині розвитку торгівлі і купецтва. Українське купецтво в другій половині XVII ст. провадило активну торгівлю з Росією і в багатьох випадках користувалося підтримкою російського уряду, принаймні тоді, коли його інтереси збігалися з інтересами Російської держави та її політикою протекціонізму. В другій половині XVII ст. економіка України стала невід'ємною частиною виниклого всеросійського ринку².

Правобережна Україна, залишаючись під владою Речі Посполитої, природно, була зв'язана з процесом формування загальнопольського внутрішнього ринку. Це не виключало можливість досить тісних торговельних зв'язків з Лівобережною Україною і навіть Росією в

¹ «ЗНТШ», т. ХСVIII, стор. 63—64.

² «Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», К., 1954, стор. 39—40.

цілому. Свідченням цього є відомості про досить розгалужені торговельні шляхи, що з'єднували територію України з Росією.

Взагалі питання про торговельні шляхи не є останнім в справі дослідження умов розвитку торгівлі. В XVII ст. шляхи прокладалися стихійно самими купцями, протоптувались торговими караванами через ліси і степи. З часом, відповідно до успіхів розвитку виробництва і внутрішнього ринку, вони обростали численними відгалуженнями — шляхами внутрішньої торгівлі. Останні охоплювали все більшу кількість поселень, як міських, так і сільських. Центральні уряди ні на Правобережжі, ні на Лівобережжі в XVII ст. ще не дбали про будівництво торгових шляхів. Втручання в цю справу обмежувалось організацією корчем і заїжджих дворів. Мости і переправи на річках держава будувала виключно в інтересах казни — для збирання відповідного податку з купців.

Були на Україні й інші шляхи, згадка про які пов'язана не з торгівлею або не стільки з торгівлею, скільки з драматичною історією плондрування України загонами зайшлих грабіжників. Це були так звані сакми — татарські «шляки». Хоч купецькі дороги часто зливались з «шляком» і перетинали його, шлях був «зовсім щось інше», каже один з дослідників. Це була не витоптана дорога, а скоріше слабо окреслений, заростаючий періодично травною, широкий слід від татарських зграй. Орієнтиром були могили, яри, різні ознаки, помітні лише досвідченому окові степового хижака. Чим ближче до поселень, татарські шляхи розгалужувались на численні бічні, що вели просто до міських брам або в села.

В свій час на татарських шляхах виникли міста-фортеці, що охороняли підступи в країну. Лук з натягнутою тятивою в гербах цих міст символізував готовність населення до зустрічі з ворогом, а торги і ярмарки, що періодично відбувались, свідчили про відвагу і звичку пристосовуватись до будь-яких умов життя. Як люди жили і працювали поруч з жорстоким ворогом, так і мирні торгові шляхи пролягали в степу вздовж або поруч з ворожими татарськими дорогами війни і розбою. Головні з цих шляхів мали свої назви, як, наприклад, Чорний шлях між Дніпром і Бугом, Кучман-

а тому, прощаючись, вони робили пожертвування на церкву, відписували родичам майно на той випадок, якби не довелось повернутись додому. На час подорожі купці обирали «головного» — людину найбільш досвідчену і добре обізнану з умовами подорожі та життя в чужих краях.

В дорозі купці зупинялися по корчмах, що відігравали в ті часи і роль заїжджих дворів. Приїхавши в місто, купці зупинялися в спеціальних гостиних домах, заїжджих дворах або також в корчмах. Товар вони зберігали при собі або в спеціальних коморах під своєю чи місцевою охороною за плату. Якщо товаром була худоба, то для неї також відводилось спеціальне місце.

Одержавши місце на ночівлю, купець йшов в ратушу повідомити про те, хто він, звідки і з чим приїхав. При ньому повинна була бути проїжджа грамота як свідчення законності його дій. Тут він мав звірити свої ваги і міри з тими, що зберігались як взірці при всіх ратушах і магістратах України, або придбати нові. Міри і вага, прийняті в даному місті, виставлялись в базарні або ярмаркові дні біля стін ратуші, і кожний мав до них доступ. На звіреній вазі або мірці ставилася печатка, без якої купець не мав права продавати товар.

Якщо купець був дуже багатий і досвідчений, то він мав по деяких великих містах на ринку свої комори і ятки, в інших містах він наймав їх у місцевих купців або у міського уряду.

Прямо з ринку, що знаходився в центрі міста, «на чотири сторони» розходились шляхи. Торгові шляхи перерізали країну вздовж і поперек, зв'язували між собою її численні міста і за межами української землі впліталися в навколишні світові шляхи.

* * *

На початку торгівля була дуже мало зв'язана з виробництвом. Не завжди існували більш-менш міцні і сталі торговельні зв'язки всередині країни, скільки-небудь широкий обмін між містом і селом. Це сталося поступово в процесі формування внутрішнього ринку країни і формування купецтва. Отже, виникнення купецтва і купецького, торговельного капіталу не збіга-

ється з виникненням торгівлі, остання старша за них¹.

Раніше обмін відбувався безпосередньо без участі купецтва. В базарні дні на торгах селянин, продавши свої продукти, купував собі міські товари. Дуже часто селянин і ремісник обходились навіть без грошей, просто обмінювали свої продукти. На цій стадії розвитку торгівлі виробництво і обмін зосереджувались в руках самих виробників. Це був, так би мовити, до- купецький період. З цього випливає, що не купці створили торгівлю, як гадали представники буржуазної школи, а, навпаки, торгівля створила купців. Низький рівень поділу праці і відповідний йому слабкий обмін відповідали системі натурального господарства і чисто феодальному нагромадженню цінностей — землі, золота, срібла, різних предметів розкоші і т. д. Дальший розвиток поділу праці і обміну приводили до розхитування натурального системи. Поступово виникла відокремлена від виробництва спеціальність купців, які зробили торгівлю джерелом свого збагачення, зайнявши позицію посередників між виробниками товарів і споживачами. Це був третій суспільний поділ праці. Відбувалось нагромадження торговельного капіталу. Разом з лихварським капіталом торговельний капітал становив першу і єдину форму капіталу в цей період. Так, поряд з феодальним нагромадженням скарбів виникло первісне нагромадження капіталу, яке передувало капіталістичному.

Купецький капітал створював необхідний рівень розвитку торгівлі в надрах феодального суспільства, нагромадження грошових капіталів в окремих руках, сприяв розхитуванню натуральної основи феодального господарства, надаючи йому поступово все більше товарного характеру, об'єднуючи окремі місцеві ринки в єдиний ринок країни. Інакше кажучи, купецький капітал створював необхідні передумови для виникнення капіталістичного господарства. Маркс називав його одним з «головних моментів», які сприяли переходу феодального способу виробництва до капіталістичного, тобто до промислового капіталізму². В той же час класики марксизму застерігають, що сам по собі купецький

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1952, стор. 332, 335.

² Там же, стор. 339.

капітал, незважаючи на своє велике значення в історії капіталістичного розвитку, не міг порушити основу феодального суспільства — феодальну власність, не міг створити вільнонайману робочу силу. «Ні торговельний, ні лихварський капітал, — говорить В. І. Ленін, — не становлять ще *достатньої* умови для виникнення промислового капіталу (тобто капіталістичного *виробництва*)¹. Для цього потрібно було, щоб частина виробників була позбавлена засобів виробництва і змушена була продавати свою робочу силу як товар, яку капіталіст купує і експлуатує в процесі виробництва.

Але будучи результатом розвитку виробництва і поділу праці, торгівля в свою чергу впливала на дальший розвиток виробництва і поділ праці. Гонитва за прибутком спонукала купців до більш активної діяльності, а ця діяльність всюди рухала вперед виробництво в напрямі збільшення його розмірів і різноманітності. Так, незалежно від свого бажання купці розвивали торгівлю далі з усіма її наслідками.

Буржуазна ідеалістична наука в питанні розвитку торгівлі і торговельного капіталу поряд з певними досягненнями внесла і чимало плутанини. Але вплив буржуазної науки позначився і на працях деяких вчених в радянську добу. Прикладом цього може бути спростована в свій час концепція торговельного капіталізму. В основі концепції торговельного капіталізму лежало нерозуміння нерозривності зв'язку в розвитку торгівлі і виробництва. Подібну помилку допускали й інші вчені. З цього приводу в рецензії на працю К. Сербіної, присвячену історії Тихвінського посаду², М. В. Устюгов пише, що в домарксистській історіографії і в ряді праць радянських вчених, зокрема в працях К. Базилевича, І. Макарова та в ранніх працях С. Бахрушина, проблема загальноросійського ринку розглядалась лише як проблема обміну, тоді як це насамперед проблема виробництва³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 149.

² К. Сербіна, Очерки из социально-экономической истории русского города. Тихвинский посад в XVI—XVIII вв., М. — Л., 1951.

³ Н. В. Устюгов, К. Н. Сербіна, Очерки из социально-экономической истории русского города, «Вопросы истории», 1952, № 3, стор. 143.

В докапіталістичний період простого товарного виробництва торгівля, розвиваючись головним чином по лінії зовнішніх зв'язків, дуже мало зачіпала внутрішнє життя окремих феодалських господарств натурального характеру. Кожне таке господарство майже повністю задовольняло потреби його власника. Навіть міське населення в цей час значну частину своїх потреб задовольняло продуктами власного господарства, без допомоги ринку. Це було можливим завдяки наявності в руках міщан певної кількості орної землі.

В цих умовах купецтво відігравало роль посередника в основному між зовнішнім ринком, з одного боку, і місцевими феодалами та патриціатом, з другого. Предметом торгівлі були головним чином предмети розкоші — різні прикраси, дорогі вина, прянощі, цінний посуд, килими. Купецький капітал розвивався на базі нееквівалентного обміну, тобто куплі товарів по ціні, нижчій за їх вартість, і продажу по ціні, вищій за їх вартість. Поділ праці між окремими країнами був розвинутий більше, ніж всередині країн. Речі, куплені в країнах Сходу, коштували в Європі значно дорожче, ніж на батьківщині, і прибуток, що був наслідком різниці цін, ішов в кишеню купця. «Торговий капітал, принаймні спочатку, міг одержувати свій прибуток тільки від іноземних покупців продуктів внутрішнього виробництва або від вітчизняних покупців іноземних продуктів»¹.

Внутрішня торгівля в цей час провадилась в основному силами самих виробників. У дальшому розвитку внутрішня торгівля набувала все більшого значення. Її розвиток, нерозривно зв'язаний з розвитком виробництва, піднімав на вищий етап і зовнішню торгівлю. В ній тепер все більшу роль поряд з товарами сільського походження відіграють міські вироби. Ще далі торговельний капітал починає підпорядковуватись промисловому і функціонувати уже тільки як агент виробничого капіталу. Торговельний прибуток тепер становить частину додаткової вартості, «виробленої всім продуктивним капіталом»². Тут промисловість панує над торгівлею, тоді як раніше купецький капітал панував над виробництвом.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, примітка Ф. Енгельса, стор. 909.

² Там же, стор. 288.

Звичайно, що перехід до капіталістичного етапу в розвитку торгівлі не міг відбутись відразу, раптово. Він відбувався поступово відповідно до того, як відбувалось перетворення феодальної промисловості у капіталістичну. Інакше кажучи, тут так само, як і в промисловості, мав місце перехідний період, який в залежності від умов міг тривати довгий або короткий час.

Нерозуміння якісних змін у розвитку торгівлі феодальної України було причиною того, що представники буржуазної історіографії вважали періодом найбільшого її розквіту в епоху феодалізму XV— першу половину XVI ст., коли тут процвітала транзитна торгівля на шляхах, які з'єднували Чорне і Балтійське моря. В другій половині XVI—XVII ст. напрям торговельних шляхів у значній мірі змінився. Занепала, особливо в другій половині XVII ст., торгівля через Україну Сходу і Заходу, описана зокрема Верзіловим¹. Але це був занепад тільки зовнішній. Не враховуючи важливі глибинні процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві і економіці, буржуазна наука не побачила за кількісними змінами якісних. Торгівля, яка провадилася на транзитних шляхах, знаходилася ще з часів Київської Русі переважно в руках іноземних купців — італійців, вірмен, греків, німців, поляків, з XV ст. — турків та представників інших народів. У Німеччині навіть існували спеціальні кампанії купців «*guzarii*», що ходили на Русь. В Києві, Луцьку, Кам'янці, Володимирі та по інших великих містах були склади закордонних товарів, тут виникли колонії головним чином із заможних іноземних купців.

Торгівля XVII ст. не має колишнього блиску і руху на старих великих шляхах транзитної торгівлі, але вона в значній мірі є результатом внутрішнього економічного розвитку країни, народження нових сил і розкладу натурального господарства. Всередині феодального суспільства відбувалась робота, значно важливіша тепер, — народжувалась торгівля на базі внутрішніх економічних зв'язків, на базі розвитку численних промислів і ремесел, про які йшла мова в попередньому розділі. Ця торгівля уже почала утворювати собі нові шляхи до

¹ А. Верзілов, Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569, Чернигов, 1898.

північних і південних морів, охоплюючи все більшу кількість населених пунктів. Внаслідок зазначених уже особливостей історичного розвитку українських міст в торгівлі ще велику роль відіграють купці іноземного походження, однак помітно зросла і продовжувала зростати роль місцевого, українського купецтва, в першу чергу на внутрішньому ринку. Порівняно з попереднім періодом це був уже вищий етап і в зовнішній торгівлі, яка спиралася на бурхливий ріст міст і міського населення, розвиток виробництва і обміну всередині країни.

Представники буржуазної науки не розуміли цього діалектичного процесу розвитку торгівлі. Здебільшого свої дослідження торгівлі вони зупиняли на XVI—початку XVII ст., не бачачи дальших перспектив її розвитку і вважаючи занепад торгівлі в XIV—XVI ст. занепадом торгівлі взагалі. Тому немає жодної праці, присвяченої буржуазними вченими торгівлі кінця XVI—XVII ст. В VI томі «Історії України-Русі» М. Грушевського опису торгівлі XVII ст. фактично немає, за винятком кількох окремих фактів. Пояснення цьому дає сам автор, коли зауважує, що занепад старих шляхів, замкнення Чорного моря турками і занепад італійських колоній в Причорномор'ї підірвали підвалини торговельного життя України і були «невинагородженою втратою»¹. Відоме положення М. Грушевського про те, що торговельно-промислове життя України в XVII—XVIII ст. (тобто протягом 200 років!) «хронічно падало і заникало»².

Але нехтування соціально-економічною історією міста було причиною того, що Грушевський не помітив ролі купецтва з числа міщанства, яке формувалось разом з промисловим населенням міст, не зрозумів того, як і чому саме це промислово-торговельне населення брало активну участь у визвольній війні 1648—1654 рр. пліч-о-пліч з селянством. Правда, не можна сказати, щоб Грушевський зовсім не приділяв уваги міщанству і міському купецтву, але його увага була спрямована на висвітлення лише тих утисків, яких зазнавало міщанство з боку польської шляхти і російського уряду.

¹ «Історія України—Русі», т. VI, Київ—Львів, 1907, стор. 82.

² Там же, стор. 138.

Далекий від всебічного висвітлення складного діалектичного розвитку життя народу, він не приділив уваги питанням розвитку нового, що народжувалось в боротьбі. Економічні явища в його висвітленні мають здебільшого або виключно негативні риси з точки зору інтересів країни, або тільки позитивні. Внаслідок цього магдабурзьке право, цехова організація, як уже говорилося, визначалися як негативні і чужі явища, а транзитна торгівля, наприклад, як позитивне явище і т. п. Нема чого і казати, що історія соціально-економічного розвитку народу в такому висвітленні не мала нічого спільного з справжнім життям. Такий метод дослідження був властивий взагалі домарксівській історіографії, але у Грушевського та інших представників буржуазного націоналізму його хибність поглиблювалась націоналістичною тенденційністю. Саме цим пояснюється та виняткова еkleктичність, яка впадає в око при знайомстві з дослідженнями Грушевського і його послідовників. Відсутність послідовності, міцних теоретичних основ, суперечливість і поверховість — найбільш характерні риси цих досліджень — простежуються особливо виразно саме в питаннях соціально-економічного порядку, і зокрема торгівлі.

А втім, наявність численних міст і густота їх вказують на розвиток обміну всередині країни. Місто не могло існувати без обміну хоч би з найближчою своєю округою. Забезпечення феодальних міст землею не могло повністю задовольнити все зростаючу потребу міського населення в продуктах сільського господарства. З другого боку, які б не були тяжкі умови існування селянства, близькість міста не могла не впливати на його життя, не викликати росту потреб в міських товарах.

Зародки мануфактури на Україні другої половини XVII ст. свідчать про певні успіхи процесу виробництва товарів на продаж. Безперечно також, що ці товари повинні були знаходити собі збут, інакше жодний ремісник не наважився б збільшувати своє підприємство і підвищувати продуктивність праці, оскільки це вимагало відповідних витрат як на техніку виробництва і сировину, так і на робочу силу.

Про успіхи торгівлі свідчить прискорення темпів формування торговельного населення, яке відзначають документи уже в другій половині XVI ст. За далеко не

Різні категорії торговельного люду жили і по численних менших містах і містечках. В цілому вони становили уже значну частину міського населення.

На місці колишніх великих транзитних шляхів, які з'єднували окремі країни через територію України, виникла досить густа сітка місцевих шляхів, що з'єднувала все зростаючу кількість міст і містечок з їх ярмарками і торгами, з перспективою на об'єднання всієї країни. Сталося так, що в XVII ст. Україна не стала окремою державою, але її внутрішньої економічної консолідації цей факт не знімає.

Поряд з старими центрами транзитної торгівлі — Луцьком, Володимир-Волинським, Кам'янець-Подільським, Києвом — в другій половині XVII ст. ми бачимо такі центри зовнішньої і внутрішньої торгівлі, як Бар, Біла Церква, Ніжин, Стародуб, Кролевець та ін. Але і старі торговельні міста перестають бути тільки центрами транзитної торгівлі. Прикладом цього може бути насамперед Київ, в якому розгорнули в XVII ст. активну діяльність різні за своїм економічним і соціальним становищем купці, зайняті як в зовнішній, так і внутрішній торгівлі, причому в значній мірі це були місцеві купці. Не випадково уже в другій половині XV ст. в Галичині, що була економічно більш розвинута, ніж пограбоване татарами Подніпров'я, львівські великі купці, що розбагатіли на міжнародній торгівлі і посередництві, вказували на місцеві провінціальні ярмарки в Рогатині, Тереховлі, а також на Поділлі в Язловці як на причину зменшення їх прибутків та прибутків з королівських митниць¹. Подібне явище мало місце і на Волині в середині XVI ст. Тут луцьке купецтво виступило проти ярмарок Волині і Галичини в містах Жидачеві, Олиці, Перемишлі, Межиричах, Ослонному, Красилові, Колодному, Дорогобужі, Дубні, Ровні, Степані, Кременці, Почаєві, Торчині, Торговиці, Берестечку, Ковелі та ін.² Викликає їх обурення і діяльність ярмарок в самому Луцьку та інших великих містах, наприклад у Володимир-Волинському і Львові. Справа очевидна: ярмарки були насамперед

¹ «Acta grodzkie i ziemskie», t. IX, № 20; W. Łożyński, *Patrycyat m. Lwowa*, стор. 55.

² «Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie», стор. 115, 182; А. Верзилов, назв. праця, стор. 36—42.

проявом внутрішнього торговельного життя країни, і вони чинили конкуренцію колишнім всевладним господарям ринку, великим купцям, головним чином транзитної торгівлі. Про суперечності всередині купецтва особливо виразно говорять приклади боротьби між дрібними крамарями і великими купцями. На початку XVII ст. один з таких крамарів, притягнений до суду купцями, виправдовуючись, говорив: «Я панам не перешкоджаю в їх крамах і багатих товарах, бо вони і титул той мають: «багаті крамарі» і займаються товарами дорогими, речами багатими й коштовними, як китайки, адамашки, атласи, півгранати і всякі інші матерії (хто то може перелічити, які бувають дорогі матерії?), шовки, полотно німецькі (кельнські), голландські, турецькі речі — килими, різне коріння. Я ж... займаюся товаром, який звичайно звуть нюрнберзьким, що продають і інші крамарчики: сіркою, галуном, простими руськими кісниками (чепликами), бляшаними і мідними вибиванками..., клеєм, годинниками, що цокають, дзеркальцями, дратвою, щипцями до свічок, часом замками, папером, потроху шпильками, стьожками, голками, свиставками, наперстками, гребенями, мідними перснями та іншим дешевим дрантем...»¹.

Більшість перерахованих товарів вироблялась на Україні в ремісничих майстернях та промислах. Звичайно, що, скуповуючи ці вироби, дрібний купець не обминав по дорозі і товарів з-за кордону, якщо це було вигідно і на це у нього вистачало капіталу. В певному відношенні ці менш заможні купці в сфері внутрішньої торгівлі були більш рухливі і зв'язані з більшою масою населення. Їх діяльність не могла не відбитися на прибутковості великої транзитної торгівлі. Цим і пояснюється боротьба між купецтвом, зайнятим у зовнішній торгівлі, і торговим населенням, що провадило внутрішню торгівлю. Те, що уже на початку XVI ст. торгівля із закордоном почала переходити на експорт продуктів місцевого господарства, не міг заперечити навіть Грушевський. Купці скуповували товар по українських торгах і ярмарках і вивозили його в інші країни.

Широкий розвиток ярмаркової торгівлі служить

¹ W. Łoziński, *Patrycyat...*, стор. 373.

17 травня 1682 р., в якій говориться про «всякого роду ремісників, що торгують виробами своїх рук або перекупленими товарами»¹. Купецький устав порушувався раз у раз і щодо місця торгівлі ремісника. Особливо сприяли порушенню правил про торгівлю ремісників ярмарки. Ремісники їздили на ближчі і дальні ярмарки, щоб вигідніше збути свої вироби. Це була така спокуса, якій ремісник не міг не піддатися. Документи розповідають про подільських різників, що в 1654 р. приїжджали на волоський кордон і там «сторожили, коли гуртоправи будуть гнати худобу на продаж в Польщу, щоб розкупити її ще в дорозі по кілька штук, а то і десятків». Купці охоче продавали худобу, не дождаючи до митниць, і, таким чином, вигравали на несплаті мита. Різники ж не сплачували мито (індукту) на тій підставі, що товар вони придбали не за кордоном, а на території Речі Посполитої. Одним з центрів таких різницьких операцій була Студениця. Якось, зупинивши ввечері біля студеницької брами різника Шимановича з купленими в такий спосіб волами, митники загрожували в разі несплати мита не впустити його в місто. Тоді Шиманович «силою відіпхнув митників від вслів, щоб пройти в браму, і тим порушив закон предоторканість особи митника на міських брамах»².

Ремісник-продавець своїх виробів, як правило, обслуговував лише найближчого споживача, місцевого жителя — городника або селянина з навколишніх сіл. В зв'язку з цим особливо активний рух товарів спостерігається в таких територіально-адміністративних одиницях, дуже неокреслених юридично, але найбільш зв'язаних всередині економічно, як волості. Місто, що було центром кожної більшої або меншої волості, було тим активізуючим началом, яке неминуче викликало обмін, бо воно не могло існувати без цього обміну. Оскільки ж волостей було чимало, то чимало було в XVII ст. і більш-менш активних районів торгівлі. Густота поселень і волостей полегшувала формування внутрішнього ринку.

Більш конкретне уявлення про торговий обіг всередині волостей дають відомості про ті товари, які мож-

¹ «АЮЗР», ч. V, т. 1, стор. 166—167.

² ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 41, арк. 80.

на було зустріти на ринках Брагінської волості на півночі Правобережної Київщини у 80-х роках XVII ст. Серед них були: борошно, пшоно, гречка, пшениця, мак, толокно, хліб житній, хліб білий, овес, сіль, молоко, масло, тютюн, мед, олія, горілка, пиво, гуси, кури, качки, свині, підсвинки, вівці, корови, коні, воли, риба, конопляне прядиво, лляні хустки, полотно, коси, сокири, баклажки, хомути, шкіряна зброя, мазниці, дьоготь, рядна, ботинки (боти), козацькі казани, самопали, веретена тощо¹. Серед товарів Брагінської волості названо ще овочі. Документ не говорить, які саме овочі, проте відомо, що в ті часи на Україні вирощувалися буряк, огірки, капуста, квасоля, горох, цибуля, які селяни приносили і привозили в місто на ринок, а також розносили по домах.

З розвитком ремесла і промислів та спеціалізацією окремих районів ремісники все частіше мусили відриватися від роботи для того, щоб продати свій товар в місцевостях, де його не виробляли або виробляли гіршої якості. Ще в 1620 р. шапкарі з м. Броди продавали свої вироби в різних містах Галичини і Волині². В XIX ст. дослідники відзначали, що гончарі з Полтавщини з давніх часів постачали посуд іншим районам Лівобережжя і Правобережжя, а ремісники з Поділля привозили на Подніпров'я вовняні вироби — коци, рядна, ковдри, хустки, спідниці, пояси, сукна для кирей і сіряків, запаски, плаhti тощо.

На Чернігівщині і Полтавщині в Лохвицькому і Остерському повітах виробляли і розвозили по Україні рибальські сіті. Воронківські сіті використовувалися на Дніпрі, Доні, Бузі і Чорному морі. Славилися також крелевецькі сіті, понорницькі — з с. Понорниці. Вивозилися звідси і різні дерев'яні вироби, посуд, гвіздки-кілки, сани, grindжолы тощо³.

Жителі Меджибожа привозили у Львів віск і купували натомість книжки. Такий же торговельний зв'язок

¹ «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 149—158.

² І. Созанський, 3 минувшини міста Бродів, «ЗНТШ», кн. 98, стор. 12.

³ «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга под ред. В. П. Семенова», т. VII, Малороссия, СПб., 1903.

тютюну, різного «краму» були і ті лівобережні купці, яких вбили і пограбували на Овруччині в 1687 р.¹, та багато інших.

Скупник продуктів дрібного виробництва не був єдиним посередником між виробником і споживачем. В кожному місті були ще перекупники і перекупниці, які стояли між скупником і споживачем. Перекупниками товару були також купці, що в другій половині XVII ст. скуповували на кордоні з Волощиною у купців волів і перепродували їх в Студениці² та мабуть і в інших містах Поділля.

Поряд з численними ремісниками, що займались виготовленням їжі та її продажем, в XVII ст. було уже чимало спеціалістів по скупці і перепродажу різних продуктів харчування. Велика кількість купців-посередників займалась торгівлею хлібом.

В Київ, що стояв на перехресті торговельних шляхів, привозили хліб як з Правобережжя, так і з Лівобережжя. Тут купці мали в своїх коморах величезні запаси скупленого зерна і борошна, яке перепродували приїжджим з Польщі купцям, а також вивозили в Польщу і в Сілезію, де продавали «дорогою ціною»³.

Численні перекупники і перекупниці торгували по містах рибою, м'ясом, печеним хлібом, птицею тощо. В одній з судових справ говориться, зокрема, про двох подільських перекупниць риби, що, купивши у язловецького купця бочку оселедців, виявили під шаром добрих оселедців цілу бочку дрібних, які на ринку коштували значно дешевше⁴.

Великих розмірів набрала торгівля горілкою і посередництво в цій торгівлі скупників та перекупників. У XVII ст. ми зустрічаємо продаж горілчаних напоїв у корчмі і в шинках. Шинок не був рівнозначним корчмі, що видно з документів, у яких шинки називаються окремо поряд з корчмами. Так, в записі в книзі гродській за 1796 р. говориться про збирання шеляжного «по містах і селах, де немає корчом, а шинки бува-

¹ «АЮЗР», ч. III, т. 2, стор. 163.

² ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 41, арк. 76 зв. — 77.

³ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 1084, арк. 100.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 41, арк. 88.

ють»¹. Напевно, корчма була місцем продажу купуваної горілки, пива, меду, а шинок — місцем і виготовлення і продажу цих напоїв. Про поширеність продажу горілки по містах свідчить, зокрема, той факт, що в 1663 р. в Переяславі розглядалася справа відразу чотирьох місцевих шинкарок². В торгівлі горілкою перше місце займала козацька старшина, монастирі та багата верхівка міщанства. Представники цих верств населення намагалися якомога більше позаводити корчом і шинків по містах і селах, по великих дорогах та на перевозах. Оскільки селянам заборонялось гнати горілку, вони купували її по цих шинках та корчмах. О. Левицький наводить дані про те, що часом якась велика корчма в селі в святкові дні давала більше прибутку, ніж церква з її молебнами і панахидами. «Святовоскресенські братчики» у Полтаві під час свят обертали свій «братській дім» в щось на зразок ресторану, де продавались нарозпив мед і горілка, виготовлені братчиками згідно з дозволом варити горілку напередодні свят. Так в інтересах збагачення був використаний дозвіл, даний для того, щоб забезпечити братчиків дешевою горілкою на свята³.

На основі даних документів О. Левицький розповідає про те, що господарі зимовників у запорізькому степу мали свої шинки. Чумаки, що зупинялись на відпочинок в такому зимовнику, знаходили тут безпечний притулок від розбійників і татар, бо сам господар всіляко дбав про це, переслідуючи свої вигоди від продажу горілки тим, хто шукав у нього притулку і захисту. Така корчма в зимовнику являла собою справжню тогочасну фортецю⁴.

Звичайно, як польський пан, так і представник багатого міщанства або українського новоутвореного панства з козацької старшини намагались посадити в корчмі людину, яка б приваблювала якнайбільше людей. На цьому ґрунті, каже О. Левицький, і виросла своєрідна постать української шинкарки — розумної, мет-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 2, Київський гродський суд, кн. 8, арк. 7—12.

² ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 653, арк. 89—110.

³ О. Левицький, назв. праця, стор. 136.

⁴ Там же, стор. 193—194.

кої, хитрої, не зовсім сталих принципів жінки. Шинкар або шинкарка утримували шинок з долі.

Горілкою торгували і жінки, роз'їжджаючи по містах і селах. В 1665 р. група подільських купців показала в кам'янецькому магістраті, що під час їхнього перебування в Тростянці там продала горілку їх компаньонка, якась Бородавчиха, при цьому вона продала горілку вигідніше, ніж купці в Лоджині та Умані¹.

Шинкуванням та корчмарством займалося у великих масштабах і духовенство з допомогою орендарів та шафарів. Цей факт неодноразово спричинявся до нарікань віруючих. Незадоволення міщан-католиків викликав якимсь ксьондз, що тримав поруч з костьолом корчму і, очевидно, сам, не хехтуючи горілкою, був «приятелем карт і забав»². В іншому місті нарікання викликали 12 чорниць, які, проводячи «вільне життя», займалися ще і горілчаними операціями³.

Вся торгівля горілкою на внутрішньому ринку країни знаходилась в руках як виробників, так і посередників.

Посередницьку торгівлю фактично вели і широко відомі прасоли, коломиїці та соляники. В уже згаданому уставі могильовських купців говорилося, що прасолом зветься той, «хто з іноземними або місцевими, придбаними на ярмарках в Короні і Великому князівстві Литовському, товарами, в інші країни не їздить і товарами там не торгує, а, придбавши товари в місті, їздить навколо міста не далі 10 миль; в місті ж ні в ятках, ні в приватному порядку купцям немає права що-небудь продавати»⁴. Як і інші категорії торговельного населення, прасоли, звичайно, не завжди вкладалися в своїй діяльності у вищевизначені рамки.

Коломиїцями найчастіше звалися на Україні поставщики солі з Коломиї, але, очевидно, в XVII ст. коломиїцями називали взагалі торговців сіллю, звід-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам'янецький магістрат, кн. 41, арк. 135 зв.

² ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, Збірка Новицького, № 14027, арк. 115—115 зв.

³ «Zródła Dziejowe», t. II, стор. 15.

⁴ «Историко-юридические материалы. Извлечение из актовых книг губерний Витебской и Могилевской», Витебск, 1878, в. IX, стор. 237—238.

ки б вона не привозилась. В. Модзалевський подає відомості про окремі групи коломийців. На Лівобережжі в 1718 р., каже він, в м. Монастирищі Прилуцького полку було 14 дворів коломийців, в м. Сміла Лубенського полку коломийці, як окрема група населення, мали свого отамана¹. В 1690 р. під Бородянкою на правому березі Дніпра проїхало 140 маж «задніпровських коломийців»².

Добування солі і торгівля нею можуть бути предметом окремої монографії. В даному ж разі нас цікавить лише факт торгівлі сіллю, як один з елементів всієї торгівлі України. Довіз солі з південних районів України посилювався в зв'язку з заснуванням в 1675 р. «соляного городка» Тора (пізніше Слов'янськ). Важливе місце в торгівлі південною сіллю посідали запорізькі козаки. На річках Бугу, Самарі, Орелі були спеціальні митниці для збору соляного мита з кожного возу. Рано навесні винахідливі купці будували переправи оддалік від цих митниць і, обминаючи останні, їздили по сіль. Нерідко митник був і відкупщиком солі.

В XVII ст. уже існував термін «чумак»³. Чумаки здебільшого так само, як і коломийці, були торговцями солі, але не виключно. Чумацтвом займалися представники всіх категорій тодішнього українського населення. Всі ті люди, що мали відношення до чумацтва, займали дуже диференційоване становище з економічної точки зору, починаючи від власників чумацьких валок і кінчаючи наймитами і фурманами. Про чумаків, що возили в 90-х роках XVII ст. сіль з Перекопу, розповідає О. Левицький в згадуваній уже праці про суди Гетьманщини. В сучасній радянській історіографії чумакам XVII ст. присвячена дисертація І. С. Слабеева⁴.

¹ В. Модзалевський, До історії коломийців в Гетьманщині, відбиток, стор. 1.

² «АЮЗР», ч. VII, т. 2, стор. 203—204.

³ Наскільки чумацтво було поширеним явищем, показують такі прізвища, як Чумак, Чумаченко, що були звичайними для того часу.

⁴ І. С. Слабеев, Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины XVIII — первой половины XIX в., К., 1960.

Фігура торгового посередника, перекупника, скупника товарів — не менш характерне явище і в житті західноукраїнського міста тих часів. Так, у Львові діяльність перекупників навіть викликала обурення населення. Перекупники, казали львовяни, створюють дорожнечу в місті; доходить до того, що «селяни з деяких сіл прямо до них додому, вже як на певний торг, все привозять». Навіть «дівчата, а не лише дорослі дівки... сідають на перекупництво»¹.

Наявність маси посередників різної заможності і різного масштабу діяльності була закономірним явищем розвитку єдиного внутрішнього ринку. Їх чисельність є свідченням успіху цього розвитку. Кожний менший чи більший скупник є власником певних «заощаджень», говорить В. І. Ленін. Ці «заощадження» дозволяли скупнику виждати на сприятливу кон'юнктуру, розпродати скуплену масу товарів на більш далеких ринках, чого не міг зробити сам виробник, у якого не було для цього грошей. Так скупник ставав монополістом збуту², а пізніше і хазяїном виробництва.

Найбільш великі за масштабами торговельні операції з різноманітними товарами провадили купці. Джерела розділяють поняття «купець» і «торгова людина». Думається, що різниця між ними полягала саме в масштабах їх діяльності.

Про те, хто мав право називатись на Україні купцем, можна довідатись з уже згаданого могильовського документа, в якому говориться, що «купцем можна вважати того, хто з різними іноземними товарами, а також виготовленими і купленими в різних містах Корони і Великого Князівства Литовського, в різні міста, що знаходяться під владою й. к. м., на ярмарки, а також в інші держави виїздить і, купивши там товари, під час переїзду через кордон платить мито в митницях Королівства і Великого Князівства Литовського, і того, хто виконує всі повинності, що накладаються на купця на користь державного скарбу його

¹ С. Т. Білецький, Класова боротьба в м. Львові в середині XVII ст., кандидатська дисертація, К., 1959, стор. 35—36.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 193.

королівської величності і Речі Посполитою»¹. Отже, купець — це, інакше кажучи, спеціаліст по куплі і продажу. В. Яковцевський каже, що купець торгує купленими товарами, а не власного виробництва, як це роблять селяни і ремісники. Він не одержує їх шляхом грабежу, як завойовник в порядку данини або феодал в порядку податку. Крім того, купцем є той, хто продає товар без його переробки (на відміну від капіталіста або ремісника). Нарешті, купець купує товар для продажу з метою одержання прибутку. Ні російських князів, що збирають данину, ні селян, говорить Яковцевський, не можна віднести до представників купецького капіталу².

Цікаві відомості про українську торгівлю середини XVII ст. зібрав Ф. П. Шевченко. В цей час, каже він, почали складатися зв'язки між місцевими ринками. Ці економічні зв'язки він справедливо називає початком національних³ — адже формування нації насамперед спирається на єдність економічного порядку. Висновок Ф. П. Шевченка підтверджується і зібраними ним відомостями про роль українського міщанства в названих економічних зв'язках. Він називає ряд імен купців з середовища ніжинського, миргородського, гадяцького та іншого міщанства⁴.

З усього торговельного населення у внутрішній торгівлі була зайнята переважна більшість, і лише відносно невелика група купців становила в основі своїй діячів транзитної торгівлі та торгівлі предметами місцевого виробництва із закордоном. Однак, незважаючи на свою нечисленність, ці найбільш заможні купці хазяйнували фактично і на внутрішньому ринку. Сприяло цьому те, що велике купецтво належало в основному до міської керівної верхівки, яка займала головні посади в міських урядах, а також до феодальної верхівки — шляхти і старшини.

¹ «Историко-юридические материалы. Извлечение из актовых книг губерний Витебской и Могилевской», в. IX, стор. 237—238.

² В. Н. Яковцевский, Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, М., 1953, стор. 9—10, 26.

³ Ф. П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 408.

⁴ Там же, стор. 410—411.

Купецтво великих міст, як і раїше, складалося головним чином з іноземців, особливо купецтво, зайняте в міжнародній торгівлі. Однак війна внесла свої корективи у співвідношення сил купецтва. Зростало купецтво з низів українського суспільства. Значно зменшилась чисельність купців іноземного походження по відношенню до довоєнних часів. На Лівобережжі їх і до війни було відносно небагато. Під час війни тут численне торговельне населення єврейського походження частково загинуло, а частково втекло. На Правобережжі сильно зменшилось як протягом війни, так і після війни вірменське населення в Кам'янці і Барі. Проте роль іноземців у транзитній торгівлі Правобережжя залишалась ледве чи не найбільшою. Незважаючи на те що російський уряд намагався обмежити ввіз товарів на Лівобережжя іноземними купцями, вони все ж таки знаходили способи проникнення і туди. Час від часу російські прикордонні чиновники доповідали урядові, що вірмени, волохи, євреї та інші купці проїжджають караванами з Царгорода на Україну, на Переяслав повз Київ і «таємно все провозять», а вони, чиновники, без царського наказу не наважуються поставити застави на кордонах¹.

Лівобережні українські купці, однак, знаходились в кращих умовах, бо відносно незначна кількість купців грецького походження, що жила тут, і обмежена кількість іноземних купців, що приїжджали сюди, не могли чинити їм такої конкуренції і глушити їх діяльність, як це було на Правобережжі.

Велике купецтво провадило закордонну торгівлю різними товарами як місцевого походження, так і привізного. Особливе значення в плані цього дослідження має торгівля продуктами місцевого походження, оскільки збільшення вивозу їх було ознакою того вищого етапу, що прийшов на зміну старій, в основному транзитній, торгівлі. Розвинене винокурництво дозволяло українському купецтву провадити активну торгівлю горілочаними виробами, а також продуктами пасічництва та поташних, селітроварних, гутних, залізорудних та інших промислів.

¹ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Киевский стол, спр. 36, арк. 63—64.

Дуже важливе місце в торгівлі українських купців займали торгові зв'язки з Росією. Каравани купців з України привозили в російські міста сотні бочок вина. В другій половині XVII ст. на Україні ще мала місце вільна торгівля горілчаними напоями, в той час як в Росії існувала царська монополія. Проте, коли російський уряд забороняв торгівлю вином, купці заливали ним вишні в бочках і торгували «вишнями»¹.

З царського наказу горілка повинна була продаватися в Москві на кружечному дворі. Згідно з окремими відомостями, в 1671 р. тут було прийнято від «малоросійських жителів» для дворцових потреб 30 729 відер вина, 362 відра вишен, 423 відра морсу та 36 відер конопляного масла². Того ж року лише глухівські купці привезли в Москву 187 підвод зі 192 бочками і 25 бочечками вина, яке продавали на кружечному дворі³.

В 1672 р. міщанин з Новгород-Сіверського продав московським купцям 3 тис. відер вина⁴. Скоріш за все це була скуплена горілка, бо для того щоб виробити таку кількість горілки, потрібно було чимало часу і робочої сили.

Величезна кількість горілки на ринку пояснюється в основному великою кількістю продукowanego в країні хліба. Вивозити хліб було менш вигідно як з огляду на те, що в Росії, куди особливо багато вивозилось горілки, було достатньо і свого хліба, так і з огляду на більшу зручність перевозки горілки.

Прісний та хмільний мед як продукт здавна розвинутого бджільництва, а також віск і воскові та лойові свічки були предметом жвавої торгівлі всередині країни і вивозу в Росію, Польщу і країни Західної Європи. В цій торгівлі роль міського купецтва як посередника проростає дуже чітко.

Віск для продажу заготовляли в брусках, які мали певну вагу. Щоб купці не домішували у віск чогось для збільшення ваги, міські уряди намагались контролювати їх. На перевірений віск ставилася печатка на всю площину кожного боку бруска. Для цих операцій по перевірці і опечатуванню воску існували спеціальні ко-

¹ ЦДАДА, ф. 229, Малоросійський приказ, кн. 18, арк. 187—193.

² Там же, арк. 198—203.

³ Там же, арк. 220, 270—280.

⁴ «Акты ЮЗР», т. XI, стор. 70—71.

мори при магістратах і ратушах майже в кожному місті.

Поряд з вищеназваними товарами першої необхідності купці вивозили з України та перепродували на місці і різну технічну сировину. Приїжджі з Росії купці купували у скупників сотні пудів селітри, що йшла в Росію головним чином на виготовлення пороху. Селітру продавали в Москві на казенному дворі, очевидно, по вигідній ціні, бо купці охоче брали селітряні підряди. Російський купець купив якомсь в Глухові 602 пуди селітри саме для державної порохової казни¹.

В 1700 р. для поповнення порохової казни в українських містах було куплено царськими людьми 30 тис. пудів селітри. Селітра була спочатку звезена в Глухів. Там російські купці, побоюючись зазнати збитків від цієї операції, просили уряд надіслати їм на допомогу людей, знайомих з торговою справою, щоб приймати, «привешивать» селітру і виплачувати гроші².

Одним з відомих центрів виробництва і продажу селітри була Миргородщина. Не один миргородський купець розбагатів саме на торгівлі селітрою. Крім всього іншого, про це свідчать і прізвища купців. Джерела називають, зокрема, «лучшего торгового человека Михайла Селітряника»³.

В XVII ст., як справедливо відзначає Ф. П. Шевченко, Росія і Україна були основними європейськими центрами виробництва поташу, що широко використовувався в ті часи в промисловості як сировина. Ще перед війною велику кількість поташу руські купці вивозили через Архангельськ в Англію і Голландію. З України поташ вивозився через Гданськ в Західну Європу, а також в Туреччину.

Після визвольної війни поташ з Лівобережжя почав відправлятися по шляхах, уторованих російськими купцями. Але певна кількість правобережного поташу вивозилась, як і раніше, через Польщу. Поташ привозили в російські міста з України у великій кількості. В 1666 р. з Новгород-Сіверщини, з буд, що належали Лазарю Барановичу, у Вологду було привезено 211 бочок поташу. Через рік звідти ж було привезено ще 251 бочку

¹ ЦДАДА, ф. 124, Малороссийские дела, стовп. 31, арк. 20—25.

² Там же, арк. 17—20.

³ Ф. П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., стор. 411.

Значне місце посідала в житті України торгівля різними товарами між українськими і білоруськими купцями. Через Україну, через Володимир-Волинський, Львів, Краків і далі вивозилось на Захід білоруське зерно¹. Цілком можливо, що це зерно проходило через руки і українських посередників. Купці-міщани вивозили з України в Сілезію, а також у Вроцлав і Гданськ юхту, віск, лой, сало, олію, ревінь², щетину, аніс, вовну, горілку, тютюн, боброве хутро, поташ тощо. Приблизно такий же асортимент товарів вивозили вони в Слуцьк, Вільно, Хвойник, Злобін, Бихів, Могильов та інші міста Білорусії і Литви.

Таким чином, в XVII ст. мав місце новий розквіт зовнішньої торгівлі, відмінної від попередньої тим, що тепер в ній значно більшу роль відігравали товари місцевого походження.

Всередині країни сам собою виник певний поділ товарів між купцями. В той час як українські купці мали справи головним чином з товарами місцевого походження, купці іноземного походження продовжували за традицією торгувати в основному «екзотичними товарами», тобто товарами старої транзитної торгівлі. Серед них Павло Алеппський називає ті, що привозились на Україну зі Сходу: оливи, мигдаль, рис, ізюм, смоква, тютюн, червоний сап'ян, шафран, перські і турецькі тканини. Зі Сходу потрапляли на Україну чай і кава³. Частина цих товарів споживалася на Україні, а також вивозилася в Росію і Польщу та в країни Західної Європи.

Торгували на Україні купці російськими товарами, а також вивозили їх в Польщу і Прибалтику. Це були соболіне хутро, різні залізні товари, папір, епанчі та ін.⁴

Українські купці привозили з-за кордону різні товари. З Сілезії вивозились на початку XVIII ст. сілезькі, голландські та англійські сукна, всякі фарбовані

¹ С. О. Щербина, Торговля західнобілоруських міст, стор. 130.

² Ревінь в ті часи, очевидно, вирощувався уже на Україні, бо дуже часто згадується серед товарів українських купців. Він був дорогий і застосовувався «як ліки для шлунку».

³ «Путешествие антиохийского патриарха в Россию...», в. II, кн. IV, стор. 76.

⁴ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 2471, арк. 1.

полотна, шовкові матерії, різні металеві вироби, коси, серпи, різакі, срібний і кришталевий посуд, медикаменти. В 1704 р. київський купець Роман Якимович привіз із Вроцлава 9 возів кіс, різаків і серпів — всього на 15 тис. єфімків. Через рік він привіз цих же товарів на 20 тис. З-за кордону привозили мідь та олово.

Помітну роль в київській торгівлі відігравали купці Петро Силін¹, Іван Масальський, Скородька², Михайло Суслов³ та ін. Про асортимент товарів цих купців можна судити зі списку, старанно складеного Михайлом Сусловим, який в 1684 р. повернувся з однієї з своїх подорожей по багатьох країнах Центральної Європи⁴. Список містить такі назви з зазначенням кількості товару, а в окремих випадках і його якості:

1. 27 штук «завоїв» по 8 локтей (білого полотна).
2. Різноколірного шовку понад 60 «завоїв».
3. 50 пар окулярів «простих венецьких».
4. 6 чубуків вроцлавських.
5. 25 пар окулярів «кришталевих».
6. «Венецьких вистяжок» 60 локтів.
7. 13 в'язок агатів «венецьких».
8. 300 разків перлин з Риму, простих.
9. 8 чорнильниць з слонової кістки.
10. 35 пар «заушниць» простих «венецьких».
11. 24 разки перлин з Риму, простих «з дротом».
12. 9 разків агатів «з дротом».
13. 3 персні дротові «доброї роботи».
14. 12 ножиків з слонової кістки «венецьких».
15. 10 бритов «венецьких».
16. 2 разки перлин «трохи кращих» з Риму, простих.
17. 6 разків намиста скляного «венецького».
18. 20 разків чоток «венецьких».
19. 5 мап «венецьких» «на бумазі».
20. 42 (метьолки) нев'язані (очевидно, щітки для підлоги).
21. 4 чорнильниці кипарисові.
22. 32 картини мальовані.

¹ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 1085, арк. 1—10.

² «Акты ЮЗР», т. XI, стор. 35—39.

³ ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 1085, арк. 50—60.

⁴ Там же, арк. 1—10.

Таким чином, різні купецькі агенти, шафарі, прикажчики, купецькі слуги, «люди», а також учні, митники та інші представники купецької обслуги і митних урядовців були тією зміною купців і торгових людей, що стихійно готувалася в процесі життя. Розбагатівши за рахунок різних комбінацій, нерідко з грошима свого патрона, ці люди самі бралися за велику торгівлю. Отже, в сфері торгівлі відбувалось нагромадження капіталів. Нагромаджений же в сфері торгівлі капітал так само, як і близький йому лихварський, становив не що інше, як частину того первісного капіталу, що був необхідний для виникнення капіталістичного нагромадження. Відносна уповільненість розвитку купецького капіталу на Україні пояснює в певній мірі причини слабості первісного нагромадження, а значить, і наступного капіталістичного.

Велику шкоду торгівлі міст і розвитку міського купецтва завдала політика панівного класу феодалів і особливо шляхти на Правобережжі. Проте, якщо мова йде про роль феодальної верхівки в розвитку торгівлі, слід це питання розділити на дві частини. З одного боку, гіпертрофічний розвиток феодального класу в Речі Посполитій і формування феодального класу з середовища старшини на Лівобережжі не могли не стояти на шляху розвитку торгівлі і купецтва, але, з другого боку, феодала в цей час самі займались торгівлею і в певній мірі сприяли її розвитку. В цій ситуації лівобережне купецтво могло в боротьбі за свої інтереси розраховувати на підтримку російської влади, в той час як правобережне українське купецтво такої підтримки не могло мати.

Якщо в транзитній торгівлі між Сходом і Заходом могутнім конкурентом українського купецтва були купці іноземного походження: вірмени, греки, караїми, — то на перешкоді торгівлі місцевими виробами сільського господарства і промислів стояли шляхта і старшина.

Як відомо, починаючи з другої половини XVI ст. шляхта активно торгувала продуктами свого феодального господарства, насамперед хлібом та худобою. Користуючись своїм привілейованим становищем панівного класу, шляхта зайняла як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку важливе місце, відтіснивши від торгівлі названими товарами міське купецтво.

Таким чином, феодальна верхівка дуже шкодила розвитку саме міського купецтва, але навряд чи можна її купецьку діяльність характеризувати як виключно негативну з точки зору соціально-економічного розвитку країни в цілому. Роль шляхти в торгівлі потребує дуже уважного вивчення. Справа в тому, що, як ми бачили на прикладах з історії промислів, і феодал може виступати в ролі підприємця, що розвиває нові елементи промисловості і торгівлі. Важливо не те, хто за походженням провадить торгівлю, а як. Якщо феодал займається скупкою продуктів і вивозить їх або перепродує тут же з певним прибутком для того, щоб потім повторити цю операцію і таким чином нагромаджувати певний капітал, то він нічим не відрізняється від купця. Яскравим типом такого купця в Польщі другої половини XVII ст. був згадуваний уже Ян Хризостом Паск, який сам талановито описав свої купецькі подорожі. Особливо цікаво описана його перша подорож в Гданськ з житом і пшеницею, коли він спочатку боявся, що його обдурять більш досвідчені купці, а потім сам обдурив їх. Вигодована в фільварках худоба була також вигідним товаром на західноєвропейських ринках. Частина хліба і худоби розпродувалась в країні на внутрішньому ринку.

В середині XVII ст. на Ярославський ярмарок пригнали по 40 тис. волів¹. Воли ці були частково скуплені, а частково — вирощені в шляхетських господарствах або одержані в формі поволовщини. Існувало правило, згідно з яким воли, відгодовані в господарстві феодала, або куплені і догодовані у нього, або зібрані як поволовщина, не обкладалися митом. Шляхта ширко зловживала цим положенням, скуповуючи волів і видаючи їх за своїх. В зв'язку з цим слід відмітити, що далеко не завжди можна відрізнити в особі шляхтича купця від феодала, що продає продукти свого господарства. Ще на початку XVII ст. снятинський староста постачав у Гданськ по кілька тисяч волів, серед яких, слід думати, було чимало куплених для перепродажу². Одним з торговців волами був ошмянський ловчий Цибульський. Правда, не тільки волами. В 1715 р. він закупив

¹ «Історія України-Русі», т. VI, стор. 176.

² Там же, стор. 177.

цією, бо наймити нерідко залишали маловигідне місце, не дослужуючи строк.

Отже, і в сфері промислової діяльності і в сфері торгівлі досить широко застосовувалась наймана праця.

В процесі формування внутрішнього ринку поряд з купцями, перекупниками і торговими людьми зростала кількість людей, яких експлуатував купецький капітал. Мав місце інтенсивний процес розшарування села. Свідченням цього є робота стародубських селян у Ско-рупи за борги.

На певному етапі розвитку товарного виробництва нагромаджений торговельний капітал, як відомо, приводить до організації промисловості купецьким капіталом. Передумови для виникнення капіталістичного виробництва були нерозривно зв'язані з такими процесами в житті країни, як прискорення розвитку феодального виробництва, перетворення його в товарне, об'єднання розрізнених ринків в єдиний національний ринок і зосередження в окремих руках грошових засобів.

Оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона не могла мати свого самостійного національного ринку. Але в XVII ст. Україна досягла певної економічної консолідації своїх земель. Розвитку внутрішнього ринку на Правобережжі перешкоджали особливо важкі умови, однак і тут зростала кількість місцевих ринків і зв'язки між ними. Правобережна Україна тяжіла до Лівобережної. Вона не становила в національному і релігійному відношенні такого близького до Польщі організму, як Лівобережна Україна по відношенню до Росії. Буржуазія, що народжувалась з купецтва, уже дотримувалась того принципу, що гроші не пахнуть, але українське купецтво, шукаючи, де краще, тяжіло до Росії, в той час як польських та іноземних купців на Правобережній Україні цілком влаштувало їх привілейоване становище в межах Речі Посполитої.

Виникнення капіталістичної промисловості і капіталістичного нагромадження нерозривно зв'язане з попереднім первісним нагромадженням, яке фактично є його передісторією. Перехід цей від первісного до капіталістичного нагромадження відбувався поступово і по-різному в різних галузях господарства. Його інтенсивність залежала від розмірів і інтенсивності первісного нагро-

